

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія психологічна

Випуск 1

ЛЬВІВ
2014

УДК 159.9(05)

ББК 88я5

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор В. В. Середа. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – Вип. 1. – 292 с.

Виходить двічі на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України (постанова Президії ВАК України від 9 квітня 2008 р. № 1-05/4 з перереєстрацією постановою Президії ВАК України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. В. Середа, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **З. Р. Кісіль**, доктор юридичних наук, доцент (*заступник головного редактора*); **М. П. Козирєв**, кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії:

І. В. Ващенко, доктор психологічних наук, професор; **Ж. П. Вірна**, доктор психологічних наук, професор; **Я. О. Гошовський**, доктор психологічних наук, професор; **З. С. Карпенко**, доктор психологічних наук, професор; **В. О. Лефтеров**, доктор психологічних наук, професор; **В. С. Медведєв**, доктор психологічних наук, професор; **М. М. Чепіль**, доктор габілітований, професор; **С. О. Гарькавець**, доктор психологічних наук, доцент; **О. П. Зеленська**, доктор педагогічних наук, доцент; **О. А. Матеюк**, доктор психологічних наук, доцент; **Н. І. Мачинська**, доктор педагогічних наук, доцент; **І. М. Галай**, кандидат психологічних наук, доцент; **Л. Й. Гуменюк**, кандидат соціологічних наук; **Ю. Ц. Жидецький**, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник; **З. Я. Ковальчук**, кандидат психологічних наук, доцент; **Н. А. Карпенко**, кандидат психологічних наук; **І. Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент; **В. З. Дитюк**; **Н. В. Медвідь**.

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 30 жовтня 2013 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 12094-965 Р.

Адреса редакції: Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.
Тел.: 233-61-95.

У публікаціях висвітлюються результати психологічних досліджень, здійснених фахівцями у теоретичних і практичних напрямках.

У статтях висловлено позицію авторів, яку не завжди підтримує редакційна колегія. За достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу відповідають автори і рецензенти.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2014

Розділ I
АКТУАЛЬНІ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.9:34.01

Н. М. Бамбурак

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСУ
РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНОГО ПРАВОПОРУШНИКА

Ресоціалізація осіб, звільнених із місць ув'язнення, – складний і багатовимірний процес, який передбачає соціальний і духовний розвиток індивіда, корекцію його установок і необхідність самостійної видозміни та самотворення у життєдіяльності правопорушника, а саме – знаходження певної диспозиції в сферах життєдіяльності та формування ним планів на майбутнє.

Ключові слова: ресоціалізація, реадaptaція, реабілітація, початкова ресоціалізація, часткова ресоціалізація, повна ресоціалізація.

Постановка проблеми. Деструктивні тенденції у життєдіяльності соціальної сфери суспільства сприяють поглибленню відомих форм соціальної деградації. Це виявляється у порушенні значною частиною населення не лише ціннісних норм, а й традицій, стереотипів, усталених стилів мислення та діяльності. У цій ситуації втрачається здатність до пошуку ефективних шляхів адаптації у нестабільному соціумі, що призводить до поширення девіантних форм поведінки. За таких умов у край загострилися проблеми із злочинністю, причому злочини скоюються повторно, тобто рецидивують, адже людина, яка перебувала у в'язниці, повертаючись у соціум, постає перед багатьма труднощами життя, які позбавляють її можливості подальшої перспективи у навчанні, працевлаштуванні. Створюючи частково обмежений вибір соціальних ролей, особистість замикається у своєму світі, набуваючи негативних рис, які є причиною делінквентної поведінки.

Зрозуміло, що, потрапивши у нове соціальне оточення, засуджена особа втрачає набуті соціально позитивні зв'язки, в неї активізується процес взаємопроникнення негативних асоціальних суспільних взаємин, які в подальшому негативно впливають на її життєдіяльність. Після ув'язнення вагомим є процес ресоціалізації особи, набуття нею

таких норм, зразків поведінки та диспозицій у соціумі, які в підсумку знешкоднують вияв форм і стилю девіантної поведінки.

Стан дослідження. Термін «ресоціалізація» часто трапляється у вітчизняних і зарубіжних наукових публікаціях, присвячених проблемі адаптації звільненого правопорушника до умов життя на волі. Фундаментальними науковими розробками з такої проблематики займалися дослідники з юридичних наук: А. Х. Степанюк, О. Г. Колб, В. М. Трубников, В. С. Наливайко, О. М. Неживець, Б. М. Телефанко та ін. Із позицій пенітенціарної педагогіки та виховання питання ресоціалізації у своїх дослідженнях розглядали В. М. Синьов, В. І. Кривуша, Г. О. Радов, О. В. Беца, С. В. Горенко, М. Ю. Максимова, А. Ф. Зелінський, В. М. Іванов, Д. В. Ягунов та ін. [2; 3; 4; 11]. Окрім того, проблема розробки теоретико-методологічних та технологічних засад адаптації засуджених висвітлена у працях провідних психологів: П. П. Блонського, Л. Г. Божович, Л. С. Виготського, Г. М. Драгунова, О. І. Кочетова, А. С. Макаренко, А. Ф. Нікітіна, С. Л. Рубінштейна, Д. І. Фельдштейна, Л. Б. Філонова, В. Є. Чудновського, Н. М. Шкуленда. Особливо значну увагу вони приділяли проблемі ресоціалізації злочинців, а саме – попередженню злочинності, активізації соціально-виховної і правової діяльності з особами, яким притаманна девіантна поведінка [10; 11; 12; 14; 17; 19].

Водночас багатовимірність цієї проблеми не дала змогу розкрити всі її аспекти. Зокрема, теоретична база процесу реадaptaції звільненого правопорушника потребує подальшого розвитку, що першочергово стосується ресоціалізації засуджених, позитивної трансформації їхніх планів на майбутнє, відновлення бажання до продуктивної праці та прагнення віднайти соціальну ідентичність, яка сприяє становленню нормальної, позитивної, соціально зорієнтованої ролі у суспільстві.

Мета статті – окреслити теоретичні аспекти дослідження ресоціалізації осіб, які звільнились із місць позбавлення волі.

Виклад основних положень. Самовизначення передбачає знаходження індивідом певної диспозиції в багатогранних сферах життєдіяльності та формування ним планів на майбутнє. Особистість усвідомлено або ж неусвідомлено окреслює реальність і успішність досягнення нею власних цілей, що забезпечує знаходження розбіжностей між запитами людини, об'єктивними можливостями їх досягнення та відповідними реакціями на результат. Тому, коли не досягаються цілі, це сприяє розвитку неповної соціалізації або ж спотвореної (виникають дефекти та асоціальні вчинково-поведінкові патерни особистості), які в подальшому вимагають актуалізації процесу ресоціалізації.

Поняття «ресоціалізація» з позиції багатогранності наукових досліджень має різне змістове наповнення. В. Н. Савардунова аналізує

процес ресоціалізації як засвоєння засудженням соціально позитивних цінностей, норм, взірців поведінки, становлення загублених або ж відсутніх навичок поведінки [9]. Дослідники А. В. Піщелко та Д. В. Соичивко розглядають ресоціалізацію як педагогічно зорієнтовану та цілісну комплексну систему взаємодії на особистість засудженого з метою повторно розвинути втрачені або несформовані соціальні вчинки та взірці поведінки для подальшої повноцінної життєдіяльності людини [9]. З. А. Астемиров стверджує, що термін «ресоціалізація» тотожний з «перевихованням» [5], а І. В. Шмаров розглядає ресоціалізацію як поступенітенціарну діяльність соціальних працівників та психологів [10]. Відтак процес ресоціалізації аналогічний процесу соціалізації особистості, адже відбувається повторне засвоєння десоціалізованою особою загальнолюдського досвіду. Стрижнем концепції реадптації засуджених є постулат про «суб'єктивний розвиток особистості», зміст якого передбачає соціальний і духовний розвиток індивіда, корекція його установок і необхідність самостійної видозміни та самотворення у життєдіяльності правопорушника. Тому для розв'язання завдань ресоціалізації особистості засудженого необхідний індивідуальний, диференційований підхід у виборі ефективних форм і методів роботи.

У Великому енциклопедичному юридичному словнику (за редакцією Ю. С. Шемшученка) «ресоціалізація (із фр. *resocialisation*, від *re...* – префікс, що означає поновлення або повторення, і *socialization* – усупільнення, з латин. *socialis* – суспільний) розглядається як:

- 1) повернення особи в суспільство;
- 2) процес, спрямований на відновлення морального, психічного і фізичного стану особи, її соціальних функцій, узгодження індивідуальної чи колективної поведінки із загальноновизнаними суспільними правилами та юридичними нормами;
- 3) у сфері виконання покарань – процес підготовки засудженого до повернення в суспільство, що ґрунтується на відновленні позитивних зв'язків, відносин і розвитку в засудженої особи соціально корисних умінь і навичок, потрібних для повноцінного існування в суспільстві» [8, с. 771].

Серед вітчизняних учених, які досліджували питання ресоціалізації засуджених, немає єдиного підходу до визначення й трактування цього поняття. Зокрема, особливої уваги заслуговують праці В. М. Трубникова про особливості соціальної адаптації осіб, звільнених із пенітенціарних закладів [19]. Адже під час адаптації до нового життя правопорушнику потрібно подолати низку труднощів, які позбавляють можливості майбутньої перспективи у працевлаштуванні, створюють частково обмежений вибір професії та місця роботи, формують почуття меншовартості.

На думку В. Б. Писарева, ресоціалізація – це складна комплексна проблема, яка охоплює особливості адаптації засудженого в умовах пенітенціарного закладу з метою його виправлення та перевиховання, підготовки до звільнення та соціальну адаптацію до умов життя на волі [11]. Л. Е. Орбан-Лембрик під ресоціалізацією розуміє відновлення позитивно втрачених якостей особистості, потрібних їй для повноцінної життєдіяльності в суспільстві. За своєю суттю це – процес соціального оновлення особистості, засвоєння нею соціальних норм і цінностей, взірців поведінки. На думку науковця, ресоціалізація пов'язана з руйнуванням засвоєних індивідом у процесі асоціалізації негативних антигромадських норм і цінностей, прищепленням визнаних суспільством цінностей і вчинків. Процес ресоціалізації засуджених передбачає руйнування асоціальних зразків поведінки, поновлення та розвиток в особистості соціально-гармонійних взаємозв'язків із суспільством, закріплення позитивних соціальних цінностей.

Аналізуючи цю проблематику В. М. Синьов та В. І. Кривуша наголошують, що ресоціалізація – це «єдиний процес відновлення та розвитку соціально-корисних зв'язків та відносин, не тільки у період відбування покарання, але і після звільнення, та подальша адаптація засудженого до самостійного життя на волі» [15, с. 12]. Тому вирішення окресленого завдання є базовою ознакою і для особистості, і суспільства в цілому. Адже результатом ресоціалізації повинна бути така зміна особистісних якостей засудженого, яка б актуалізувала його саморегульовану стабільну соціально-нормативну поведінку після звільнення, а соціальне середовище було психологічно готове прийняти звільнену особу вже не як злочинця, а як оновлену рівноправну особистість.

Дослідники В. М. Синьов, В. І. Кривуша і О. М. Яковлев пропонують процес ресоціалізації розділити на такі етапи:

- встановлення приналежності злочинця до певної соціальної групи засуджених з урахуванням його інтелектуальних та вольових якостей;
- створення умов для розриву негативних зв'язків із соціально небезпечною групою;
- збереження соціально позитивних зв'язків засуджених;
- виправлення та перевиховання засуджених;
- соціальна адаптація до умов життя на волі [20].

Тому, створюючи реабілітаційну програму для такої категорії населення, потрібно зауважити, що її успіх залежатиме від зміни психологічної та соціальної зорієнтованості особистості правопорушника та вимірюватиметься рівнем рецидиву після їх проходження, тому що людина, яка була засуджена, перейняла негативні норми, звичаї та традиції поведінки у в'язниці. Звичайно, рівень успішності ресоціалізації

залежатиме не тільки від реабілітаційних програм, а й від індивідуальних психологічних характеристик засудженого.

Отже, адаптація звільненого правопорушника – це нове пристосування особистості до соціального середовища, прийняття норм, законів, традицій, звичаїв, що були раніше втрачені або зазнали значної деформації за умов її перебування у місцях позбавлення волі. Відтак від цього етапу залежатиме подальша доля особи, а саме те, чи в подальшому вона вчинятиме правопорушення, чи, навпаки, намагатиметься покращити своє соціальне становище.

Розвиток соціально-психологічних ідей у зарубіжних і вітчизняних пенітенціарних системах окреслений як період соціальної реабілітації. Його можна охарактеризувати як етап становлення нової філософії покарання, заснованої на принципах добра і гуманності, який в Україні розпочався на початку ХХ століття (діяльність А. С. Макаренка), зник і знову відродився у пострадянському просторі після прийняття в кожній незалежній державі Конституцій, Кримінальних і Кримінально-виконавчих кодексів [7]. Так, основні етапи процесу ресоціалізації розкриті в низці робіт Т. Белавіна, А. Бені, В. Кривуші, Г. Радова, В. Синьова та ін. Умови успішного здійснення перевиховання правопорушників висвітлені в дослідженнях І. Башкатова, П. Овчара [9].

Сьогодні розвиток пенітенціарних служб удосконалюється. Як зазначає Г. О. Радов: «Будуючи механізм пенітенціарного процесу, потрібно враховувати вікові, психолого-педагогічні особливості засуджених, особливості соціального управління у сфері пенітенціарної діяльності, соціально-правовий статус пенітенціарної системи, а також їх соціально-правовий статус» [14, с. 49].

Під час організації процесу ресоціалізації адміністрація пенітенціарних установ повинна зважати на те, що багатьом засудженим треба розпочинати «життя спочатку». Саме це найбільше непокоїть засуджених і є причиною неусвідомленого опору соціально-психологічним заходам, які вживаються щодо них під час підготовки до життя на волі. Тому потрібно звернути увагу на те, що основними чинниками успішної ресоціалізації засуджених є: установка на співпрацю; орієнтація у просторі соціальних відносин та особистісних ставлень; критичність; стресостійкість; прийняття власного минулого [17; 19].

Так, В. Сулицький наголошує, що важливим елементом процесу ресоціалізації засуджених є комплексна програма підготовки особистості до повноцінної життєдіяльності. На його думку, вона має охоплювати три головні компоненти:

– звільнення з місць позбавлення волі (дії адміністрації пенітенціарних установ, які регламентуються відповідними законодавчими та нормативними актами);

– психологічний, що полягає у врахуванні психологічних особливостей особистості засуджених під час складання тематичного плану з підготовки засуджених до життя на волі, формування навчальних груп, проведення занять та соціально-психологічних тренінгів тощо (навчання методам самоконтролю та психоемоційного саморегулювання, психологічним основам спілкування та вирішення конфліктних ситуацій, пізнання власного Я, оволодіння умінням самовдосконалення, позитивного мислення тощо);

– соціальний, що полягає у побудові позитивних правових засобів вирішення соціально-правових і соціально-психологічних проблем повсякденного життя після звільнення з місць позбавлення волі (вирішення житлових проблем, працевлаштування, отримання документів, навчання, пенсійне забезпечення тощо) [17].

У соціальній психології ресоціалізація розглядається як процес засвоєння нових ролей і цінностей, які замінюють асоціальні. Кримінологи називають це процесом повторного входження колишнього злочинця в систему уявлень про цінності, що існують у суспільстві. М. І. Єнікєєв вважає, що ресоціалізація особистості засуджених пов'язана з їхньою ціннісною переорієнтацією, формуванням у них механізму соціально-позитивного цілеутворення, відпрацюванням у особистості міцних стереотипів соціально-позитивної поведінки [9].

У будь-якому разі ресоціалізація, як і соціалізація, актуалізує поєднання ціннісного, поведінкового та афективного компонентів особистості. Але важливість ресоціалізації виникає там, де соціалізація не була успішною і замість соціально-культурно прийнятних цінностей і форм поведінки особи були засвоєні асоціальні, що відображалися у соціальному середовищі. Безумовно, це викликає негативну реакцію зі сторони соціуму і не дозволяє людині повноцінно жити [16].

Проблема ресоціалізації індивідів з девіантною, зокрема кримінальною, поведінкою набуває дедалі більшого значення. Особливої уваги вимагає ресоціалізація їх в умовах виховних колоній. Однією з ефективних форм роботи з означеним контингентом є проведення тренінгу, спрямованого на зниження кількості рецидивів злочинів, скоєних особами, які раніше відбували термін покарання у місцях позбавлення волі. Поставлена мета, на думку О. В. Тюріної, досягається шляхом вирішення таких завдань:

- 1) формування у вихованця мотивації участі в тренінгу;
- 2) розробка методики проведення занять, яка спонукала б підлітків до саморозкриття і роботи з соціальним працівником;
- 3) розробка підходів психотерапевтичного впливу в умовах жорсткого розподілу ролей [18].

Низка авторів ототожнюють поняття «ресоціалізація» та «реабілітація», хоча реабілітація – це відновлення в правах особистості, повернення їй доброякісної репутації, а соціальна адаптація розглядається як процес активного пристосування особи або соціальної групи до умов соціуму. А. І. Кравченко, аналізуючи термін десоціалізації як відмову індивіда від старої нормативно-цінної бази суспільства та відповідних правил поведінки, обґрунтовує процес ресоціалізації як задіяння нових ролей, норм, цінностей та вчинково-поведінкових патернів. Психолог С. А. Белічова досліджує ресоціалізацію з позицій практичної психолого-педагогічної діяльності: вивчаючи особливості особистості та психолого-педагогічної підтримки дезадаптованих осіб, ресоціалізація виступає організованим соціально-психолого-педагогічним процесом [9].

У зарубіжних наукових дослідженнях, зокрема М. Анселем, процес ресоціалізації засуджених охарактеризовується через призму концепції нового соціального захисту, високого культурного рівня та розуміння власне процесу покарання [6; 9]. Ще однією теретико-методологічною проблемою процесу ресоціалізації є виокремлення його стадій. Так, А. Ф. Степанюк і В. М. Трубников розглядають його як двоетапний: пенітенціарний та постпенітенціарний. Перший – це сворідна первинна стадія до наступного. В. Е. Южанін – як триетапний: допенітенціарний, пенітенціарний та постпенітенціарний. Відтак стадії ресоціалізації особистості засудженого завжди самостійні і наділенні специфічними характеристиками, але у всіх ідентичний об'єкт взаємодії (індивід із делінквентною поведінкою, який повністю або ж частково втратив позитивні риси). Науковець вважає, що процес ресоціалізації правопорушника схожий на додаткову соціалізацію особистості повноцінного громадянина з метою адаптації його до найближчого довкілля. Окрім того, окреслено низку негативних причин, які порушують процес виправлення та ресоціалізації правопорушника:

1. Знеособлене та штучно створене середовище, в якому перебуває індивід, діяльність якого чітко регламентована, зв'язок із сім'єю втрачений, особа наділена однією соціальною роллю – «виконавця», нівелюється самостійність, ініціативність, що поступово переростає в процес десоціалізації.

2. Звикання до СІЗО, колонії (тюрми) – це процес зовнішнього засвоєння звичаїв і обрядів негативної спільноти, а також відбувається зорієнтованість на тюремну субкультуру, в результаті чого особистість стає ще більш криміналізованою.

3. Низька ефективність виховного впливу через правила внутрішнього розпорядку тюрми, зокрема психолого-терапевтичну взаємодію на засудженого неможливо здійснити з таких причин:

- ув'язнений відчуває мобінг кримінального оточення;

– пасивність адміністрації та небажання здійснювати детальну диференціацію [4; 16].

Особа, звільнившись із пенітенціарних закладів, намагається знову адаптуватися до умов соціального середовища, але не завжди і всім вдається успішно пройти ресоціалізацію. Будь-яке несприйняття зі сторони суспільства, як і від рідних, близьких, соціальних умов, норм, які нав'язує соціум, може спричинити повторну девіацію. Адже ще Р. Мертон у своїх працях наголошував, що інтерналізація цілі щодо матеріального успіху та перешкоди в можливості її реалізації можуть зумовити девіантну поведінку особистості.

Отже, ресоціалізація – це багатоаспектний процес творення особою соціальних норм поведінки в системі сімейних, міжособистісних, соціально-рольових і виробничих відносин; складне багатофункціональне явище, результат якого – адаптація індивіда до життєдіяльності в соціумі. За таких умов процес ресоціалізації довготривалий та охоплює такі етапи [9; 12; 13]:

1. Початкова ресоціалізація – передбачає ламання стереотипів «правопорушник», «злочинець» тощо. Відбувається знецінення атрибутики вуличної субкультури, яка досі була референтною. Тому зреалізовується цільова функція ресоціалізації, яка задіює можливість видозміни поведінки особистості злочинця на соціально позитивну, котра схвалюється суспільством.

2. Часткова ресоціалізація – допускає можливість рецидивів асоціальної поведінки, які виникають унаслідок стереотипів та інерції думки найближчого довкілля правопорушника.

3. Повна ресоціалізація – це завершений процес формування позитивної самосвідомості, соціально зорієнтованої поведінки, здатності до самоаналізу та самовиховання [10].

Процес ресоціалізації засуджених поєднує реорганізацію діяльності соціальних інститутів, котрі забезпечують: вагоме зменшення діяльності спеціальних органів первинної профілактики (інспекції та комісії у справах правопорушників); створення та запровадження корекційно-реабілітаційних програм у роботі інститутів освіти, виховання, сім'ї. Відтак необхідними умовами реадaptaції засуджених є вжиття комплексу виховних заходів, які спрямовані на соціально-психологічну реабілітацію індивіда, зокрема – корекції поведінки з метою підвищення самооцінки, розвитку навичок адекватних поведінково-вчинкових патернів у суспільстві для надання адресної соціальної та психологічної допомоги. Отож, зреалізовуються такі аспекти означеної роботи:

а) вивчення негативних чинників та явищ, які сприяють формуванню та розвитку аддиктивної, делінквентної та деструктивної поведінки особи;

б) становлення довірливих відносин між засудженими та персоналом;
в) надання психологічної підтримки та допомоги;
г) співпраця державних, релігійних, громадських об'єднань та організацій [1; 10].

Отже, процес ресоціалізації засуджених зреалізовує декілька видів адаптації, а саме – адаптацію до макросередовища, адаптацію до мікросередовища та адаптацію до себе, тобто внутрішньоособистісну, котра сприяє єдності внутрішнього духовного світу та зовнішнього, відтак зреалізовує створення позитивного соціально-психологічного мікроклімату, що забезпечує оволодіння ними навичками саморозвитку гармонійної повноцінної особистості.

Висновки. Ресоціалізація делінквентів, звільнених із місць ув'язнення, – складний і багатовимірний процес, адже нове самовизначення особистості передбачає знаходження індивідом певної диспозиції в багатогранних сферах життєдіяльності та формування ним планів на майбутнє. Процес ресоціалізації аналогічний процесу соціалізації особистості, адже відбувається повторне засвоєння десоціалізованою особою загальнолюдського досвіду. Стрижнем концепції реадаптації засуджених є постулат про «суб'єктивний розвиток особистості», зміст якого передбачає соціальний і духовний розвиток індивіда, корекцію його установок і необхідність самостійної видозміни та самотворення у життєдіяльності правопорушника. Тому для розв'язання завдань ресоціалізації особистості засудженого необхідний індивідуальний, диференційований підхід у виборі ефективних форм і методів роботи.

Перспектива досліджень полягає у виявленні теоретичних аспектів цілісної системної соціально-психологічної роботи з особами, які перебували у пенітенціарних закладах.

1. Про затвердження Державної програми соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2004 № 1133. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF>

2. Аминов И. И. Юридическая психология / И. И. Аминов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 416 с.

3. Антонян Ю. М. Криминальная психология / Ю. М. Антонян, В. В. Гульдан. – М.: Наука, 1999. – 246 с.

4. Баранов Ю. В. Стадии ресоциализации осужденных в свете новых социолого-антропологических воззрений и социальной философии / Ю. В. Баранов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 275 с.

5. Батищева Е. В. Некоторые аспекты ресоциализации различных категорий лиц, отбывающих наказание в виде лишения свободы / Е. В. Батищева // Вестник Влад. юрид. ин-та.; ВЮИ ФСИН России. – 2006. – № 1. – 56 с.

6. Богреева Е. Субкультура осужденных и их ресоциализация / Е. Богреева. – М.: ЭННИ МВД РФ, 2001. – 82 с.

7. Булавіна С. С. Огляд законодавчої та нормативної бази щодо проблеми ресоціалізації неповнолітніх правопорушників / С. С. Булавіна // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – С. 94–98.

8. Великий енциклопедичний юридичний словник / [ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. – К.: Юридична думка, 2007. – 992 с.

9. Дмитриев Ю. А. Пенитенциарная психология / Ю. А. Дмитриев, Б. Б. Казак. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 681 с.

10. Леус Э. В. Адаптационные технологии ресоциализации несовершеннолетних осужденных / Э. В. Леус, А. Г. Соловьев // Психология и право. – № 3. – 2012. – С. 20–31.

11. Писарев В. Б. Ресоциализация освобожденных от отбывания наказания / В. Б. Писарев // Исполнение наказаний и социальная адаптация освобожденных. – М., 1990. – 278 с.

12. Проскура В. В. Соціальна адаптація осіб, які повернулись з місць позбавлення волі / В. В. Проскура. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.ukma.edu.ua/Mahisterium/MAG_ISSUE15_2004_sotsrob/11_proskura_v.pdf

13. Проскура В. В. Юридично-інформаційний довідник для осіб, які звільняються від відбування покарання з кримінально-виконавчих установ / В. В. Проскура, Б. М. Телефаненко. – Львів, 2006. – 144 с.

14. Радов Г. О. Формування духовності засуджених у контексті пенітенціарного процесу / Г. О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: КІВС, 1998. – № 3. – С. 41–49.

15. Синьов В. М. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В. М. Синьов. – К., 1997. – 272 с.

16. Соціальна адаптація вихованців ВТК, які звільняються з місць позбавлення волі // Соціальний супровід неповнолітніх і молоді, які відбувають покарання та звільняються з місць позбавлення волі: методичні рекомендації для працівників ЦССМ. – Ужгород, 2002. – 132 с.

17. Сулицький В. Ресоціалізація засуджених в умовах виправних колоній / Сулицький В // Аспект. – 2001. – № 1. – С. 10–11.

18. Татидинова Т. Социальная реадaptация бывших заключенных / Т. Татидинова // Социологические исследования. – 2011. – № 3. – С. 17–21.

19. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания / В. М. Трубников. – Х., 1990. – 177 с.

20. Шкраб'юк В. С. Соціально-психологічні особливості ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі / В. С. Шкраб'юк // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПНУ. – 2010. – С. 402–408.

Бамбурак Н. М. Аналіз наукових досліджень процесу ресоціалізації звільненого правонарушителя

Ресоциализация лиц, освобожденных из мест заключения, – сложный и многогранный процесс, который предусматривает социальное и духовное развитие индивида, коррекцию его установок и необходимость самостоятельного видоизменения и самосоздания в жизнедеятельности правонарушителя, а именно нахождение определенной диспозиции в многогранных сферах жизнедеятельности и формирование им планов на будущее.

Ключевые слова: ресоциализация, реадaptация, реабилитация, начальная ресоциализация, частичная ресоциализация, полная ресоциализация.

Bamburak N. M. The scientific analysis of resocialization delinquent

Social rehabilitation of persons released from prison – a complex and multifaceted process that involves social and spiritual development of the individual, correction attitudes and the necessity for self-modification and self-creation in offender's life, finding a particular change own multifaceted life and planning future.

Key words: re-socialization, readaptation, rehabilitation, primary re-socialization, partial re-socialization, complete re-socialization.

Стаття надійшла 19 грудня 2013 р.

УДК159.9-316.6

**І. В. Зубрицька-Макога,
О. Л. Христюк**

СУЇЦИД ЯК КРАЙНЯ ФОРМА ПСИХОЛОГІЧНОГО НЕПРИЙНЯТТЯ СЕБЕ: ДОПОМОГА ПСИХОЛОГУ ДІАГНОСТУВАТИ ПРОБЛЕМУ

Розкрито особливості проявів і сформованості основних компонентів суїцидальної поведінки, а також описані критерії діагностики ризикованої поведінки, способи підтримки постсуїцидних клієнтів. Описано необхідність ранньої діагностики наявності проблеми суїциду у дітей та молоді. Окреслено важливість підтримки та адаптації суїцидентів із боку сім'ї та близького оточення.

Ключові слова: суїцид, суїцидент, критерії ризику, депресивний клієнт, діагностування суїциду.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна увійшла до країн із високим рівнем суїцидальної активності (більше 20 самогубств на 100 тис. населення). Суїцид не можна вивчати за межами контексту соціального оточення конкретної людини. Обов'язково враховувати актуальні проблеми, цілі й прагнення інших. Важливо зрозуміти не тільки переживання суїцидального індивіда, а й емоційний клімат сім'ї.

Актуальність дитячої проблематики в суїцидології визначається нагальністю завдань профілактики самогубств серед дітей та молоді. Згідно з результатами соціально-психологічних досліджень, 27,2% дітей віком 10–17 років іноді втрачають бажання жити, 17,8% – вважають, щодо них ставляться байдуже, 25,5% – не завжди можуть розраховувати на допомогу близької людини, 51,9% – не стримуються в ситуації конфлікту [2].

Самогубство вважається жахливою, ганебною справою, і деякі психологи, працюючи з депресивними клієнтами, мимоволі нехтують такою ситуацією і вважають, що їх клієнти не можуть навіть подумати про суїцид. Така «професійна сліпота» спричиняє небезпеку для благополуччя і навіть життя людини, що звернулася по допомогу. Проблема полягає переважно не у приховуванні самовбивствою своїх намірів, а в тому, що його не чує фахівець із психологічної допомоги. Проблема також полягає у тому, що психологу чи соціальному працівнику надзвичайно складно допускати подібний діагноз у клієнта, набагато простіше не брати на себе відповідальність і не працювати із суїцидною проблематикою, а з якимось простішим діагнозом.

Стан дослідження. Розробленість означеної проблеми є достатньо високою та різнобічною, проте це все одно не дає змоги спокійно визнавати подібну проблему як достатньо масову та небезпечну для суспільства. Зокрема, ще у XIX ст. Еміль Дюркгейм видав ґрунтовну працю про суїцид, що було зумовлено соціальною ситуацією тогочасної Європи. Теперішня суїцидологія значно поглибилась у своїх знаннях і практиці. Крім того, присутні й нові причини та ситуації, що зумовлюють сучасні суїциди, спричинені бурхливим розвитком технологічних пристроїв і зниженням рівня спілкування людей. Щодо сучасних, то можна зазначити дослідження Г. С. Галстян про соціологічний аспект самогубств у підлітковому віці. Ю. А. Зубок, В. А. Смірнов, В. І. Чупров, К. Уільяме теж розробляють чинники та особливості діагностики та допомоги при самогубствах дітей та молоді.

Про загострену екзистенційно важливу соціально зумовлену проблему самогубства писали у своїх фундаментальних працях різні дослідники, зокрема А. Адлер, К. Горні, Е. Дюркгейм, Е. Кюблер-Росс, К. Меннінгер, В. Романець, Г. Саллівен, Н. Фейбероу, З. Фройд, Дж. Хілмен, К.-Г. Юнг та ін.

Значну роль у вивченні девіантної поведінки виконують праці Я. І. Гілінського, С. Д. Арзуманян, Ю. А. Клейберг, В. Н. Кудрявцева, Б. М. Левіна, О. В. Осіпова.

У підлітків із суїцидальною спрямованістю спостерігається викривлене сприймання самосвідомості. Причиною підліткових самогубств найчастіше є бідність, відносини в родині і з однолітками, алкоголь і наркотики, неприємності з навчанням, нерозділене кохання, пережите в дитинстві насилля, соціальна ізоляція, невиліковні хвороби. Цю проблему вивчали чеські дослідники І. Лангмайер і З. Матейчик. Вони досліджували депривацію – безвихідь, непотрібність як загальне визначення для емоційної поведінки. Англійський психолог Дональд Хебб розглядав ту ж проблему у контексті біологічно недостатнього середовища. Також до зазначених учених можна долучити когорту

вітчизняних науковців: А. Амбрумову, Е. Бархаленко, Я. Гошовського, Т. Донських, Ю. Калініну, І. Кона, Н. Короленка, В. Москальця, Л. Шестопалову тощо.

Мета статті полягає у акцентуванні на симптомах і проявах суїцидної поведінки, щоб дати змогу психологам конкретизувати та удосконалити діагностику суїцидів і постановку подібних діагнозів.

Виклад основних положень. Самогубство (суїцид) – це крайній вид автоагресії, навмисне самопозбавлення життя [3].

Важливе питання, хто саме і в яких ситуаціях здійснює самогубство. У науково-практичній літературі є спроби дати повнішу характеристику групи потенційних суїцидентів. Б. Кеннеді (1977) вказує декілька критеріїв ризику [8]:

1. Самотні чоловіки (розлучені і такі, що не мають близьких друзів) старші за 40 років.
2. Особи, що живуть одні.
3. Алкоголіки.
4. Люди, що пережили велику втрату.
5. Люди похилого віку, що мають соматичні захворювання.

Психолог, що зустрічається з клієнтами, котрі мають суїцидальні наміри, передусім зобов'язаний проаналізувати власні установки і почуття щодо самогубства, знати їх заздалегідь. У роботі не слід приховувати свої справжні почуття. Хороший контакт із консультантом може бути якнайміцнішою ниткою, що пов'яже людину, котра втратила надію, з життям.

Іноді вважають, що обговорення з клієнтами можливості самогубства тільки посилює їх наміри. Проте Р. Кочюнас вважає, що переважно бесіда про почуття, що підштовхують до самогубства, зменшує вірогідність реалізації спонукань. Тому консультант не повинен ухилятися від обговорення з депресивними клієнтами проблеми самогубства. Тим він показує клієнтові, що думки про самогубство можуть бути сприйнятні і зрозумілі іншою людиною [5].

Грунтовно розглядаючи будь-який намір самогубства, все ж не можна забувати про можливість маніпулятивної загрози переконати консультанта у важливості своєї проблеми і претендувати на максимум його часу. Більшість симулянтів є істеричними особами. Деякі клієнти говорять про самогубство з бажання помститися тим, хто нібито їх недостатньо любить. Взагалі елемент ворожості є чи не в кожному самогубстві.

Консультуючи депресивного клієнта, що висловлює суїцидальні наміри, дуже важливо оцінити ризик їх реалізації. Від правильного прогнозу може залежати життя клієнта. На думку Д. Претцель (1972),

задум самогубства має три складові: вибір засобу, убивчий потенціал обраного засобу та його доступність. Якщо людина вже вибрала спосіб самогубства, що напевно спричиняє смерть, і засіб легкодоступний, ризик стає дуже великим [6].

Міру вірогідності самогубства консультант може з'ясувати, ставлячи клієнтові непрямі запитання (Р. Бірд, 1973). Прямі запитання неприйнятні, оскільки спонукають клієнта до заперечення. Ефективною є тактика «поступового» розпитування, поступовість опитування дає змогу точніше дізнатися, як далеко сягнув клієнт у своїх думках про смерть. У такому випадку клієнт має явні суїцидальні наміри, проте прямої загрози самогубства поки немає [8].

Засновник логотерапії В. Франкл пропонує оцінювати замість вірогідності самогубства величину життєвого потенціалу і запитувати клієнта не про причину небажання жити, а про сенс життя для нього. Чим більше знаходиться ниток, що пов'язують клієнта з життям, тим менш вірогідним стає самогубство. Є правила консультування осіб, що мають намір скоїти суїцид (Schutz, 1982; Berman, Cohen-Sandler, 1983; Corey, 1986; Bird, 1973; Kennedy, 1977) [3]:

1. З такими клієнтами треба частіше зустрічатися.
2. Консультант повинен звертати увагу суїцидального клієнта на позитивні аспекти в його житті.
3. Дізнавшись про намір клієнта здійснити самогубство, не слід панікувати, намагатися відвернути його увагу якимось заняттям і використовувати. Така тактика лише переконає клієнта, що його ніхто не розуміє і консультант теж.
4. Фахівець повинен залучити до роботи з клієнтом значущих для нього людей (близьких, друзів). Клієнт повинен мати змогу в будь-який час зателефонувати консультантові, щоб той міг контролювати його емоційний стан.
5. За високої вірогідності самогубства слід вжити заходів обережності – поінформувати близьких клієнта, обговорити питання про госпіталізацію. Консультантові не завжди легко це виконати. Клієнт часто починає заперечувати свої наміри і стверджує, що не варто за нього турбуватися. Проте консультантові краще понадіятися на свою інтуїцію і врахувати небезпечні ознаки у поведінці клієнта, оскільки утішливі заяви можуть мати відволікаючий характер. У випадках явного суїцидального ризику консультант повинен вимагати негайної госпіталізації, хоча більшість клієнтів протестують проти перебування у психіатричній клініці.

Деякі психотерапевти (А. Сторр, 1980) вважають, що клієнта шокує зміна поведінки консультанта. Людина, яка спонукає до

незалежності і вільного вибору, раптом бере на себе повноваження обмежити свободу клієнта, замкнути його в психіатричній клініці. Вважаємо, що право остаточного вибору має кожна людина самостійно, але обов'язок консультанта у разі загрози самогубства – зробити максимум, щоб вплинути на вибір клієнта на користь життя.

6. Консультант не повинен дозволяти клієнтові маніпулювати собою за допомогою загрози самогубства.

7. Консультант зобов'язаний не забувати, що він не Бог і, незважаючи на найкращі спонукання, не завжди здатний перешкодити самогубству. Найбільшу відповідальність за власні дії несе людина. Консультант не може повністю і одноосібно відповідати за клієнта. Він лише професійно відповідальний за припинення реалізації суїцидальних намірів. Проте існує неспростовна аксіома – якщо клієнт справді хоче скоїти самогубство, ніхто не здатний зупинити його.

8. Консультант зобов'язаний детально, у письмовій формі, документувати свої дії, щоб у разі нещастя він зміг довести собі та іншим, що діяв професійно і вжив усіх заходів для уникнення катастрофи.

Г. Гамільтон і М. Мосс виокремлюють три етапи консультування: в гострій фазі, у фазі одужання і після одужання. Особливо значуща робота консультанта в двох перших фазах [7].

У своїй праці Н. Долішня [2] зазначає, що під час першого контакту після невдалого самогубства чільними стають унікальність ситуації і самопочуття «самовбивці-невдахи». Людина, що випробувала максимальну напругу духовних сил, розуміє, що не померла, але обставини, що призвели до спроби позбавити себе життя, у неї залишилися. Момент «пробудження» – початок нового етапу життя цієї особи. Тому важливо, яка «дія» буде вписана у «чистий аркуш» свідомості клієнта. Час першого контакту не повинен обмежуватися, клієнтові потрібно дозволити виговоритися. Від консультанта, що зустрічається з таким клієнтом, потрібна непідробна щирість, зосередження і віддача своїх духовних сил. Після спроби самогубства клієнт максимально «голий» і дуже чутливий, він відчуває внутрішній стан консультанта. У першій фазі не слід розпочинати обговорення основного конфлікту, лише поступово можна перейти до причин і психосоматичного сенсу самогубства. Саме консультування має бути спрямоване на зменшення тривоги і безнадійності.

Фаза одужання розпочинається, коли клієнт може повернутися у своє колишнє оточення. Під час другої фази, як, до слова, і після повного відновлення, можливе повторення суїцидальних спонукань. Провокуючий вплив спричиняє саме оточення, безпосередньо пов'язане з травмувальним чинником. Тому на другому етапі дуже важлива робота

консультанта з сім'єю суїцидента. Допомога сім'ї часто дозволяє пом'якшити проблематичні обставини. Взагалі спроба самогубства – істотна причина для змін у сімейному житті, точніше – такі зміни неминучі. Тільки зміна умов життя по-справжньому дієва.

Психологи виокремлюють перелік змін у поведінці сім'ї, які необхідно здійснити з часом [3]:

1. Підбирайте ключі до розгадки суїциду. Попередження самогубства полягає не тільки в піклуванні та участі друзів, а й у здатності розпізнавати ознаки суїцидальних намірів. Обов'язково слід з'ясувати, чи не є ця людина самотньою та ізольованою.

2. Прийміть суїцидента як особистість. Припустіть, що людина дійсно є суїцидальною особистістю. Не вважайте, що вона не здатна і не зможе наважитися на самогубство. Якщо думаєте, що комусь загрожує небезпека самогубства, дійте відповідно до своїх почуттів і переконань.

3. Налагодьте турботливі стосунки. Не існує вичерпної відповіді на таке серйозне запитання: як можна попередити самогубство? Але ви можете зробити величезний крок уперед, якщо приймете людину, котра перебуває у відчай. У цій ситуації час не для повчання, а для доброзичливої підтримки, яку потрібно висловлювати не лише словами, але й невербально.

4. Будьте уважним слухачем. Ви можете надати безцінну допомогу, вислухавши розповідь про почуття цієї людини – смуток, провину, страх чи гнів. Інколи, якщо ви мовчки посидите з нею, це буде доказом вашої зацікавленості й турботи.

5. Не сперечайтесь. Не виявляйте агресії, якщо ви присутні під час розмови про самогубство, і спробуйте не висловлювати обурення щодо того, що почули. Дискутуючи з пригніченою особистістю, ви можете не лише програти суперечку, а й втратити людину.

6. Розпитуйте. Це не спричинить появу подібних думок, якщо раніше їх не було. Але якщо людина думає про самогубство і, нарешті, знаходить когось, кому небайдужі її хвилювання і хто погоджується обговорити цю заборонену тему, то вона часто відчуває полегшення, отримує можливість зрозуміти свої почуття.

7. Не пропонуйте невинуватих утіх. Суїциденти з презирством ставляться до зауважень на зразок: «Нічого, нічого, у інших такі ж проблеми, як у тебе» та до інших подібних кліше, оскільки вони різко контрастують з їхніми стражданнями. Ці фрази лише принижують їх почуття і примушують відчувати себе ще більш непотрібними.

8. Пропонуйте конструктивні підходи. Потенційному самогубцеві потрібно допомогти ідентифікувати проблему і якомога точніше

визначити, що її поглиблює, а також переконати в тому, що він може говорити про почуття без сорому, навіть про такі негативні емоції, як ненависть чи помста.

9. Вселяйте надію. Важливо допомогти суїцидальним особам зрозуміти, що не потрібно зупинятися на одному полюсі емоцій. Основи для реалістичної надії мають бути подані переконливо і м'яко. Важливо, якщо ви підкреслите людські можливості й силу, а також те, що кризові стани, звичайно, минають, а самогубство – безповоротне.

10. Не залишайте людину у випадку ситуації високого суїцидального ризику. Залишайтеся з нею якомога триваліше чи попросіть когось побути поруч, доки не мине криза чи не з'явиться допомога. Пам'ятайте, що підтримка вимагає від вас певної відповідальності. Ви можете укласти з людиною так званий суїцидальний контракт. Тобто попросити зв'язатися з вами перед тим, як вона наважиться на суїцидальні дії, щоб ви ще раз могли обговорити можливі альтернативи.

11. Оцініть міру ризику самогубства. Спробуйте визначити серйозність можливого суїциду. Адже наміри бувають різні – від скороминучих, нечітких думок про таку можливість і завершуючи чітко розробленим планом самогубства певним способом. Незаперечним є те, що чим детальніше розроблений план самогубства, тим вищий його потенційний ризик.

12. Зверніться по допомогу до спеціалістів. У суїцидентів звужене поле зору, своєрідна тунельна свідомість. Перше їх прохання – це часто про допомогу. Помічником може бути священник, сімейний лікар. Не можна недооцінювати допомогу психіатрів чи кваліфікованих психологів. Ще однією формою допомоги є сімейна терапія. Члени сім'ї надають підтримку, висловлюють турботу і прикроші, конструктивно визначають більш комфортний стиль спільного життя.

13. Важливе збереження турботи і підтримки. Якщо критична ситуація і минула, то спеціалісти чи сім'я не повинні «розслабитися». Найгірше може бути попереду. Половина суїцидентів здійснює самогубство упродовж трьох місяців після початку психологічної кризи.

Інколи у клопотах інші забувають про людей, котрі здійснювали суїцидальні спроби. Часто вони натрапляють на подвійне презирство: з одного боку, вони «ненормальні», тому що хочуть померти, а з іншого – настільки «некомпетентні», що і це не можуть зробити якісно. Емоційні проблеми, які спричиняють суїцид, нечасто вирішуються повністю, навіть коли здається, що найгірше – у минулому. Підтримка і турбота потрібні до того часу, доки суїцидальна людина не адаптується в соціумі.

Висновок. При діагностуванні суїцидальної поведінки слід ураховувати критерії ризику, а також акцентувати на основних симптомах суїциду. Важливі аспекти життєвального консультування клієнтів-

самогубців, щоб сильніше пов'язати його з життям. Слід не забувати про психологічні зміни у членів сім'ї самогубці, які необхідно буде здійснювати упродовж тривалого часу. Відтак, у психологів виникне можливість конкретизувати та удосконалити діагностику суїцидів і їх прогнозування, щоб запобігати проблемі.

Перспективи дослідження полягають у виокремленні важливих психокорекційних кроків з метою адаптації суїцидентів до життя і запобігти таким подальшим спробам.

1. Васильчук М. В. Збірник нормативних документів з безпеки життєдіяльності / М. В. Васильчук, М. К. Медвідь, Л. С. Сачков. – К.: Фенікс, 2000. – 896 с.

2. Депресія: обличчя та маски / за ред. Н. Долішньої. – Львів: Мс, 2006. – 176 с.

3. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / пер. с фр. с сокр.: под ред. В. А. Базарова. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.

4. Змановська Е. В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. В. Змановська. – М.: Академия, 2003. – 288 с.

5. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования / Р. Кочюнас. – М.: Академический проект, 1999. – 357 с.

6. Организация и содержание деятельности психологической службы образования: методические рекомендации для руководителей средних общеобразовательных учреждений. – Одесса: ИУУ, 1999 – 76 с.

7. Пачковський Ю. Ф. Проблеми молоді: соціолого-психологічні аспекти вивчення та діагностики / Ю. Ф. Пачковський, І. О. Корнієнко // Збірник науково-методичних матеріалів для роботи з дітьми, що зазнали насильства. – Львів: ВНТЛ, 1999. – 68 с.

8. Суицидология: прошлое и настоящее: проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах: хрестоматия / под ред. А. Н. Моховикова. – М.: Когито-Центр, 2001. – 569 с.

Зубрицкая-Макота И. В., Христюк О. Л. Суицид как крайняя форма психологического неприятия себя: помощь психологу диагностировать проблему

Раскрыты особенности проявлений и сформированности основных компонентов суицидального поведения, а также описаны критерии диагностики рискованного поведения, способы поддержания постсуицидальных клиентов. Очерчена необходимость ранней диагностики наличия проблемы суицида у детей и молодежи. Отмечено важность поддержки и адаптации суицидентов со стороны семьи и близкого окружения.

Ключевые слова: *суицид, суицидент, самоубийство, критерии риска, депрессивный клиент, диагностирование суицида.*

Zubrytska-Makota I. V., Hrystuk O. L. Suicide as an extreme form of psychological rejection of yourself: help diagnose the problem

The article deals with features of manifestation formation and the main components of suicidal behavior and describes diagnostic criteria of risk behavior, how to support post suicidal clients. The authors describe the need for early detection of the presence of the problem of suicide in children and youth. Note the importance of maintaining and adapting suitsidents from family and close surrounding.

Key words: *suicide, suitsidenta, criterias of risk, depressive client, diagnosis of suicide.*

Стаття надійшла 25 грудня 2013 р.

УДК 373.2:316.362.31

**Н. М. Калька,
О. В. Васільєва**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ДЕСТРУКТИВНОГО ВПЛИВУ СІМ'Ї
НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ДИТИНИ**

Проаналізовано особливості соціалізації дитини під впливом сім'ї. Означено психологічні причини деструктивного впливу на дитину і порушення її соціалізації. Подано типологію сімей, що негативно впливають на формування особистості дитини. Охарактеризовано основні типи дисгармонійного сімейного виховання дітей.

Ключові слова: *сім'я, проблеми сім'ї, сімейне виховання, деформація сім'ї, деструкція, виховання, психосоціальний розвиток дитини, соціалізація, типи дисгармонійного виховання.*

Постановка проблеми. Сім'я як соціальний інститут є давнім утворенням. Процес соціалізації розпочинається з дитинства і основним агентом соціалізації для дитини є сім'я. Роль батька, матері, братів, сестер і міжособистісні стосунки між ними формують «психобіологічну матрицю» взаємин, яка впливає на інтелектуальний, емоційний, мовленнєвий, етичний розвиток дитини раннього віку, визначаючи її смаки та уподобання. Тому вивчення природи порушення соціалізації дітей в первинному інституті соціалізації – сім'ї – особливо актуально на цьому етапі розвитку суспільства

Стан дослідження. У науковій літературі можна натрапити на обсяжну феноменологію батьківських стосунків (позицій), стилів ви-

ховання, а також їх вплив на соціалізацію дитини в рамках нормальної або відхильної поведінки. Різні аспекти життєдіяльності сім'ї та виховання в ній дітей вивчали А. Личко, С. Соловейчик (моделі хибного сімейного виховання), Е. Ейдемільер (проблеми внутрішньосімейного спілкування), І. Дубровіна, О. Карбиков, О. Насонова (характеристика типів спотворень у сімейному вихованні).

Будь-яка деформація сім'ї призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини. Дослідники А. І. Захаров, А. С. Співаковська, Е. Г. Ейдемільер стверджують, що однією з головних причин порушення соціалізації дитини в сім'ї є дисгармонійні стосунки в сім'ї.

Так, сучасні дослідження науковців (О. Безпалька, О. Данченка, Л. Ковалю, А. Капської, І. Трубавіної, А. Цюся та ін.) доводять, що сімейні проблеми, які полягають у дисфункціональності сімейних зв'язків, у патологізації стосунків між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми, за загальним правилом, не залежать від соціального статусу сім'ї: вони можуть спостерігатися і в інтелігентній, забезпеченій сім'ї, і у малоосвіченій або малозабезпеченій.

Ці теоретичні аспекти вивчення окресленої проблеми обумовили **мету наукового пошуку** – вивчення психологічних аспектів деструктивного впливу сім'ї на особливості соціалізацію дитини.

Виклад основних положень. Особливої уваги нині потребує дослідження відхилень у соціалізації дітей під впливом різноманітних чинників, зокрема у деструктивній сім'ї. Тому метою охарактеризуємо типології деструктивних сімей та чинників, що впливають на порушення соціалізації дитини.

Загальновідомо, що деструктивні сім'ї – це такі, які через об'єктивні або суб'єктивні причини втратили свої виховні можливості, унаслідок чого у них панує недоброзичлива ситуація для виховання дитини.

До деструктивних належать сім'ї: де батьки алкоголіки, наркомани, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт із морально-правовими нормами суспільства; зі стійкими конфліктами між батьками, батьками і дітьми; неповні; зовні благополучні, котрі систематично припускаються серйозних помилок, прорахунків у вихованні через низьку педагогічну культуру та неосвіченість (взаємостосунки з дітьми формального характеру, відсутня єдність вимог до дитини, простежуються бездоглядність, надмірна батьківська любов, надмірна суворість у вихованні, застосування фізичних покарань тощо).

Вчені вирізняють такі причини неадекватного ставлення до дитини:

- психолого-педагогічна некомпетентність батьків, некритично засвоєні ригідні стереотипи виховання дитини, що призводять до стійкості виховання, неузгодженість установок і дій батьків;

- особистісні особливості батьків;
- особливості взаємин подружжя чи інших членів сім'ї, що проєктуються на дитині [1, с. 43].

Порушення в особистісному розвитку дитини і появі відхилень в його поведінці переважно залежить від батьків. Саме батьки, будучи першими вихователями дитяти, допускають серйозні педагогічні помилки або особистим прикладом задають спотворені норми соціальної поведінки, які діти запозичують і використовують не лише у сфері внутрішньосімейних стосунків, але і в інших умовах ділового і міжособистісного спілкування.

Негативно впливають на процес соціалізації дитини особистісні особливості батьків: тривожність у стосунках із дітьми через власні внутрішні конфлікти; крик, сварки, погрози на адресу дитини; домінантність та владність, категоричність і директивність думок, прагнення підпорядкувати собі дітей і досягти беззаперечної слухняності; батьківське марносластво, що призводить до завищеного рівня вимог стосовно можливостей дітей; дотримання застарілих правил поведінки і шкідливих звичок.

А. Адлер описав тип тривожної матері, що надміру опікується дитиною, тим же паралізуючи її активність і самостійність [3, с. 34].

О. І. Захаров серед таких особистісних рис характеру виділяє: егоцентризм батьків, внутрішню конфліктність, неприйняття себе, тривожну недовірливість. Батьки, що не цінують себе, не можуть сприяти формуванню почуття власної гідності й самоповаги в дитини. Постійна тривога батьків за дитину викликає в неї почуття невпевненості в собі, паралізує її активність і самостійність [8, с. 96].

В. Юстицькис та Г. Ейдемільлер вирізняють 4 типи сімей, які негативно впливають на соціалізацію дитини:

1) сім'я з орієнтацією на соціальну недовіру: недовіра до тих, хто поруч; намагання в усьому бачити прихований зиск, загрозу; неконтактність; сприймання тих, хто поруч, як аморальних людей («ми завжди маємо рацію, всі інші – винні»);

2) сім'ю з орієнтацією на отримання задоволення від життя: погяд до земних радощів, безтурботне ставлення до майбутнього, відсутність життєвих планів, небажання долати труднощі, брати на себе відповідальність за життєдіяльність сім'ї;

3) сім'ю з орієнтацією на «авантюризм» у досягненні мети: високе поцінування підприємливості, досягнення успіху правдами і неправдами, за мінімальних затрат праці й часу; переступання меж дозволеного, невизнання моральних норм, нехтування ними за особистої потреби; сумніви діяльності; намагання використовувати прихильність інших

собі на користь; схильність до «вигідних» знайомств; скептичне ставлення до таких якостей, як працелюбність, терпіння, наполегливість;

4) сім'ю з орієнтацією на застосування сили: культ фізичної сили; вживання грубих слів, конфлікти; агресивна поведінка [5, с. 131].

К. Е. Ігошев і Г. М. Мінковський, класифікуючи сім'ї за різним виховним потенціалом, виокремлюють 2 типи сімей, які негативно впливають на процес соціалізації: виховально нестійкі, для яких характерна неправильна виховна позиція батьків (наприклад, надмірна опіка) за достатньо високого виховного потенціалу сім'ї; виховально слабкі з втратою контакту з дітьми і контролю над ними, коли батьки з різних причин (через поганий стан здоров'я, перевантаженість роботою, низький рівень освіти та психолого-педагогічної компетентності) не здатні правильно виховувати дітей, поступившись у своєму впливі групі однолітків [3].

На порушення процесу соціалізації дитини впливає такий чинник, як деформація сім'ї. Можна вирізнити два типи деформації сім'ї:

1) структурна – порушення її структурної цілісності (відсутність у сім'ї одного із батьків);

2) психологічна – пов'язана із порушенням міжособистісних взаємин, а також із системою негативних цінностей, асоціативних установок та інше.

Сьогодні увагу науковців дедалі частіше привертає саме психологічна деформація сім'ї. Передумовою цього є те, що її зміст і наслідки впливають на негативний розвиток особистості дитини, породжуючи різні особистісні деформації, – від соціального інфантілізму до асоціальної і делінквентної поведінки [8].

Є такі стилі родинних стосунків, які призводять до порушення соціалізації дитини:

1) дисгармонійний стиль виховних і внутрішньосімейних стосунків (гіперопіка, конфліктні ситуації, подвійна – «для інших» і «для себе» – мораль і т. д.);

2) нестабільний стиль виховних впливів у неповній сім'ї (ситуація розлучення, роздільне мешкання дітей і батьків);

3) асоціальний стиль стосунків у дезорганізованій сім'ї (систематичне вживання алкоголю, наркотиків, аморальний спосіб життя, кримінальна поведінка батьків, родинна жорстокість, насильство) [1].

Є сім'ї, в яких діти не тільки позбавлені догляду, а й перебувають в антисоціальному, кримінальному середовищі, яке негативно впливає на соціалізацію дитини. Через відсутність позитивного батьківського прикладу діти, які виховуються в такій сім'ї, не в змозі обрати для себе адекватний спосіб соціальної поведінки, соціальних відносин.

Важливим чинником відхилень у психосоціальному розвитку дитини є неблагополучна сім'я, яка не виконує такі найважливіші функції, як формування у дітей відчуття психологічного комфорту, захищеності. Негативний мікроклімат у багатьох сім'ях обумовлює виникнення відчуження, грубості, неприязні, соціального дистанціювання, прагнення робити все на зло, всупереч волі інших, що створює об'єктивні передумови для появи асоціальної поведінки.

Деколи навіть зовні благополучні сім'ї (матеріально забезпечені, з хорошими житловими умовами, з високим соціальним статусом, рівнем освіти і культури батьків), якщо в них спостерігаються порушення в міжособистісних і внутрішньосімейних стосунках, неблагополучні, бо ці порушення, як правило, призводять до деформації особистості в процесі соціалізації дітей.

Показником дисгармонійної сім'ї є послаблення або розрив сімейного зв'язку між батьками і дітьми, які виникають унаслідок: надмірної зайнятості батьків, конфліктної ситуації в сім'ї, асоціальної поведінки батьків, випадків насильства або жорстокого поводження, відсутності у сім'ї благополучної емоційної атмосфери, помилки у вихованні, дисгармонійних стосунків у сім'ї та інше.

Чимало дослідників (А. І. Захаров, А. С. Співаковська, Е. Г. Ейдемільер і ін.) підтверджують, що однією з причин порушення соціалізації дитини в сім'ї є дисгармонійні стосунки, що виявляються у холодності між батьком і матір'ю, батьками і дітьми, розриві теплих емоційних зв'язків між ними [5].

Учені А. Венгер і В. Сухомлинський вважають, що причиною дисгармонії в батьківсько-дитячих стосунках може бути недостатність спілкування між батьками [2].

А. Вангер ідентифікує чотири види сім'ї з порушенням спілкування батьків і дітей.

До першого входять сім'ї «із травматизацією дітей». Люди, що зазнали насильства в дитячому віці, можуть потім ідентифікувати себе або з агресором, або з жертвою. У тому й іншому випадку почуття болю, сорому, жаху, безпорадності після насильства, особливо з боку батьків, можуть стати причинами негативних проявів у підлітковому й дорослому віці.

Другий різновид сім'ї – «нав'язлива». У ній батьки нав'язують себе дитині, постійно контролюють її поведінку, що викликає у дитини сором і злість. У батьків у такій сім'ї часто виникають грандіозні, нереалістичні очікування. У подібних умовах можуть виникнути маски фальшивої ідентичності, лицемірні ролі, які діти використовують для захисту.

Третій різновид сім'ї – «брехлива». У результаті постійної неправди, що культивується у такій сім'ї, домінуючою емоцією в дитини стає сором, відбувається деперсоналізація, втрачається почуття реальності.

Четвертий різновид сім'ї – «непослідовна, ненадійна». У ній те, що сьогодні схвалюється, завтра засуджується, що вихваляє батько, те критикує мати. У результаті порушується стабільність супер-его дитини, що може стати однією із причин порушення її соціалізації [2].

Е. Г. Ейдемиллер вважає, що дисгармонійні стосунки в сім'ї – це авторитаризм, відсутність взаємної підтримки і розуміння, підвищена конфліктність, агресія і насильство. Дисгармонія родинних стосунків дає дитині зразки неспостійності, ворожості і асоціальної поведінки. У дисгармонійній сім'ї, там, де виховання дитини має проблемний характер, спостерігається вияв зміни батьківських позицій, а саме вони є неадекватними, втрачають гнучкість, стають незмінними і непрогнозованими [5].

Отже, під «дисгармонійним вихованням» розуміють невідповідність вимог батьків і виховання в цілому психофізіологічним можливостям дітей, особливостям формування характеру та особистості. Типи дисгармонійного виховання різноманітні, але їм властиві:

- недостатній рівень емоційного прийняття дитяти, можливість емоційного відкидання і амбівалентного ставлення, відсутність взаємності;
- низький рівень згуртованості батьків і розбіжності в сім'ї щодо процесу виховання дітей;
- високий рівень суперечності, непослідовність у ставленні батьків із дітьми;
- обмеженість у різних сферах життєдіяльності дітей;
- підвищення вимог до дитини або недостатня вимогливість, уседозволеність;
- неконструктивний характер контролю, низький рівень батьківського моніторингу, непомірність санкцій або їх повна відсутність; у різних сферах життєдіяльності дітей;
- підвищена конфліктність у повсякденному спілкуванні з дитям;
- недостатність або непомірність задоволення потреб дитини тощо [7, с. 199].

Коротко опишемо варіанти неправильного виховання в сім'ї. У літературі запропоновано різноманітні класифікації та типи неправильного виховання. Так, В. Гарбузов подає таку класифікацію типів неправильного виховання:

1. *Виховання за типом А (неприйняття, емоційне відторгнення)* – це авторитарне й суворе або байдуже, емоційно холодне ставлення, яке часто ігнорує індивідуальні особливості дитини.

2. *Виховання за типом Б (гіперсоціалізує)* – тривожно-недовірлива концентрація батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі серед товаришів, очікуванні успіхів у навчанні з недооцінюванням індивідуальних психологічних особливостей дитини.

3. *Виховання за типом В (егоцентричне)* – виражається у тому, що дитині нав'язується уявлення про Я як надцінність («кумир родини»). Інтереси інших ігноруються, приносяться їй у жертву [11, с. 489].

Окрім цього, багато авторів виокремлюють також відхилення у стилі батьківського виховання: перевага жіночих якостей, перевага чоловічих якостей, перевага дитячих якостей, розширення сфери батьківських відчуттів, страх втрати дитяти; нерозвиненість батьківських відчуттів, проєкція власних небажаних якостей, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, суперечність (кожний із батьків використовує різні стилі виховання), «кругова оборона»: у відповідь на будь-які зауваження, претензії, поради від інших зляться, обурюються, конфліктують (усі погані, а моя дитина найкраща); педантично-підозрілий: ніколи і ні в чому не вірять дитині, контролюють будь-яку ситуацію, «попелюшка»: ставлення до дитини як до виконавача волі батьків, умови в сім'ї є деспотичними, дитина не отримує заохочення, підтримки, емоційної любові і підтримки; увіщувальний – тільки вмовляють і просять, але демонструють повну відсутність волі і безпорадності у прагненні вплинути на поведінку дитини [7].

Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності навколишнього світу, породжуючи в неї підвищену тривожність.

Відомо, що почуття симпатії виконують значну роль у виховному процесі, а його порушення у батьків може спричинити негативні наслідки. Тому заслуговує на увагу класифікація основних стилів батьківської поведінки, запропонована І. Дубровіною, що досліджує методи впливу батьків на дітей, які виявляють негативні емоції, а саме:

1. «Командир-генерал». Цей стиль передбачає можливість будь-якої альтернативи, прагне тримати всі події під жорстким контролем, заперечує найменший вияв негативних емоцій. Зміст взаємин з дитиною («Зупинись!», «Схаменись!») зазвичай викликає у неї образу, бажання заперечувати і виявляти жорстокість. В основі ставлення – батьківська переконаність у тому, що всі права належать їм. Основними засобами впливу є накази, команди і погрози, спрямовані на всебічний і повсякчасний контроль.

2. «Батько-психолог». Деякі батьки виконують роль психолога і намагаються аналізувати проблему, що виникла. Це проявляється в тому, що дорослі ставлять численні запитання, спрямовані на діагностику, інтерпретацію й оцінку подій, вчинків, вважаючи, що таке право дає їм володіння «вищою знання». Батько-психолог повсякчас прагне пізнати всі деталі, що повністю позбавляє дитину бажання відкривати свої внутрішні почуття.

3. «Суддя». За дотримання цього стилю дитина вважається винною ще до ухвалення рішення. Єдина мета батька-судді – довести правомірність власної позиції.

4. «Священик». Подібний стиль наближається до менторства. Повчання переважно зводяться до моралізування з приводу того, що коїться. Всі висловлювання батьки, зазвичай, розпочинають словами «Ти повинен...» або «Ти не повинен», вважаючи, що таке ставлення забезпечить формування у дитини тільки «правильних» почуттів.

5. «Цинік». Батьки-циніки, як правило, переповнені сарказмом, намагаються в той чи інший спосіб принизити дитину. Вони демонструють свою перевагу за допомогою відчуження і відррази до того, що відбувається [1].

Описують також типи дисгармонійного виховання, пов'язуючи їх з порушенням ролі, яку виконує дитина в сім'ї. До найбільш типових належать: «*цап відбувайло*» – ця дитяча роль виникає в сім'ї, коли конфлікти та проблеми між батьками переходять на дитину. Вона проєктує на себе ті емоції батьків, як насправді вони відчувають один до одного; «*улюбленець*» – ця роль виникає тоді, коли батьки нічого не відчувають один до одного, а емоційний вакуум заповнюється перебільшеною турботою про дитину; «*бебі*» – дитина віддалена від батьків, витісняється із сімейних відносин, їй раз і назавжди приписано бути дитиною, від якої нічого не залежить; «*примірювач*» – дитина рано входить у складності сімейного життя, регулює та усуває батьківські конфлікти [7].

До причин, що знижують соціалізаційні можливості сім'ї, належить її певна відмежованість від здобутків психолого-педагогічної науки, зокрема незнання батьками сучасних технологій сімейного виховання дітей, мета яких полягає в поліпшенні внутрішньосімейних відносин, створенні сприятливих умов для функціонування сімейного колективу, усунення підґрунтя сімейних конфліктів і між дорослими членами, і між батьками та дітьми. Відсутність у батьків педагогічної культури або її недостатній рівень призводить до того, що сімейне виховання здійснюється «всліпу», що негативно впливає на дитину, її соціалізацію.

Нинішні сімейні труднощі в соціалізації дитини великою мірою зумовлені тим, що батьки, які виховувалися в умовах тоталітарної системи, з-поміж виховних настанов перевагу надають послушну і підпорядкуванню.

Проблема відносин між батьками і дітьми, які є фактором побудови дитиною картини соціального світу, часто ускладнюється загальною ситуацією, в якій опиняється сім'я. Так, за високого темпу соціального розвитку сім'я часто «не встигає» за його перебігом.

Висновок. Отже, сім'я є першою й вагомим соціальною групою, в якій дитина опановує культуру, суспільні норми, моральні пра-

вила, навички індивідуальної, спільної й колективної діяльності. Провідним чинником у формуванні особистості дитини є сімейне виховання, яке найповніше реалізується через батьківсько-дитячі стосунки. Допомога в розвитку дитини означає створення таких умов, за яких її фізіологічні, емоційні та інтелектуальні потреби задовольнятимуться достатньою мірою і на необхідному якісному рівні. Головну мету виховання дітей у сім'ї становить усебічний розвиток особистості, що поєднує духовне багатство, моральну чистоту, фізичну досконалість і успішний процес соціалізації.

Психолого-педагогічні дослідження доводять, що первинний інститут соціалізації – сім'я – часто негативно впливає на процес соціалізації дитини. Деструктивний вплив сім'ї, який виявляється у порушенні міжособистісних стосунках між батьками та дітьми, використанням дисгармонійних типів виховання дітей, психологічно-педагогічній неграмотності батьків, призводить до порушення процесу соціалізації дітей у сім'ї, яке проявляється у пасивності, замкнутості, агресивності, асоціальної поведінці, зниженні інтересу до культури, спорту (естетичний розвиток), діти не в змозі обрати для себе адекватний стиль соціальної поведінки, що породжує різні особистісні розлади: від соціального інфантилізму – до асоціальної та деліквентної поведінки. Тобто у такій сім'ї дитина стає жертвою негативної соціалізації, а не суб'єктом і об'єктом успішної соціалізації.

Перспективою подальшого дослідження є пошук основних шляхів корекції дисгармонійного виховання в сім'ях відповідно до їх типології, а також вивчення ролі психологів, батьків, вихователів щодо можливості оптимізації психосоціального, емоційного та особистісного розвитку дитини в дисгармонійній сім'ї.

1. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.

2. Венгер А. Л. На что жалуетесь? Выявления и коррекция неблагополучных вариантов развития личности детей и подростков / А. Л. Венгер. – М.: Рига: Эксперимент, 2000. – 184 с.

3. Деніжна С. О. Етика і психологія сімейного життя: навчальний посібник / С. О. Деніжна, М. О. Сова. – К.: Вид. центр НУБіП України, 2010. – 212 с.

4. Дружинин В. Н. Психология семьи. – 3-е изд. / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2008. – 176 с.: ил.

5. Эйдмиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия: учеб. пособие для врачей и психологов / Э. Г. Эйдмиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – СПб.: Речь, 2003. – 332 с.

6. Капська А. Й. Соціальна робота: технологічний аспект / А. Й. Капська. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.

7. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: учебное пособие / О. А. Карабанова. – М.: Гардарики, 2005. – 320 с.

8. Кравченко Т. В. Допомога батькам у вихованні дітей: методичні рекомендації для соціальних працівників / Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіна. – К.: Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді Мін-ва України у справах молоді та спорту, Ін-т проблем виховання АПН України, 2005. – 99 с.

9. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції: навч. посібник / С. Б. Кузікова. – Суми: Університетська книга, 2006. – 384 с.

10. Шнейдер Л. Б. Семья и истоки девиантного поведения детей и подростков / Л. Б. Шнейдер // Девиантное поведение детей и подростков. – М.: Академический проект; Трикета, 2005. – 360 с.

11. Шнейдер Л. Б. Семейная психология: учебное пособие для вузов. – 2-е изд. / Л. Б. Шнейдер. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 768 с.

Калька Н. Н., Васильева А. В. Психологические особенности деструктивного влияния семьи на социализацию ребёнка

Представлен детальный анализ особенностей социализации ребенка под влиянием семьи. Очерчены психологические причины деструктивного влияния семьи на социализацию ребёнка в ней. Большое внимание уделяется характеристике основных типов дисгармонического семейного воспитания детей.

Ключевые слова: семья, проблемы семьи, семейное воспитание, деформация семьи, деструкция, воспитание, воспитательный процесс, психосоциальное развитие ребёнка, социализация, типы дисгармонического воспитания.

Kal'ka N. N., Vasil'eva A. V. The psychological features of destructive effect of the family on the child's socialization

This article presents a detailed analysis of the characteristics of child's socialization under the influence of the family. The families that have a negative impact to socialization of the child include families where the parents are alcoholics, are drug addicts, leading an immoral life, in conflict toward the moral and legal norms of society, families of persistent conflicts between parents, parents and children, single-parent family, family who regularly assumed serious mistakes, failures in upbringing because of low level pedagogical culture of parents.

On violation of the child's socialization affects structural and psychological deformation of family. Structural deformation associated with its structural integrity and psychological deformation associated with interpersonal relationships. The authors describe the psychological causes of the destructive impact on the child and the violation of socialization.

All types of disharmonic upbringing have insufficient level of emotional acceptance of the child, the possibility of rejection and ambivalent emotional attitude, lack of reciprocity, low cohesion parents and families about the differences in the process of raising children, high levels of contradictions, the limitations of different spheres of children's life, increasing requirements for a child or a lack of demand, permissive-

ness, unconstructive nature of the control, low parental monitoring, sanctions intemperance or complete absence in different spheres of life of children, increased conflicts in everyday life, intemperance, or failure to meet the needs of the child, etc.

Also described typology of families that negative influence at the formation of the child personality. Much attention is paid to the characteristics of the main types of disharmonic family upbringing.

Key words: family, family's problems, familyupbringing, familystrain, upbringing, thechild, thechild'spsychosocial development, socialization, disharmonious upbringing types.

Стаття надійшла 29 листопада 2013 р.

УДК 316.472:316.621-058.56058.56

Р. І. Климків

СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ У СТРУКТУРІ ПРОСОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМИН ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ ІЗ ВИПРОБУВАННЯМ

Визначено поняття соціальної активності як складової просоціальних взаємин. Проаналізовано підходи до визначення соціальної активності, означено теоретичні моделі її структури, виокремлено структурні елементи соціальної активності, а також її вплив на формування просоціальних взаємин осіб, що відбувають покарання із випробуванням.

Ключові слова: соціальна активність, соціалізація, чинники соціальної активності, види соціальної активності.

Постановка проблеми. З огляду на особливість відбування покарання з випробуванням, а саме те, що засуджені особи ведуть звичайний спосіб життя, мають можливість працювати, навчатись, проживати зі своїми сім'ями, брати участь у житті місцевої громади, питання соціальної активності є важливим та актуальним, оскільки, обираючи цей вид покарання, держава ставить перед собою завдання відповідно до ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України щодо вправлення і ресоціалізації засуджених, що охоплює: установлений порядок виконання та відбування покарання (режим); соціально-корисну працю; соціально-виховну роботу; загальноосвітнє і професійно-технічне навчання; громадський вплив. Проблема низької соціальної активності тісно пов'язана із адаптацією особи у суспільстві та її соціалізації. На жаль, в Україні соціальну активність осіб, які відбувають

покарання з випробуванням, досі ніхто із науковців не вивчав, тому означена проблема стала поштовхом для наших досліджень.

Стан дослідження. З'ясуванню соціальної активності присвячені праці зарубіжних та українських психологів, зокрема: М. Левицької, Б. Левенштайн, Е. Шофер, Г. Хім'як, Й. Дражкевіча, Л. Вітковські, Н. Осипова, А. Серьогіна, Є. Соколової, А. Золотухіна, М. Твердохлеба, А. Мурзіної та ін. Певні дослідження присвячені формуванню соціальної активності особистості (М. Твердохлеба, П. Плотнікова, А. Мурзіної), однак саме психологічний аналіз цього явища як структурного елементу просоціальних взаємин, на нашу думку, здійснений недостатньо, що і зумовило **мету** нашої статті, яка полягає в характеристиці соціальної активності у структурі просоціальних взаємин як психологічного явища, визначення їх чинників і різновидів у осіб, які відбувають покарання із випробуванням.

Виклад основних положень. У психології дослідження соціальної активності особистості розпочалося в кінці ХХ ст. Передумовами цього стало з'ясування активності, соціальної діяльності людини та розвитку психології особистості.

Активність – одна з основних характеристик особистості, що полягає в здатності ініціювати зміни у взаємовідносинах із навколишнім середовищем. [12]. О. Скрипченко дає визначення активності, що виникає як життєвий витвір особистості, яка усвідомлює, що все необхідне від суспільства вона одержить завдяки своїй діяльності (праці), якою вона обмінюється з іншими [4].

Вперше питання про активність особистості було порушено австрійським психіатром З. Фрейдом – фундатором теорії та практики психоаналізу. Основні положення цієї теорії обґрунтовують думку, що джерелом активності людини є інстинктивні спонукання, які вона має від народження і які передаються спадково. Це світ інстинктів, біологічних і фізіологічних потягів, неусвідомлюваних імпульсів, природа яких «невідома». Зasadничим стосовно його вчення є визнання пріоритету біологічного в людині. Позитивним у вченні З. Фрейда можна вважати його звертання до царини підсвідомого у психіці людини, яке істотно позначається на її життєдіяльності. Неофрейдисти, керуючись основними постулатами З. Фрейда про підсвідоме, працювали в напрямі обмеження сексуальних потягів у з'ясуванні психіки людини та пошуках нових рушійних сил людської поведінки. Неофрейдизм ґрунтується на визнанні вирішальної ролі середовища та механізмів соціального характеру. У підсвідомому місці нереалізованих сексуальних потягів посідають прагнення до влади внаслідок усвідомлення особистістю своєї неповноцінності (А. Адлер), неможливості досягти гармо-

нії із соціальною структурою суспільства та зумовленого цим почуття самотності (Е. Фромм) тощо [9].

Рушійними силами і регуляторами соціальної активності індивіда і суспільства загалом можуть бути внутрішні і зовнішні чинники. Зазвичай, якщо до внутрішніх чинників соціальної активності входять індивідуальні і суспільні потреби, інтереси, мотиви, то зовнішні чинники позначені конформістським характером, який зумовлюється впливом зовнішніх умов, тиском соціальної групи чи суспільства загалом.

Однак, у переліку чинників активності основна увага сконцентрована на раціонально зумовлених, а не на ірраціональних чинниках, які часто є рушійною силою соціальної активності. До таких належить воля, прагнення, емоції, інстинкти, інтуїтивні стани. Водночас, з огляду на сфери суспільного життя, соціальна активність поділяється на економічну, політичну, правову, моральну, релігійну, національну, духовну, культурну. Якщо брати за основу ймовірні результати соціальної активності, можна виділити прогресивну, регресивну та інгресивну активність [7].

У праці «Проблеми розвитку познавательной активности студентов» Р. Назімов за основні види активності вважає біологічну та соціальну. На його думку, соціальна активність виявляється у навчальному пізнанні, праці, науковому пізнанні та громадській діяльності [11].

Розглянемо інші визначення соціальної активності. Так, у психологічній енциклопедії В. Шевчук подає поняття соціальної активності в психології як «входження людини в світ інших людей з певною метою» [16]. Таке визначення охоплює всю систему соціальної взаємодії людини і з іншими людьми, і зі спільнотами, соціальними інститутами чи суспільством загалом. Виявом соціальної активності людини буде і звичайна розмова по телефону, і виступ на мітингу, і участь у демонстрації, і створення організації (громадської чи комерційної), а отже, будь-який рух в напрямі суспільства, що передбачає певну систему простих чи складних дій [3].

Н. Осипова розглядає соціальну активність особистості як системну соціальну якість, в якій виявляється та реалізується рівень її соціальності, тобто глибина та повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкта суспільних відносин [13].

Поняття «соціальної активності особистості» в психологічному аспекті розкрито такими психологами, як Л. Божович, А. Леонтьєв, В. Мерлін, Л. Славина, з точки зору уявлень про природу якості особистості як системи дій, потреб і мотивів поведінки. Зазначається, що соціальну активність як якість особистості, з одного боку, характеризують суспільно цінні мотиви, з іншого – активна поведінка – уміння не тільки пристосовуватися до обставин, а й враховувати і змінювати їх відповідно до

засвоєних моральних вимог. Як зазначає С. Рубінштейн, основою соціальної активності особистості виступає суб'єктна активність, існує зв'язок «внутрішньої» детермінації з активністю суб'єкта [1].

На нашу думку, в психологічній енциклопедії визначено вузьке розуміння соціальної активності, а саме – як «конструктивної участі в суспільних акціях з метою принесення користі іншим людям, примноженні суспільних благ чи боротьби за розвиток суспільства, що є результатом добровільно взятих на себе обов'язків»[16]. Дискусійним є те, що у зазначеному тлумаченні соціальна активність розуміється як конструктивна участь. Проте, дослідивши праці українських психологів Л. Кияшко, С. Грабовської, робимо висновок, що доцільно говорити не про конструктивну участь, а про конструктивні цілі. Оскільки С. Грабовська, поряд із конструктивними формами соціальної активності, виокремлює і знищувальну соціальну активність, що виявляється в «актах непокори, що супроводжуються символічними або реальним знищенням чогось або когось» [2]. А Л. Кияшко відносить до видів соціальної активності протестну активність, в основі якої – деструктивні дії [5].

На думку Й. Дражкевіч, соціальну активність слід сприймати як участь членів певної групи в діяльності, що сягає за межі обов'язків, пов'язаних із виконанням професійної і ролі в родині, що є безоплатною і спрямована на підтримку суспільних цінностей цією групою [15]. На думку ученого, соціальна активність здійснюється не лише на користь певної групи осіб, однак може бути спільною дією членів групи для досягнення спільної мети. Влучним, на нашу думку, у цьому твердженні є розмежування соціальної активності та інших видів діяльності та акцент на її безоплатності. М. Левицька вважає чинник безоплатності ключовим у розумінні соціальної активності [17].

За сутністю соціальна активність (від лат. *activus* – діяльний) – характеристика способу життєдіяльності соціального суб'єкта (індивіда, групи), що фіксує свідому спрямованість його діяльності і поведінки на зміну соціального середовища, умов, інститутів відповідно до наболілих потреб, інтересів, цілей, ідеалів або консервацію існуючого стану речей, гальмування змін, розвитку; вияв соціальних ініціатив, участь у вирішенні актуальних соціальних завдань, постійна взаємодія з іншими соціальними суб'єктами. Через соціальну активність реалізуються діяльнісні потенції суб'єкта, його культура, уміння, знання, потреби, інтереси, прагнення, здатність охоплювати своєю діяльністю світ [6].

Соціальна активність особистості – це системна соціальна якість, у котрій виражається та реалізується рівень її соціальності, тобто глибина й повнота зв'язків особистості з соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкт суспільних відносин. Соціальна активність не може

бути зведеною до одного з моментів свідомості чи діяльності особистості. Це висхідна соціальна якість, що виявляє цілісне, стійке активне ставлення до суспільства, проблем його розвитку і визначає якісні особливості і свідомості, і діяльності, і станів особистості.

Інтереси особистості, цінності, які вона приймає, можуть суперечити інтересам більш широких спільнот, суспільства в цілому, але це не означає, що особистість не є соціально активною. Високий рівень соціальної активності передбачає не бездумне наслідування інтересів соціуму, механічне сприйняття його цінностей. Соціальна активність – це не лише розуміння і прийняття інтересів суспільства, але й готовність, уміння реалізувати ці інтереси, активна діяльність самостійного суб'єкта.

Найважливішими ознаками соціальної активності особистості (в протилежність особистості пасивній) є сильне, стійке, а не ситуативне прагнення впливати на соціальні процеси (суспільства в цілому) та реальна участь у громадських справах, яка продиктована прагненням змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити соціальний порядок, його форми. І за змістом, спрямованістю на певні цінності, а також рівнем їхнього осмислення, характером і рівнем реалізації соціальна активність багатоманітна [8].

На думку В. Матвеева, соціальна активність особистості – це системна соціальна якість, у якій виражається та реалізується глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення її на суб'єкт суспільних відносин. С. Потапова соціальну активність розглядає як «соціально-психологічну ціннісну професійну установку суб'єкта, що реалізується в його діяльності» [10].

Аналізуючи формування активності особистості, її здатності до самоактуалізації, український психолог Л. Бурлачук виокремив такі критерії розвитку особистості:

– природний перехід особистості від однієї вікової фази психічного становлення до іншої;

– перехід особистості від меншої повноти й багатства втілення вселюдського буття в індивідуальному житті до більшої;

– розширення особистістю свого життєвого простору, оволодіння новими видами життєдіяльності;

– перехід від менш до більш змістовних життєвих цілей;

– досягнення творчих життєвих результатів.

З огляду на це, можна зробити висновок, що в широкому розумінні активність є універсальною формою взаємодії людини зі світом; вона зумовлена свідомим і предметно-перетворювальним характером. У нашому розумінні – кожному стану активності, що розглядається в її широкому значенні, відповідає певна системна якість або властивість

людини як цілісної істоти, яка характеризується єдністю біологічних, психічних і соціальних начал, тобто, з точки зору біологічної природи, це організм – спосіб тілесного (фізичного або психофізичного) існування людини. Її ж психофізичні та біосоціальні властивості, фіксуються поняттям «індивід», а поняття «особистість» фіксує соціальну якість людини, зумовлену її діяльністю.

Соціальна активність є, безумовно, важливим елементом суспільного життя, адже вона стимулює суспільство до розвитку. Підтримувати й мотивувати соціальну ініціативу молоді важливо, оскільки вона може виступати одним із головних завдань у суспільстві та державі.

Багатофункціональність соціальної активності полягає в тому, що вона є основою взаємозв'язку багатьох інтегративних якостей особистості й формуально впливає на її розвиток.

Зміст соціальної активності полягає насамперед у тому, що людина, яка її виявляє, спонукається внутрішньою метою й цінностями. Вміння діяти за власним бажанням, реалізуючи особистісний початок у нових формах і видах діяльності, виявляти здатність у разі потреби швидко опановувати різні види діяльності – таким є найбільш повне вираження соціальної активності особистості.

Сутність активності полягає в здатності людини на самостійні вольові прояви, що виражаються в самостійній постановці мети, організації дії, спрямованої на досягнення цієї мети. Будь-яка ініціатива виходить за межі обов'язків і спрямована на вияв активності, самостійності. Тому одним із основних завдань навчання є підвищення активності особистості та включення її до різних видів діяльності [14].

А. Серьогін визначає соціальну активність як «свідому, самостійну діяльність, спрямовану на задоволення власних потреб особистості та вирішення суспільнозначущих завдань». У цьому визначенні можна простежити не соціальний, а індивідуальний вимір соціальної активності.

Проаналізувавши зазначені визначення, можна виділити низку суттєвих характеристик соціальної активності людини:

- 1) соціальна активність виражає спрямованість особистості на інших людей чи суспільство загалом;
- 2) в основі соціальної активності є соціальна взаємодія;
- 3) за допомогою соціуму людина прагне реалізувати певні цілі, задовольнити інтереси чи потреби;
- 4) соціальна активність виявляється в певних діях (простих чи складних), спрямованих на досягнення бажаних для суб'єкта цілей, що можуть бути просоціальними або антисоціальними [3].

Поштовхом для подальших досліджень стала низька соціальна активність, як була виявлена у осіб, як відбувають покарання із випро-

буванням. Під час проходження служби у ДПтСУ на посаді кримінально-виконавчого інспектора, маючи на меті проаналізувати соціальну активність осіб, які відбувають покарання із випробуванням, було проведено експеримент, що складався із 3 різноманітних заходів:

- перший передбачав добровільну участь у спортивному змаганні, а саме шаховий турнір між засудженими та працівниками КВІ;
- другий – добровільну участь у прибиранні паркової зони;
- третій – участь у благодійному зборі речей для осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі.

Досліджуванним особам було повідомлено, що участь у заходах є добровільною та безоплатною. У експерименті взяли участь 100 осіб, які перебували на обліку КВІ, віком 18–35 років. Отже, із 100 осіб виявили добровільне бажання взяти участь: у 1-му заході – 23 засуджені, у 2-му заході – 15 засуджених, у 3-му заході – 16 засуджених. У висновку із проведеного експерименту очевидно, що рівень соціальної активності в осіб, які відбувають покарання з випробуванням, вкрай низький, тому заходи, спрямовані працівниками КВІ на повернення особи у суспільство, є незадовільними та неефективними.

Важливими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стале прагнення впливати на соціальні процеси та дієва участь у суспільних справах, прагнення змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи [13].

Процеси оновлення та розвитку суспільства неможливі, якщо до них не залучити усі категорії населення, зокрема осіб, які відбувають покарання з випробуванням, особливо за низького рівня соціальної активності.

Висновок. Для осіб, які відбувають покарання з випробуванням, вкрай важливо бути соціально активними, оскільки це впливатиме на усі процеси, пов'язані із ресоціалізацією такої категорії засуджених.

Перспективи подальших досліджень полягають в аналізі соціальної активності у структурі просоціальних взаємин осіб, які мають відмінності соціального, вікового, професійного, релігійного, статевого тощо характеру та відбувають покарання із випробуванням.

1. Безпалько О. В. Розвиток соціальної активності особистості у дитячому об'єднанні / О. В. Безпалько // Вісник психології і соціальної педагогіки: зб. наук. праць. – Випуск 8. – К., 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.psyh.kiev.ua

2. Грабовська С. Багатовекторна модель соціальної активності особистості / С. Грабовська // Трансформація парадигми мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії: тези міждисципл. конф. (Львів, 29–30 лист. 2007 р.); відп. за вип. А. Карась. – Львів, 2007. – С. 80–81.

3. Грабовська С. Л. Соціальна активність в процесі соціалізації особистості / С. Л. Грабовська, С. М. Чолій // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2010. – Т. 12, Ч. 1. – С. 171–181.
4. Загальна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
5. Кияшко Л. О. Соціально-психологічні детермінанти протесаного потенціалу молоді / Л. О. Кияшко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: зб. наук. праць; за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. П. П. Горностаї, Л. О. Кияшко, Л. А. Найдьнова. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 7. – С. 221–227.
6. Кляп М. П. Сучасні різновиди туризму / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор. – К.: Знання, 2011. – 334 с.
7. Ковтун Н. М. Деструктивність як складова соціальної активності індивіда і суспільства / Н. М. Ковтун // Вісник Житомирського державного університету. – 2012. – № 63. – С. 31–35.
8. Кратко А. А. Соціологія: конспект книги Якуба Е. А. Соціологія / А. А. Кратко, Е. А. Якуба. – Х.: Константа, 1996. – 192 с.
9. Максименко С. Д. Загальна психологія / С. Д. Максименко. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 704 с.
10. Потапова С. А. Социальная активность студенческой молодежи современного молодого города / С. А. Потапова. – СПб.: Инфрада, 2005. – 142 с.
11. Проблемы развития познавательной активности студентов: сборник научных трудов. – Казань: Изд-во КГУ, 1980. – 175 с.
12. Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2006. – 1096 с.
13. Соціологія: підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
14. Ямкова К. С. Визначення сутності та змісту соціальної активності в науковій думці / К. С. Ямкова // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка. – 2011. – № 6. – С. 357–365.
15. Drazkewicz J. Uwagio aktywnosc ispolecznejizr oznicowanuius polecznym / J. Drazkewicz // Studiasociologiczne. – 1974. – № 4. – S. 25–48.
16. Encyclopedia psychologii / red. W. Szewczuk. – Warszawa: Fundacjainnowacja, 1998. – 1213 s.
17. Lewicka M. Wajs to make people active: The role of place attachment, cultural capital, and neighborhood ties / M. Lewicka // Journal of environmental psychology. – 2005. – № 25. – P. 381–395.

Клымків Р. И. Социальная активность в структуре просоциальных взаимоотношений лиц, отбывающих наказание с испытанием

Определено понятие социальной активности как составной части просоциальных взаимоотношений. Проанализированы подходы к определению социальной активности, определены теоретические модели ее структуры, выделены структурные элементы социальной активности, а также ее влия-

ние на формирование просоциальных взаимоотношений лиц, отбывающих наказания с испытанием.

Ключевые слова: социальная активность, социализация, факторы социальной активности, виды социальной активности.

Klymkiv R. I. Social activity in the structure of prosocial relations of individuals who serve a probation sentence

The article focuses on the definition of the term «social activity» as an integral component of prosocial relations. The author analyses the current approaches to the definition of social activity, describes theoretical models of its structure, singles out structural elements of social activity and its influence on the formation of prosocial relations of individuals who serve a probation sentence.

Key words: social activity, socialization, factors of social activity, types of social activity.

Стаття надійшла 6 грудня 2013 р.

УДК 37.013

**А. В. Марчук,
О. М. Кузик**

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ
ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
З РІЗНИМИ ТИПАМИ СІМЕЙ**

Розкрито психологічні та педагогічні основи соціальної роботи з сім'ями. Подана типологія сімей, в основу якої покладено якість і характер виконання характерних для них функцій. Розглянуто напрями і зміст соціальної роботи із сім'ями, які потребують соціальної підтримки. Охарактеризовано психолого-педагогічні особливості організації соціальної роботи з різними типами сімей.

Ключові слова: сім'я, типи сімей, функції сім'ї, соціальна робота, соціальна допомога, соціальна реабілітація, соціальний патронаж.

Постановка проблеми. Сім'я – предмет дослідження багатьох науковців, оскільки вона є основою формування особистості, впливає на дитину, формує у неї уявлення про соціальні зв'язки і залучає дитину до основних загальнолюдських і національних цінностей, моральних і культурних стандартів поведінки. Особлива роль належить сім'ї у первинній соціалізації особистості.

Становище багатьох українських сімей характеризується загальним зниженням рівня життя. Напруженість у суспільстві істотно

впливає на психологічний клімат у сім'ї. Психологічний мікроклімат сім'ї виконує неабияку роль у вихованні дітей і відображає найперше моральний, етичний і естетичний характері сімейних відносин. Склад сім'ї та міжособистісні стосунки її членів, уміння в процесі становлення сімейного укладу долати труднощі, адекватно реагувати на події, що відбуваються у суспільстві, адаптуватися до змін – все це характеризує сім'ї і зумовлює необхідність різних підходів до соціальної роботи з сім'ями певного типу.

Стан дослідження. Сімейну проблематику досліджують науковці українського і зарубіжного простору (Т. Буленко, Н. Туленков, С. Оксамитна, М. Балакірева та інші). Зокрема, сім'ю як соціальний інститут вивчають А. Антонов, Ю. Альошина, С. Кратохвил; медико-соціальні проблеми – Г. Боднар, О. Бородін, В. Климовицький, В. М. Казаков, В. Грищенко, В. Запорожан. Питання, пов'язані з репродуктивною поведінкою сім'ї, вивчають Л. Аза, Н. Лавриненко, М. Боришевський, С. Войтович, І. Дьоміна, В. Піча, Г. Ковтун, В. Рибаченко, Б. Татенко, Ю. Якубова та ін.

Дослідженню соціально-педагогічних проблем функціонування сім'ї, сімейного неблагополуччя, шляхів соціально-педагогічного супроводу дитини, а також культурно-історичних аспектів становлення сім'ї присвячені праці Т. Алексєєнко, О. Безпалько, Є. Волкової, А. Капської, І. Трубавіної та ін. Аналізу сутності виховного потенціалу родини, його складових і факторів присвячені роботи І. Гребеннікова, А. Конончук, В. Постового, М. Стельмаховича. До проблем формування педагогічної культури батьків звертаються такі науковці, як А. Маркаренко, В. Постовий, О. Черкасова.

Однак, незважаючи на широкий спектр соціальних, психолого-педагогічних наукових досліджень сім'ї, проблема психолого-педагогічних особливостей соціальної роботи з різними типами сімей недостатньо досліджена.

Метою статті є розкриття психолого-педагогічних основ та особливостей організації соціальної роботи з різними типами сімей.

Виклад основних положень. Сім'я розглядається науковцями як специфічна форма соціальної життєдіяльності людей, зумовлена економічним ладом суспільства, заснована на шлюбі чи родинних зв'язках, охоплюючи сукупність відносин (між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, між різними поколіннями), що формуються на основі спільної різносторонньої діяльності її членів, у якій реалізуються потреби і суспільства, і індивіда [11, с. 21].

У науковій літературі виділяють різні типології сімей, визначають окремі ознаки, які мають бути покладені в їх основу. Науковці

виокремлюють різні сім'ї, які мають проблеми у взаємостосунках, вихованні дітей, організації своєї життєдіяльності, потребують соціальної допомоги, підтримки, зокрема матеріального забезпечення, організації побуту, вирішення проблем репродуктивного здоров'я, вільного часу [3, с. 38].

Кожну сім'ю можна віднести до того чи іншого типу, залежно від кута зору, під яким вона розглядається. Сім'я як соціальний інститут виконує низку функцій: матеріально-економічну, житлово-побутову, демографічну, комунікативну, виховну. Вважаємо за доцільне вирізнити типи сімей залежно від якості і характеру виконання сім'єю своїх функцій:

1) залежно від виконання матеріально-економічної функції:

– за рівнем матеріальної забезпеченості – бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті [4, с. 60];

– за професійною приналежністю, освітнім рівнем, віком, ставленням, до релігії та за особливими умовами сімейного життя – сім'ї робітників, службовців, акторів, учителів та ін.; студентські сім'ї; неповнолітніх; мусульман; моряків, космонавтів, висококваліфікованих спортсменів, геологів та ін.;

2) залежно від виконання житлово-побутової функції, яка залежить від структури сім'ї та особливостей її проживання:

– за складом сім'ї: неповні, прості нуклеарні (батьки і діти), складні (батьки, діти, дідусі, бабусі – у різних варіантах); великі (батьківська пара, декілька дітей зі своїми сім'ями – три і більше подружніх пар);

– за регіональними принципом (міські, сільські);

3) залежно від виконання демографічної функції:

– за кількістю дітей в сім'ї: інфертильні (бездітні), однодітні, малодітні (2 дитини), багатодітні (3 і більше дітей до 16 років);

– за однорідністю соціального вкладу: однорідні (сім'я складається з представників однакових соціальних прошарків – робітничі сім'ї, сім'ї інтелігентів, сім'ї вчених і т. д.); різнорідні сім'ї (члени сім'ї мають різну освіту, професію);

– за тривалістю подружнього життя – сім'ї молоді (до 1 року); сім'ї з тривалістю подружнього життя від 1 до 3 років. Деякі вчені таку типологію розглядають дещо інакше і виділяють етапи життєвого циклу, що охоплюють тривалість спільного проживання й вік дитини: молоді сім'ї, сім'ї з дітьми певного віку, сім'ї пенсіонерів [4, с. 61];

4) залежно від виконання комунікативної функції:

– сім'ї за типом керівництва – егалітарні (рівноправні, демократичні); авторитарні (підпорядкування одного члена подружньої пари іншому);

– за типом юридичних взаємостосунків – побудовані на шлюбних стосунках; позашлюбні (співжиття без оформлення шлюбу); оформлені юридично, але проживають окремо;

– за юридичними взаємостосунками батьків і дітей – чоловік і жінка живуть з різними дітьми; чоловік або жінка (чи обидва) мали дітей до вступу в шлюб, зведені діти, усиновлені діти, опікунські сім'ї;

– за якістю емоційно-психологічних взаємостосунків у сім'ї: гармонійні; конфліктні; емоційно неврівноважені; дезорганізовані (панує страх, культ сили);

– соціально неблагополучні (мають негативні взаємостосунки з морально-правовими органами суспільства);

– сім'ї зі специфічними проблемами – сім'ї з психічними та фізичними захворюваннями; сім'ї правопорушників; сім'ї алкоголіків, наркоманів; сім'ї з захворюваннями на СНІД; сім'ї зі схильністю до суїциду; сім'ї інвалідів;

5) залежно від виконання виховної функції:

– благополучні;

– неблагополучні (зовні благополучні);

– сім'ї групи ризику [4, с. 63].

Сім'ї різних типів мають психологічні і педагогічні проблеми і труднощі, що спричиняють дискомфорт у повсякденному житті та спілкуванні. Практика соціальної роботи з сім'єю є найбільш широким полем докладання зусиль фахівців, оскільки універсальність сімейного способу життя перетворює кожну проблему індивіда в проблему сім'ї (минулу, теперішню чи майбутню).

Соціальна робота з сім'єю є системою взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу. Мета соціальної роботи з сім'єю – це соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально-психологічної, психолого-педагогічної, соціально-медичної, юридичної, інформативно-консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності [8, с. 129].

Соціально-профілактична робота з сім'єю полягає у реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин, що зумовлюють виникнення проблем [10, с. 278].

Соціальна допомога має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Ці послуги сприятимуть формуванню нормальної життєдіяльності у сім'ї [8, с. 132]. Соціальні послуги спрямовані на допомогу у створенні й поліпшенні умов життєдіяльності сім'ї, можливостей її самореалізації, на захист її прав та інтересів. Це насамперед роз'яснення про пільги, що надаються молодим сім'ям, жінкам, самотнім, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей і сімей групи ризику, формування їхньої правосвідомості, відповідального ставлення батьків до батьківських обов'язків, надання різних видів соціальних послуг дітям і сім'ям – жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, які опинилися в екстремальній ситуації, а також молоді, яка збирається взяти шлюб.

Соціальний патронаж – один із видів соціальної роботи, спрямований на постійний супровід сімей, які потребують систематичної підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених сімей (малозабезпечених, багатодітних, з дітьми-інвалідами та ін.) [2, с. 155].

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги сім'ї з метою подолання сімейних конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів у життєдіяльності, які з'являються внаслідок важких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, а також допомоги тим, хто опинився у стані безвиході, безпорадності чи самотності [1, с. 200].

Допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання полягає у наданні їм допомоги у вирішенні складних питань родинної педагогіки: підготовка молодих батьків до народження дитини, соціально-психологічна, психолого-педагогічна допомога батькам у вихованні дітей різних вікових груп з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей кожної дитини, підготовка дитини до школи та ін. [5, с. 291].

Для досягнення оптимальних результатів, що відповідають обраним цілям, застосовують різні методи. У більшості наукових джерел із проблеми класифікації методів соціальної роботи визначаються такі групи спеціальних методів соціальної роботи: організаційні (адміністративні), соціально-економічні, педагогічні та психологічні [7, с. 150]. Інноваційна практика соціальної роботи породжує нові методи соціальної взаємодії, які не охоплюються класифікаційними ознаками.

Практичну реалізацію методів соціальної роботи наочно виявляє таке поняття, як «форма соціальної роботи». Під формою роботи розуміють і одиничні заходи, і довгострокові види соціальної роботи. Якщо

метод виступає шляхом, способом досягнення мети і розв'язання завдання, то форма – способом організації змісту роботи, унаочненням певних способів організації соціальної роботи. Важливим у діяльності соціального працівника є застосування сучасних інновацій, різноманітних методів соціальної роботи для досягнення мети.

Розглянемо особливості соціальної роботи з неповними сім'ями, які є одними з найбільш вразливих. Метою соціальної роботи з такою сім'єю є забезпечення нормальних умов для функціонування неповної сім'ї, її розвитку та задоволення потреб її членів. Завдання соціального працівника полягає насамперед у тому, щоб забезпечити певний рівень самодостатності сім'ї щодо отримання соціальних послуг та належний рівень соціальної взаємодії. У соціальній роботі з неповною сім'єю можна виділити низку загальних етапів, а саме [6, с. 155]:

- 1) знайомство з сім'єю, визначення необхідності і можливостей роботи з нею, оцінка реальної ситуації в сім'ї;
- 2) входження в сім'ю, метою якого є створення мотивації до тривалої роботи, підвищення відповідальності сім'ї;
- 3) детальне глибинне вивчення сім'ї, формування правильних уявлень про різні аспекти її функціонування, створення необхідної інформаційної бази для подальшого забезпечення необхідних змін;
- 4) аналіз інформації, вибір відповідних напрямків, способів і засобів роботи;
- 5) корекційна робота;
- 6) вихід із сім'ї через досягнення мети роботи;
- 7) контроль за сім'єю протягом певного періоду.

Основними видами соціальної допомоги неповній сім'ї є: соціальний супровід із соціальним інспектуванням, соціальне консультування, соціальна терапія. Особливості соціальної роботи з неповною сім'єю визначаються специфікою її життєдіяльності і спрямовані на: підвищення рівня психолого-педагогічної культури батьків; формування умінь саморегуляції, створення умов для самостійного розв'язання життєвих проблем і налагодження соціальної взаємодії між членами сім'ї і з її оточенням. Найоптимальнішою формою налагодження соціальної взаємодії є групова робота.

Не менш потребує соціальної допомоги прийомна сім'я. Вона є однією з форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Діти, що втратили батьків, або їхні батьки через різні обставини не можуть виконувати свої обов'язки, потребують родинного тепла і виховання. Соціальна робота з такою сім'єю реалізується за трьома основними напрямками: освітнім, психологічним, посередницьким [9, с. 100].

Освітній напрям соціальної роботи передбачає соціальну допомогу в навчанні та вихованні. Допомога в навчанні спрямована на запобігання появі сімейних проблем і формування педагогічної культури прийомних батьків. В основі соціальної роботи – соціально-педагогічні методи, які охоплюють найбільш типові помилки у вихованні дітей в сім'ї: недостатнє уявлення про цілі, методи, завдання виховання; відсутність вимог у вихованні з боку всіх членів сім'ї; сліпа любов до дитини; надмірна суворість; перекладання виховання на освітні заклади; сварки батьків; брак педагогічного такту у взаєминах з дітьми; застосування фізичних покарань тощо [9, с. 102–103]. Соціальні працівники можуть організовувати для прийомних батьків практичні заняття, які допомагають значною мірою впорядкувати побут сім'ї та підвищити її соціальний статус.

Соціально-психологічна підтримка прийомної сім'ї спрямована на відновлення сприятливого мікроклімату під час сімейних криз. Корекція сімейного мікроклімату здійснюється тоді, коли в сім'ї виникає психічне насилля над дитиною, яке призводить до порушення її психологічного і фізичного стану.

Посередницька функція соціального працівника в соціальній роботі з прийомною сім'єю здійснюється у трьох напрямках: соціальна допомога сім'ї в організації життєдіяльності; координація взаємозв'язку сім'ї з організаціями та установами, соціальними службами для вирішення питань соціальної підтримки і захисту, а також з іншими спеціалістами, які задіяні у процесі соціального супроводу; надання інформації сім'ї з різних аспектів її життєдіяльності [5, с. 297].

Зазначимо, що саме батьки несуть основну відповідальність щодо забезпечення умов життя, необхідних для гармонійного розвитку дитини. Специфіка почуттів, що виникають між дітьми і батьками, визначається тим, що турбота батьків необхідна для підтримки життя дитини. Для виявлення психологічних особливостей сімей використовують методики, які допомагають виявити ті проблеми в сім'ях, що більшою мірою стосуються батьків: їх ставлення одне до одного, до дитини, до шлюбу.

Науковці виділяють окремі аспекти стосунків між батьками і дітьми та пропонують способи їх діагностики, зокрема «Методика діагностики батьківських відносин А.Я. Варга і В.В. Столина». Це психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення в осіб, що звертаються по психологічну допомогу з питань виховання дітей і спілкування з ними. Опитувальник складається з 5 шкал.

– «*Прийняття-відкидання*» – шкала відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини;

– «*Кооперація*» – соціально бажаний образ батьківського ставлення;

– «Симбіоз» – шкала відображає міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною;

– «Авторитарна гіперсоціалізація» – відображає форму і напрям контролю за поведінкою дитини;

– «Маленький невдаха» – відображає особливості сприйняття і розуміння дитини батьком.

Застосування зазначеної методики у проведеному нами дослідженні дозволило встановити таке: батьки виявляють ширший інтерес до того, що цікавить дитину, високо оцінюють здібності дитини, заохочують самостійність та ініціативу дитини; більшість батьків не встановлює психологічну дистанцію між собою і дитиною, намагається завжди бути ближче до неї. Проте за шкалою «симбіоз» в окремих респондентів спостерігалися низькі бали. Це є ознакою того, що дорослий встановлює певну дистанцію між собою і дитиною, мало піклується про неї, причиною чого може бути брак часу. Майже у всіх досліджених за шкалою «контроль» низькі бали. Це свідчить про те, що контроль за діями дитини з боку дорослої людини практично відсутній. Така ситуація у сім'ї негативно впливає на навчання і виховання дітей. Зазначимо, що були і середні оцінки – від 3 до 5 балів, а це свідчить про помірний контроль стосовно дитини у сім'ї. Невдачі дитини батьки переважно вважають випадковими, тимчасовими і вірять у неї. Усе це дає підстави стверджувати, що більшість батьків позитивно та адекватно ставляться до своїх дітей і будують стосунки з ними й їх виховання на основі довіри.

Висновки. Різні типи сімей потребують соціальної допомоги і підтримки. Клієнтом із соціальної роботи може бути будь-яка сім'я, проте ступінь потреби в соціальній підтримці, конкретний зміст, види допомоги тощо є різноманітними, залежно від її типу. Сім'ї різняться індивідуальними, організаційними особливостями, специфікою внутрішніх відносин, побутом, традиціями, а також характером проблем. Отже, дослідження психологічних особливостей сім'ї має велике значення для ефективної організації соціальної роботи з нею. Виявлення психологічних особливостей сімей дає змогу побачити спектр проблем, над якими треба працювати. Оскільки сім'я є основним чинником розвитку і соціалізації дитини, цей соціальний інститут виступає важливим об'єктом соціальної роботи.

Подальшого дослідження потребують психолого-педагогічні аспекти організації соціальної роботи з батьками дітей з хронічними хворобами, зокрема хронічними обструктивними захворюваннями, серцево-судинною патологією.

1. Абетка соціального педагога / укладач В. В. Вулканова. – Х.: Основа, 2011. – 235 с.

2. Азаров Ю. П. Семейная педагогика / Ю. П. Азаров. – М., 1986. – 286 с.
3. Афанасьева Т. М. Семья / Т. М. Афанасьева. – К., 1986. – 224 с.
4. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навч. посібник / С. Г. Карпенчук. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
5. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога / Р. В. Овчарова. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – 480 с.
6. Сатир В. Как строить себя и свою семью / В. Сатир. – М., 1992. – 227 с.
7. Семейное воспитание: краткий словарь / сост. И. В. Гребенников, Л. В. Ковинько. – М., 1990. – 271 с.
8. Соціальна робота в Україні: навчальний посібник / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; за заг. ред.: І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. – К.: Центр навч. л-ри, 2004. – 256 с.
9. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навчальний посібник / І. М. Трубавіна. – К., 2002. – 132 с.
10. Фіцула Н. М. Педагогіка / Н. М. Фіцула. – К.: 2001. – 560 с.
11. Шимин Н. Д. Семья как общественное явление: Опыт социал.-филос. анализа / Н. Д. Шимин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 188 с.

Марчук А. В., Кузык О. Н. Психолого-педагогические основы и особенности социальной работы с разными типами семей

Раскрываются психологические и педагогические основы социальной работы с семьями. Предлагается типология семей, в основу которой положено качество и характер исполнения характерных для них функций. Рассматриваются направления и содержание социальной работы с семьями, которым требуется социальная поддержка. Характеризуются психолого-педагогические особенности организации социальной работы с разными типами семей.

Ключевые слова: семья, типы семей, функции семьи, социальная работа, социальная помощь, социальная реабилитация, социальный патронат.

Marchuk A. V., Kuzyk O. M. Psychological and pedagogical foundations and peculiarities of social work with different types of families

The psychological and pedagogical foundations of social work with families are revealed. The typology of families which is based on the quality and character of the performance their characteristic functions is suggested. The direction and content of social work with families that need social support is considered. Psychological and pedagogical features of the organization of social work with different types of families are characterized.

Key words: family, family types, family functions, social work, social care, social rehabilitation, social patronage.

Стаття надійшла 26 грудня 2013 р.

ВИКЛИКИ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Розкрито причини арабських подій початку XXI століття, їх загальні риси і закономірності та можливі наслідки для міжнародної і регіональної безпеки. Визначено основні напрями аналізу причин насильницьких конфліктів сучасного арабського світу та умов їхнього вирішення.

Ключові слова: *Близький Схід, соціально-психологічні чинники суспільного життя, ідентичність, самовизначення, ісламізм, права людини.*

Постановка проблеми. У масштабних й стрімких процесах, якими упродовж останніх двох років охопленій Близький Схід, дедалі виразніше виявляється значущий для світового товариства виклик ісламському суспільству – запит на оновлення владних інститутів та легітимації їх з волевиявлення народу. Відкрита нова сторінка історії країн ісламського світу свідчить про безповоротну втрату актуальності твердження про те, що араби і мусульмани «історично» виключені із демократичного поступу через чужорідність останнього для них.

Для осмислення альтернатив, шлях до яких відкритий «арабською весною», необхідно проаналізувати соціально-політичні і соціально-психологічні чинники, активовані у країнах арабсько-мусульманського світу останніми десятиліттями ХХ – на початку ХХІ століття на тлі специфічних для цього регіону культурно-цивілізаційних особливостей та загальних глобалізаційних тенденцій.

Стан дослідження. У психологічній науці питанням аналізу виклику «арабської весни» приділено значну увагу таких дослідників, як С. М. Акімбеков, В. Л. Іноземцев, Н. А. Комлева, П. Р. Кумарасвами, Г. І. Мирський [1; 4; 6; 7; 9; 10]. Їх аналіз дає підстави констатувати таке:

- у сучасному арабському світі очевидна криза відносин між державою і суспільством, між владою і суспільством, між етнічними і релігійними групами;

- в арабському світі відбулися духовні і психологічні зміни, на черзі – політичні. Головне, що змінилося в арабських країнах, – це революційне подолання народами страху, що більш значуще, ніж зміна режиму;

- справжня діюча сила в нинішніх подіях арабського світу – це народ, як існуюча реальність, як прогресивний альтернативний щодо

автократії суб'єкт, як потенційна сила тиску для перешкодження встановленню екстремістських режимів після революції. Масові збурення під гаслами соціальної справедливості, які розпочалися за умов відсутності певного керівництва, мають перспективу перерости в громадянський рух за встановлення суспільної згоди й реформатування структури влади й модернізації соціальної структури, якщо спроможеться на політичну самоорганізацію (націотворення) та висування нових національних політичних еліт.

– глобалізація, боротьба потужних геополітичних акторів за реконфігурацію поліцентричної світової системи в моноцентричну, як і зовнішні втручання у внутрішні справи збурених країн, надють ситуації в регіоні додаткові навантаження та напруження, проте не постають її провідними чи вирішальними чинниками.

Метою статті є виявлення ключових причин цих подій, їх характерних рис і усталених зв'язків, передбачення можливих їх наслідків для міжнародної і регіональної безпеки.

Виклад основних положень. Аналіз публікацій із порушеної проблематики зпсвідчує, що соціально-політичні та етнопсихологічні чинники найбільш повно відображені у так званому «конфлікті ідентичності», який стає модельним конфліктом сучасності й проявляється через політичні, етнічні, релігійні, мовні, соціокультурні цінності та ін. Саме такі цінності становлять основу ідентичності особистості, формують бачення світу в умовах утвердження постіндустріальної цивілізації. Так, за даними Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем світу, дві третини всіх насильницьких конфліктів останніх років мали таку основу [1; 5; 11; 14].

Зростання тенденцій до автономізації та децентралізації у згаданих країнах розглянемо на прикладі подій, що отримали назву «арабська весна», зумовлених пошуком нової моделі облаштування життя країн у соціально-політичному вимірі. Аналіз джерельної бази [1; 7; 8; 12; 13] дає змогу встановити основні причини арабських подій. *Перше*, це причини соціально-політичного характеру. Арабські режими були не лише авторитарними і відчуженими від широких мас, але і в більшості випадків династичними. І монархії, і республіки прагнули до спадкоємності в межах правлячих сімей. Головним пріоритетом правлячих кланів завжди було не створення суспільно-політичних інститутів, а забезпечення плавної передачі влади. Прихильність арабського ісламізму демократії також піддається серйозним сумнівам і в регіоні, і за його межами.

До кінця 2010 року ці режими вичерпали потенційні можливості щодо подальшого соціально-економічного розвитку своїх країн, втратили здібність до еволюційних змін, настав політичний застій, виникли

кризові явища загального характеру, обстановка на арабському світі в цілому на тлі загальносвітової фінансової кризи помітно загострилася. Усередині арабських країн визріли передумови до революційних перетворень. Арабські лідери (З. А. Бен Алі, Х. Мубарак, М. Каддафі, А. А. Салех та ін.), що загрузнули в корупції, не змогли цивілізовано передати владу новим керівникам, намагалися і далі авторитарно управляти своїми країнами, спиратися на сімейність і клановість, не бажали своєчасно здійснити давно назрілі політичні і соціально-економічні реформи, не давали розвиватися громадянським суспільствам і демократичним інститутам.

Однією з реакцій на революцію, що розпочалася в Єгипті, стала зміна відносин у регіоні. Так, зараз відбувається зміна відносин між США і Саудівською Аравією, тому що, на думку останньої, США продемонстрували свою нездатність гарантувати збереження стабільності в регіоні.

Незважаючи на те, що революції в країнах Близького Сходу слідували своїй логіці, їм притаманна спільність процесів, що характеризуються наявністю конфліктів усередині країни між різними соціальними групами, у яких виявилися свої особливості. Такі країни, як Лівія і Єгипет, відрізнялися стабільною економікою, але в результаті революцій, що там відбулися, і небезпечного переходу влади з рук у руки, в Єгипті утворився конфлікт між армією і Мубараком; у Лівії – конфлікт на родовому рівні з насильницьким захопленням влади; в Бахреїні та Сирії – зіткнення між релігійними групами (алавіти, шіїти, суніти та ін.); в Тунісі – революція в результаті вимог молодого покоління про створення «гідного» суспільства. Оцінюючи теперішній стан справ, більшість експертів вважають, що в результаті цих революцій до влади прийдуть нові авторитарні режими, що спричинить появу нових труднощів на шляху суспільно-політичного розвитку в регіоні [2; 6; 7; 8].

Нині ознаки того, що «арабська весна» завершується, не виявляються. Через майже два з половиною роки арабський світ і міжнародне співтовариство не знають, чим завершиться протистояння. Деякі відомі особи зникли, домінуючі групи стали маргінальними, нескінченні політичні дебати збагатилися новими ідеями. «Повіяло свіжим вітром», найперше для молоді – найбільшого сегменту населення в більшості арабських країн. Утім, так і не з'явився інший герой, який прийшов би на зміну дискредитованим «довічним» правителям і диктаторам.

Зразку для наслідування немає. Жодна з держав, зокрема ті, що позбулися авторитарних правителів, не запропонувала альтернативу моделі тривалого автократичного правління. Не тільки демонстранти, але і їхні лідери не з'ясували, що вважати прийнятним мінімумом, що

гарантує збереження політичної стабільності, з одного боку, і задовольняє вимоги мас – з іншого. Чи взагалі існує модель, яка влаштувала б більшість населення в арабському світі?

Експерти виокремлюють кілька таких моделей, які можуть визначити обриси чотирьох гіпотетичних альтернатив однопартійному правлінню чи владі диктатора. Для зручності їх позначають як алжирську, іранську, ліванську і турецьку. Вони суперечливі або неприйнятні для всіх арабських країн. Отже, арабським країнам доведеться шукати поки що незрозумілу п'яту модель консенсусу в суспільстві. Замість того, щоб зосереджувати увагу на західній схемі виборної демократії, потрібно шукати шляхи національного примирення з широкою участю народних мас і у такий спосіб, як перетворення народних мас у політичну націю. Тільки так вдасться подолати нинішню нестабільність і попередити можливий крах експериментів щодо оновлення національних держав.

Отже, найбільш очевидним наслідком «арабської весни» в політичному сенсі стало зростання впливу ісламізму на Близькому Сході. Це спонукає нових лідерів об'єднати іслам зі сучасністю і прийти до влади демократичним шляхом, крім того, позбавити поняття «ісламізм» від негативних стереотипів, якими його наділяють на Заході. Як відомо, попередні в новітній історії Близького Сходу спроби ствердження сучасної автентичної моделі розвитку (арабський соціалізм, арабізм, квазі-західна модель) трансформувалися в корумпований авторитаризм.

По-друге, це причини соціально-демографічного характеру. За останні 40–50 років в арабських країнах суттєво збільшилася чисельність населення. Загальний значний приріст населення арабських країн, який можна назвати демографічним вибухом, поява великого прошарку високоосвіченої молоді, яка не змогла знайти собі роботу і посісти гідне місце в суспільстві, безробіття, убогість серед нижчих верств населення за одночасної появи місцевих багатіїв із надприбутками, зростання популярності неісламістських гасел і настроїв – все це посилювало внутрішньополітичне протистояння в перелічених вище країнах і створювало реальні передумови до протестних виступів широких народних мас [3, с. 5].

Специфічним демографічним чинником саме Близького Сходу є значна кількість задіяних у провідних галузях економіки трудових мігрантів, що інколи переважає за чисельністю власне народонаселення країни (Лівія, Саудівська Аравія, Кувейт, Катар). Мігранти обмежені в політичних правах і не мають можливості виражати претензії щодо влади. Економічна стабільність разом із небажанням корумпованих авторитарних режимів вирішувати соціальні проблеми й посісти місце в соціальній структурі для нових соціальних груп (освітченої молоді,

міського середнього класу, що зароджується тощо) призводить до суперечності, яка підштовхує населення спочатку до мирних демонстрацій, а після ігнорування їх та спроб насильницького придушення – до збройних збурень.

Спроби подавити виступи протестуючих за допомогою армії, поліції і спецслужб призвели до жертв серед демонстрантів, правоохоронних органів і лише посилили загострення в названих арабських країнах. Сценарії скидання правлячих арабських режимів у 2011 році дещо відрізнялися один від одного, але фінал був приблизно однаковий: втеча президента з найближчим оточенням за кордон. Схоже на те, що «арабська весна» виявилася несподіваною не лише для повалених тоталітарних режимів, але і для всієї світової спільноти. Політологи по-різному окреслюють ці події, одні не виключають підривної діяльності західних спецслужб, чергової хвилі експорту «кольорових революцій», антиіранських стратегій Саудівської Аравії та Катару тощо, інші вважають, що такий погляд не підтверджується необхідними фактами, принаймні, не розкриває вирішальні чинники наявного стану справ [1; 2; 4; 6; 7]. Безумовно, нові інформаційні технології (Інтернет, мобільні телефони та ін. досягнення науки) були широко використані протестними соціальними групами арабських суспільств, у подіях взяли участь випускники західних вишів і, ймовірно, спеціально підготовлені провокатори та фахівці зі дестабілізації. Безперечно, що зовнішнє втручання на стадії загострення конфлікту на підтримку однієї зі сторін дає ефект «розгойдування човна», сприяє ескалації насильства.

Як зазначає арабський оглядач Вассим Каладжіє [10], те, що ми бачили досі, це прості зрозумілі гасла: політичні свободи, зміна режиму, ліквідація корупції, заклик до поліпшення умов життя в межах соціальної справедливості. Автор бачить нові суспільні явища і шукає їх пояснення, вражений їх новизною.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що влада для свого подальшого утвердження має спиратися на підтримку народу. Для цього вона має відмовитися від колишніх ідеологічних шаблонів, які були створені для того, щоб утиснути реальність в їх рамки та усвідомити, що сучасна революційна хвиля – важливий шанс подолати домінуючі кліше суспільного життя.

По-третє, причини геополітичного характеру. США та інші західні країни спершу виконували лише роль спостерігачів, утримуючись від втручання у внутрішні справи арабських держав, хоча, наприклад, і З. А. Бен Алі і Х. Мубарак були їхніми давніми партнерами і союзниками. Потім Вашингтон і його партнери із НАТО спробували взяти під контроль процеси, що відбуваються в арабському світі, і за

можливості використовувати їх для збереження або навіть зміцнення своїх позицій в окремо взятих країнах і регіоні в цілому.

Як відомо, ідея створення «Великого Близького Сходу» від Марокко до Туреччини і від Ізраїлю до Пакистану шляхом демократизації мусульманських суспільств за західним зразком уперше виникла в американській політиці близько 30 років тому. Найчастіше у «Великий Близький Схід» американської геостратегії включаються сьогодні, крім «традиційного» Близького Сходу і арабської Північної Африки від Лівії до Мавританії, Іран, Афганістан, Пакистан, а також Сомалі і Ефіопія. Крім того, на карті Дж. Кемпа і Р. Харкаві в «Великий Близький Схід» включені Туреччина, держави Закавказзя, колишня радянська Центральна Азія і Казахстан. У червні 2006 року тодішній держсекретар США Кондоліза Райс охарактеризувала війну між Ізраїлем і Ліваном примітною фразою: «Те, що ми спостерігаємо сьогодні, по суті, є початком народження «Нового Близького Сходу», і що б ми не робили, нам слід віддавати собі звіт, що ми працюємо в ім'я цього Нового Близького Сходу». Тому, «арабська весна 2011 року» вписувалася в загальну геополітику і геостратегію США і їх західних союзників в регіоні» [15].

Відмінності між стратегічними інтересами США і Росії в Арабському світі призводять до подальшого зростання напруги у відносинах цих двох країн. США продовжують здійснювати дії з метою збереження своїх позицій на Близькому Сході, зокрема це стосується проблеми підтримання відносин із місцевими «союзниками» США, влада яких була підірвана своїм населенням, невирішеності Палестино-Ізраїльського конфлікту, цін на нафту, і ролі НАТО в регіоні. Росія, з іншого боку, поки що перебуває в стадії формування своїх стратегічних інтересів на Близькому Сході. Спочатку вона відмовилася від прийняття участі у голосуванні Ради Безпеки ООН, що призвело до розгортання операції НАТО в Лівії. Після цього Росія зайняла певну і стійку позицію щодо використання військових сил США і НАТО в регіоні, про що свідчить неоднозначно сприйняте експертним товариством у Росії вєтування декларації з питання Сирії Ради Безпеки ООН. Опозиція щодо будь-якого застосування військової сили і введення санкцій проти режиму Сирії стала одним зі «стовпів» Російської стратегії в регіоні. Наслідком відсутності точок перетину у стратегічних настановах США і Росії є те, що «політика перезавантаження» втрачає позитивний імпульс.

У поглядах на події, що розгортаються на Близькому Сході, можна помітити, що у їхньому перебігу важлива роль відводиться проблемі енергетичних ресурсів. Події «арабської весни» розгорнулися на теренах країн, що володіють істотними запасами вуглеводнів. Нафта і газ належать до непоновлюваних природних ресурсів, їх споживання

неухильно зростає, а запаси можуть закінчитися приблизно через п'ятдесят-вісімдесят років. Здається, що боротьба за переділ світу в умовах швидкого досягнення останньої межі споживання природних ресурсів виступає ключовим геополітичним феноменом сучасності, а битва за вуглеводні Близького Сходу та Магрибу – важливий епізод цієї боротьби. У випадку «арабської весни» бачимо використання відомих способів контролю ресурсів географічного простору з переважанням так званої «преемптивної війни».

Преємптивна війна відрізняється від превентивної, тобто від збройної агресії, що здійснюється для ліквідації сформованої і очевидної загрози. Вважається, що термін «преємптивна війна» як термін офіційного документа вперше був використаний в тексті Національної стратегії безпеки США (National Security Strategy of the United States) у 2002 р. [6]. Національна стратегія безпеки США, прийнята Конгресом у 2006 р., закріпила поняття преємптивної війни, сформувавши у сукупності зі Стратегією-2002 так звану «доктрину Буша». Саме Стратегія-2006 розробила структуру преємптивної війни в єдності трьох елементів: 1) regime change – зміна режиму; 2) nation building – будівництво нації; 3) remaking the country – відновлення країни.

Преємптивна війна не обмежується власне військовою фазою, але передбачає масштабне застосування незбройного (економічного, політичного, ідеологічного) насильства щодо народів і регіональних співтовариств. Технології преємптивної війни змінюються залежно від конкретної країни й регіону і з часом удосконалюються, однак, в основі залишаються незмінними. Реалізація ключових положень преємптивної війни передбачає насильницьку зміну глави держави, зміну складу, структури та функцій трьох гілок державної влади, насамперед законодавчої та виконавчої, і здійснюється заміщення традиційних цінностей масової свідомості суспільства «загальнонародськими цінностями», характерними насамперед для західного типу суспільства.

Преємптивні війни є насамперед технологією ресурсного переділу світу і заохочуються глобальними корпораціями. Така технологія дозволяє закріпити за конкретними країнами ресурси величезних регіонів (Близький Схід, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Арктика і Антарктика тощо). Водночас преємптивні війни можуть бути засобом стримування розвитку потенційного конкурента з метою збереження його у статусі ресурсної бази для розвинених країн. Таке твердження набуває ще більшого значення, якщо проаналізувати деякі кількісні показники. Лівія (перше місце в Африці за запасами нафти, 3,4% світових запасів), Іран (9,9% світової нафти), країни Закавказзя (основна мета – нафтовий Азербайджан), Центральна Азія, Росія (5,6% світових

запасів нафти, з урахуванням розвіданих арктичних родовищ – 16%) – країни, у яких зосереджені основні сумарні запаси євразійської нафти і, що важливо, основні транспортно-енергетичні комунікації.

Припускають, що мета «арабської весни», як зазначалося, – це контроль основних ресурсів Євразії, зокрема повне виведення їх з-під контролю Росії та її ТНК. «арабська» весна та її неминуче геополітичне продовження у вигляді «кольорових революцій» в Закавказзі, Центральній Азії, Росії та Китаї – завершення геополітичного розгрому СРСР як колишньої наддержави.

Чи можна урегулювати таку ситуацію? Щоб «арабська весна» закінчилася корінними змінами, потрібний не лише демократичний, але і по-справжньому демонстративний, тобто відкритий, політичний порядок. Західний різновид виборної демократії може бути привабливим для ісламістів, особливо, коли вони домагаються всенародної підтримки на виборах. Навіть якщо вони не отримують абсолютної більшості, безсумнівно, після 2011 р. це домінуюча політична сила. Завдяки розширеним мережам соціального забезпечення, організаційним навикам і політичній пристосованості вони зуміли не лише представити себе як альтернативу поваленим авторитарним режимам, що зневажалися, але й засвоїти демократичну риторіку.

Висновки. Завершуючи огляд подій «арабської весни», зазначимо, що для оцінки й передбачення розвитку ситуації, її наслідків для світової спільноти в цілому та для України, зокрема, слід зважити на історичну своєрідність феномена мусульманського суспільства (співвідношення духовної і світської влади), особливості функціонування його громадянських інститутів, становище та авторитет традиційних еліт.

Нормативно-регулятивна система ісламського суспільства має релігійний характер і безпосередньо виводиться з шариату, що зумовлює її значну консервативність, що виключає можливості зміни засад системи права та вільного тлумачення висновків з них.

Також акцентуємо на особливостях процесів модернізації країн ісламу опісля Другої світової війни, розпаді колоніальної системи та західної системи адміністрування, «вибірковості» модернізації інститутів суспільства за умов непорушності соціальної структури тощо.

Поширення й посилення радикальних релігійних рухів в ісламському світі пов'язано з тим, що, хоча військові режими й провадили світську політику з традиційними атрибутами ісламу, проблеми з розвитку ідентичності в мусульманському суспільстві залишилися. Найвні радикальні релігійні рухи та організації не можуть вирішити це завдання, оскільки не мають власне політичних програм досягнення суспільної згоди, до того ж прийнятних для всіх сторін, позаяк йдеться

про творення світських засад політичної держави, не лише демократичних, але й по-справжньому представницьких органів влади.

Гуманітарна катастрофа поширюватиметься, ситуація погіршуватиметься до моменту винайдення вирішення проблеми «зсередини». В цьому слід звернути увагу на моделі досягнутої суспільної згоди в Туреччині, Ірані, Алжирі, Лівані. Сьогодні консенсус в арабському світі повинен охоплювати не лише релігійних прихильників ісламу, але й світських мусульман, представників інших конфесій і обов'язково жінок. У цьому полягає головний виклик тим, хто шукає модель нового устрою держав після «арабської весни».

Виявлені причини арабських подій, їх загальні риси і закономірності та можливі наслідки для міжнародної і регіональної безпеки вимагають від експертів і політиків реакції на їх можливий деструктивний вплив. Це вимагає продовження **подальших** ґрунтовних досліджень із питань культурно-цивілізаційних особливостей, соціально-політичних передумов, поточного розвитку ситуації на Близькому Сході та її відлуння в становищі світової спільноти та України зокрема.

1. Акимбеков С. М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии / С. М. Акимбеков. – Алматы: Б.И., 2003. – 400 с.

2. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 347 с.

3. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М.: Международные отношения, 1996. – 400 с.

4. Иноземцев В. Л. Современная глобализация и ее восприятие в мире / В. Л. Иноземцев // Век глобализации. – Вып. № 1. – М., 2008. – С. 33–44.

5. Малышева Д. А. Исламо-фундаменталистский проект в реалиях современного мира / Д. А. Малышева. – 1999. – № 7. – С. 110–112.

6. Комлева Н. А. Арабская весна: геополитический аспект / Н. А. Комлева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://znanie-vlast.ru/>

7. Кумарасвами П. Р. «Арабская весна» и неуловимая пятая модель / П. Р. Кумарасвами [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hvylya.org/analytics/geopolitics.html>

8. Мирский Г. И. Армия, общество и политика в развивающихся странах / Г. И. Мирский. – М.: Прогресс, 1987. – 226 с.

9. Мирский Г. И. Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты / Г. И. Мирский. – М.: ГУ ВШЭ, 2008. – 196 с.

10. Партнерство цивилизаций: нет разумной альтернативы: сборник статей. – М.: Институт востоковедения РАН: Центр стратегических и политических исследований, 2011. – 256 с.

11. Старостин Б. С. Освободившиеся страны: общество и личность / Б. С. Старостин. – М.: Мысль, 1984. – 245 с.

12. Тойнби А. Дж. Постигание истории: пер. с англ. / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.

13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: пер. с англ. / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

14. Чорний В. С. Типологізація армій нових незалежних держав та їхня участь в суспільно-політичних процесах / В. С. Чорний. – К.: Наук. світ, 2000. – 31 с.

15. Что Арабская Весна означает для России, Центральной Азии и Кавказа? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://csis.org/files/publication/110912_Zikibayeva_ArabSpring_Web.pdf

Осодло В. И., Будагьянц Л. М. Вызовы «арабской весны»: социально-психологический и социально-политический анализ

Раскрываются причины арабских событий начала XX века, их общие черты и закономерности, возможные последствия для международной и региональной безопасности. Определены основные направления анализа причин насильственных конфликтов современного арабского мира и условий их решения.

Ключевые слова: Ближний Восток, социально-психологические факторы общественной жизни, идентичность, самоопределение, исламисты, права человека

Osodlo V. I., Budahyants L. M. Challenges of the «Arab Spring»: the socio-psychological and socio-political analysis

The article deals with the reasons for the events of the Arab stage at the beginning of the XXI century, their common features and regularities and possible consequences for global and regional security. The main directions of analysis of the causes of violent conflicts in the modern Arab world and the conditions of their solution.

Key words: Middle East, social and psychological factors of social life, identity, self-determination, Islamism, human rights.

Стаття надійшла 28 листопада 2013 р.

Розділ II

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС

УДК 154.4:351.745.5+158

Д. О. Александров

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА ОВС

Проаналізовано структуру особистості працівника ОВС у контексті детерміністських засад особистісно-діяльнісного підходу. Дослідження здійснено у ракурсі визначення ролі психологічних якостей особистості, що визначають її професійну адаптацію у засвоєнні нею відносин, притаманних діяльності. Розглянуто вплив умов діяльності на подальші трансформації особистості правоохоронця.

Ключові слова: адаптація, особистість, психологічні якості, діяльність, працівник органів внутрішніх справ.

Постановка проблеми. У психологічній науці чимало дослідників визнають зовнішню детермінацію провідним фактором змін людини і групи. Зокрема, Е. Фромм вважав, що людина реагує на зміну ситуації (економічної, політичної, ідеологічної тощо) тим, що змінюється сама, а це, своєю чергою, сприяє подальшому розвитку суспільства [14]. Однак, це лише один із ракурсів розгляду, адже не приділяється увага внутрішнім детермінантам інтеріоризації особистості. Хоча, після занурення особистості у соціум і професійну діяльність, зміна характеристик навколишнього середовища об'єктивно призводить до змін включеного в неї індивіда. Внаслідок чого, зважаючи на власну адаптивність, особистість працівника ОВС постає перед необхідністю вибору: чи залишатися в ситуації професійної діяльності, що змінилася, змінюючи себе; чи урегульовувати ситуацію відповідно до своїх бажань; чи взагалі варто спробувати її вирішити.

Стан дослідження. Проблема побудови комплексного бачення структури особистості є класичною у вітчизняній психологічній школі. І С. Л. Рубінштейн і К. К. Платонова, і В. В. Рибалко і С. Д. Максименко, досліджують особистість структуровано. Недостатньо уваги приді-

ляється аналізу структурних компонентів особистості працівника ОВС у контексті особистісно-діяльнісного підходу психології.

Метою статті є аналіз структури особистості працівника ОВС у контексті детерміністських засад особистісно-діяльнісного підходу.

Виклад основних положень. Найсуттєвіші трансформації особистості виникають у ситуаціях, пов'язаних із радикальними (стосовно індивідуального досвіду людини) змінами навколишньої дійсності, які відбуваються, в контексті нашого дослідження, у момент первинного входження у професію оптанта – майбутнього працівника ОВС. Це може бути пов'язано із інтенсифікацією динаміки зміни звичного оточення на професійне, появою регламенту службової діяльності, життєвого ритму тощо, що може обумовити настільки ж радикальні зміни в психіці правоохоронця: від конструктивної трансформації – до професійної деформації. Радикальні перетворення зовнішнього середовища призводять до розриву всієї сукупності звичних для особистості відносин, що викликає необхідність установаження сукупності нових зв'язків із соціальними умовами існування, в чому й проявляється професійна адаптація правоохоронця.

Будь-яка радикальна трансформація є безумовним стресором, про що зазначали російський психіатр Ю. А. Александровський [3], запроваджуючи теорію соціальних стресових розладів, а також українські психологи О. М. Лактіонов та П. В. Лушин [6; 8], у центрі уваги яких були трансформаційні процеси, що тривають у власному життєвому досвіді (його переосмисленні) та уявленнях про необхідні зміни у власних цінностях та стилі поведінки.

Як зазначала Л. І. Анциферова, особистість існує в процесі постійної нетотожності з собою, в процесі виходу за власні межі. Тому, щоб зберегти стійкість певних своїх параметрів, особливо важливих для її існування саме як особистості (життєвих цілей, цінностей, принципів, морально-етичних якостей тощо), вона повинна в умовах швидких і багатовимірних змін соціальної дійсності змінювати свої психологічні якості відповідно до об'єктивних умов [4, с. 10]. Отже, динамічний підхід розгляду особистості працівника ОВС має на меті вивчення якісних змін в її структурі (прогресивних чи регресивних), форм і тенденцій розвитку, причин її трансформації в умовах специфіки самої правоохоронної діяльності, через призму особистісних детермінант, які й виступають потенціалом її професійної адаптивності.

Розглядаючи внутрішній особистісний потенціал, слід зосередитись, як зауважували Ф. В. Бассін, М. К. Бурлаков та В. Н. Волков, на визнанні двох різних рівнів прояву властивостей особистості: формально-динамічного (обумовленого співвідношенням властивостей нер-

вової системи і темпераменту) та змістовного (обумовленого інтеріоризованими у попередньому досвіді знаннями, уміннями, навичками, інтелектом, характером, установками тощо) [5].

Визначаючи конкретну сукупність особистісних рис, які сприяють успішній професійній адаптації, може йтися про наявність комплексу первинних рис, які виступають її задатками. Так, у кандидата на службу в ОВС неможливо шукати професійно значущих якостей, адже, згідно з наведеним діяльнісним підходом, він ще не занурювався у правоохоронну діяльність, тому вона не могла відобразитися на особистісних рисах. У подальшому ж, коли працівник пройшов первинну адаптацію, в процесі його психологічного супроводження проходження служби слід звертати увагу на динаміку розвитку саме професійно значущих якостей, які й відображають загальний рівень його адаптованості до умов правоохоронної діяльності.

Отже, говорячи про структуру особистості працівника ОВС, слід відштовхуватися не просто від загальних типових структурних компонентів, а від конкретних рис, які визначають спершу задатки потенційної готовності до служби, а в подальшому й формування професійно значущих якостей. Тому доречно згадати, що згідно з концепцією теорії рис особистості (Г. Олпорт, Р. Кеттелл, Г. Айзенк та інші), саме риса розглядається як стійка якість особистості, що виявляється в різноманітних ситуаціях, як наприклад, ригідність, тривожність, імпульсивність, агресивність, комунікативність, інтернальність тощо. Зокрема, за визначенням Г. Олпорта, особистість – це індивідуально своєрідна сукупність психофізіологічних систем – рис особистості, які формуються впродовж життя і якими визначається для такої людини своєрідність мислення та поведінка. Згідно з цим положенням, Г. Олпорт на початку ХХ століття сформував основи теорії особистості, відомої під назвою «теорії рис», а процедуру експериментального вивчення факторів, або рис, особистості розробив Р. Кеттел, опитувальник якого використовується і зараз для визначення 16 факторів особистості, які характеризують її структурні компоненти.

Досліджуючи в структурі особистості працівника ОВС відповідну сукупність рис, можемо прогнозувати конструктивну або деструктивну динаміку його професійної адаптації, результатом чого має стати формування нової риси – професійної адаптованості.

Спираючись на детерміністські позиції, не можна оминати увагою й самодетермінованість особистості, адже однією з її провідних характеристик, як зазначав А. В. Петровський, є суб'єктність, тобто здатність бути причиною самого себе, відтворюючи своє буття у світі. В цьому контексті особистість розглядається як самодетермінована

істота, сутність якої полягає у визначенні власних меж і виході за ці межі, а існування – в багатовимірній представленості індивіда у світі [10]. Тобто завдяки констеляції (лат. *constellatio* від лат. *con* «разом» + лат. *stella* «зірка»); у широкому розумінні – взаємодія взаємопов'язаних чинників) значущих рис в структурі особистості правоохоронця, він виступає активним началом професійної адаптації, а не пасивним реципієнтом впливу діяльності, яка сама собою не спричинить позитивні зрушення формування професійно значущих якостей.

Роблячи проміжний висновок, убачаємо доцільним зважити на дефініцію, запропоновану А. В. Петровським, який визначає особистість як системну якість, набуту індивідом у предметній діяльності та спілкуванні, і яка характеризує рівень та якість представленості суспільних відносин у ньому [9, с. 97].

Відштовхуючись від цього і зважаючи на викладені ракурси трактування феномена особистості загалом, пропонуємо таке визначення: особистість правоохоронця – це соціалізований та професійно адаптований активний носій свідомості, інтеріоризований у правоохоронній діяльності. Професійна інтеріоризація передбачає відповідну професійну спрямованість та адаптованість як особистісні якості.

Розпочинаючи розгляд особистості правоохоронця, спираючись на зазначені позиції особистісного підходу та детерміністських концепцій, зосередимось на базових її структурних компонентах. Наголосимо, що уявлення про особистість та її структуру в сучасній психології доволі різноманітні і суперечливі. Це пов'язане із тим, що категорія «структура» розуміється як сукупність стійких зв'язків між різноманітним усіх складових, що забезпечують її цілісність і самототожність. Тому уявлення про структуру передбачає розгляд особистості як складної системи, конфігурація і характер зв'язків усередині системи якої й становлять структуру, яка стабільна за змін системи. Як зазначав К. К. Платонов, система трактується як цілісність, що складена з частин, з'єднаних, сукупності елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює певну єдність [11].

Розпочинати розгляд слід із характеристик нервової системи як базової біопсихічної підструктури особистості правоохоронця. Як ми зазначали, біологічно детерміновані нейродинамічні властивості індивіда суттєво впливають на результати загальної соціалізації, оволодіння професійною діяльністю та індивідуальний стиль поведінки, тому саме вони й визначають певні обмеження адаптивності. Це обумовлене тим, що якості утворюють конституціональне ядро особистості, а тому мало змінюються, але на тлі попереднього досвіду забезпечують безперервність і динамічність змін [13]. Індивідуально-типологічні влас-

тивості тієї ж нервово-психічної стійкості працівника ОВС також визначають і стабільність динаміки набуття професійних умінь та навичок, що стає підґрунтям формування професійного досвіду і відображається у розвитку особистісних ставлень, таких як до себе і самооцінка. Самооцінка сприяє пришвидшенню професійної адаптації правоохоронця через нейтралізацію первинної невпевненості та тривожності.

Відтак, будучи стабільними і фактично незмінними упродовж життя, індивідуально-типологічні властивості визначають успішність формування багатьох професійно значущих якостей. Сила нервових процесів впливає на ефективність виконання багатьох видів професійної діяльності, пов'язаних із екстремальними умовами, дозволяє прогнозувати здатність до витривалості правоохоронця. Сама ж витривалість дозволяє працівнику правоохоронних органів ефективно здійснювати всі професійні функції, незважаючи на стресогенні умови, що супроводжують виконання службових обов'язків.

Зазначимо, що пов'язані з показниками нервової системи екстра-інтравертованість, за даними досліджень Г. Айзенка [1], визначають й межі змін у сфері формування комунікативних умінь. З огляду ж на соціономічний характер правоохоронної діяльності, то це також відображається на ефективності адаптації працівника до продуктивного виконання службових функцій. Зокрема, слабкість нервових процесів правоохоронця визначає високу особистісну тривожність, виснажливість, порушення комунікативності та ускладнення набуття досвіду, відтак професійну дезадаптацію, що одразу ж впливає й на систему особистісних ставлень і самооцінки.

Наступним ракурсом є розумові здібності, які охоплюють психічні пізнавальні процеси і досвід особистості. Загалом, інтелектуальний потенціал людини містить сукупність його розумових можливостей та інтелектуальних здібностей, пов'язаних із пізнанням навколишньої дійсності, себе і професійного середовища [2]. Інтелектуальний потенціал охоплює значну сукупність кількісних і структурних характеристик, до яких, зокрема, входять продуктивність, гнучкість, креативність, аналітичність, лабільність і адаптивність. Отже, розвиток інтелекту є передумовою успішності адаптації особистості працівника ОВС до умов правоохоронної діяльності не як біологічного організму, а як індивідуальності.

Розвиток інтелектуального потенціалу – це не просто обізнаність особистості, а динамічна якість, що виступає передумовою успішності набуття професійного досвіду та здатності продуктивно вирішувати пізнавальні завдання в процесі реалізації правоохоронних функцій. Тим паче, правоохоронна діяльність не є алгоритмічною за сутністю, і успішність залежить від гнучкості інтелектуального потенціалу індивіда.

Ще одним компонентом є комунікативність як провідна риса соціономічних професій, до яких входить й діяльність працівника ОВС. Однак слід дивитись значно ширше, адже, як ми зазначали, успішність соціалізації як процесу інтеріоризації суспільного досвіду людиною залежить від ефективності та повноти взаємодії індивіда з соціумом на всіх етапах життя, особливо – дитинства. Взаємодія ж відбувається в процесі комунікації, відтак стає зрозумілою роль комунікативності в цьому найважливішому для становлення особистості процесі.

Перифразуючи позицію О. О. Леонтьєва, у сукупності комунікативність є інтегральним психологічним утворенням яке відображає можливості людини до встановлення і розвитку контактів з іншими людьми, породжених потребою у спільній діяльності, в процесі чого відбувається обмін інформацією, взаємне сприйняття суб'єктів та взаємний вплив [7]. Коли йдеться про професійну комунікативність, слід наголошувати на інструментальній функції спілкування, адже воно є, так би мовити, «засобом виробництва» правоохоронця.

Специфіка комунікативного потенціалу працівника ОВС характеризуються також переважним типом професійної взаємодії з навколишнім середовищем, особливостями соціальної перцепції, комунікативними вміннями й навичками, тісно пов'язаними з темпераментними особливостями, як еквівалентами природних передумов до інтенсивного та продуктивного спілкування і взаємодії. Зв'язок комунікативності з базовим біопсихічним компонентом типу нервової системи безпосередньо впливає на взаємодію особистості із середовищем і визначається і формально-динамічними характеристиками взаємодії (афективне забарвлення, темп, динамізм тощо), і характером контролю і керування цією взаємодією.

Наступним компонентом структури є регулятивний потенціал, який визначається проявом вольових рис особистості правоохоронця. Як зазначав С. Л. Рубінштейн, воля – це вчинки, що регулюються усвідомленою метою та ставленням до неї як до мотиву. [12]. Отже, регулятивний, чи вольовий, потенціал виконує особливу роль у детермінації психологічних феноменів і визначає реалізацію таких психічних функцій: проблема вибору (яка тісно зв'язана з відповідальністю і наявними в суб'єкта вибору установками свідомості); визначення моменту початку активності (регуляція її початку, темпу та інших характеристик); порядок припинення активності (і, зокрема, регуляції станів свідомості, рефлексії цілей та мотивації). Вольовий потенціал впливає саме на такі ситуації, коли правоохоронець діє активно, за власною волею, змінюючи ситуацію, реалізуючи власну вироблену програму діяльності і долаючи внутрішні або зовнішні перешкоди.

Система ставлень особистості працівника ОВС, яка визначається і біопсихічними характеристиками нервової системи, і психічними якостями, і досвідом, і спрямованістю, – ще один компонент. У ракурсі розгляду такої складної та психологічно насиченої діяльності, якою є правоохоронна діяльність, особливого значення набувають два ракурси: система просоціальних ставлень (моральна нормативність тощо) та система внутрішніх ставлень (самооцінка, впевненість у собі тощо). І якщо перший ракурс особливо аналізувати нема потреби через очевидність необхідності у правоохоронця соціально позитивних ставлень через виконання ним функцій із захисту саме цих цінностей, то на ракурсі внутрішніх ставлень варто акцентувати.

Загалом індивідуальна самосвідомість є результатом і передумовою особистісного розвитку, тому психологічними механізмами її становлення виступають рефлексія, котра збалансовує внутрішню роботу когнітивної складової (розуміння), емоційно-ціннісного ставлення (самооцінки), саморегуляції та свідомого саморозвитку.

У найбільш загальному розумінні самооцінка, будучи частиною Я-концепції, має два компоненти: описовий (історія життя і становлення Я) і нормативний (ідеал власного Я), на основі яких формується вся система відносини, визначаються життєві та професійні цілі і стратегії їхнього досягнення. Самооцінка, як і інші властивості особистості правоохоронця, також безпосередньо пов'язана з її індивідуально-типологічними характеристиками. Зокрема, стійка висока самооцінка характерна для осіб із високими показниками сили нервової системи, а занижена – з більшою імовірністю формується в людей зі слабкою нервовою системою. Відтак у контексті особистісних характеристик працівника ОВС слід урахувати особливості самооцінки, адже неадекватна чи нестійка самооцінка блокує набуття професійного досвіду, негативно відображається на успішності професійної діяльності, порушує професійну адаптацію та породжує деструктивні нервово-психічні зміни.

Зважаючи на наведені ракурси розуміння феномена особистості та детермінант її становлення, слід акцентувати й на гетерохронності розвитку її структурних компонент, адже, залежно від сукупності установок, соціально-психологічної ситуації, вікових і психофізіологічних особливостей, окремі психологічні утворення стають провідними та визначають процес динаміки особистості.

Отже, інтеграція індивідуально-психологічного та соціально-психологічного підходів передбачає, що системоутворювальним фактором досліджень особистості правоохоронця виступає синтетичне, цілісне уявлення про неї та її структуру. Отож, характерні індивіду

риси працівника ОВС, його стани та властивості мають динамічний характер, через їхній розвиток, і трансформуються на відповідних етапах у якісні перетворення структурних компонентів особистості.

Звісно, ми не обирали метою окреслити все поле провідних рис особистості правоохоронця, але навіть з огляду на найзагальніші характеристики очевидно, що жодну з них неможливо розглядати окремо. Детермінація провідних рис є системною за своєю сутністю, і в цю систему включені не лише індивідуально-топологічні якості, але й сукупність зовнішніх соціальних і професійних факторів.

Висновок. З'ясовуючи особистісні риси правоохоронця, не можна орієнтуватися на виявлення професійно значущих рис під час профвідбору, адже це суперечить принципу детермінізму з точки зору нівелювання діяльнісного підходу, згідно з якою тільки в умовах діяльності триває формування особистісних рис загалом й професійно значущих зокрема. Тому на основі створеної моделі особистості правоохоронця щодо відбору кандидатів варто акцентувати на задатках професійних якостей. Значущі якості можна вивчати тільки у працівників ОВС, які мають досвід професійної діяльності за певним фахом. Категорія «структура особистості» розуміємо як сукупність стійких взаємодетермінованих зв'язків між комплексом усіх складових, що забезпечують її цілісність і самототожність.

Подальшими перспективами досліджень є вивчення особистості правоохоронця як суб'єкта специфічної діяльності, в контексті правоохоронної діяльності, тому треба аналізувати: мотивацію; цільову установку; функціональний взаємозв'язок структурних компонентів особистості як системи; структурно-функціональний ракурс; психологічні механізми самоактуалізації та розвитку; психофізіологічний рівень; індивідуально-психологічні особливості працівника ОВС.

1. Айзенк Г. Структура личности. – СПб.: Ювента; М.: КСП+, 1999. – 464 с.

2. Айзенк Г. Природа интеллекта – битва за разум: как формируются умственные способности / Г. Айзенк, Л. Кэмин. – М.: Эксмо-Пресс, 2002. – 352 с.

3. Александровский Ю. А. Пограничная психиатрия и современные социальные проблемы / Ю. А. Александровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 111 с.

4. Анциферова Л. И. Методологические проблемы психологии развития / Л. И. Анциферова // Принципы развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – 264 с.

5. Бассин Ф. В. Проблема психологической защиты / Ф. В. Бассин, М. К. Бурлаков, В. Н. Волков // Психол. журн. – Т. 9. – 1988. – № 2. – С. 78–86.

6. Лактионов А. Н. Деятельностная парадигма и проблема памяти в трудах П. И. Зинченко (к 90-летию со дня рождения) / А. Н. Лактионов, Г. К. Серeda // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 102–108.

7. Леонтьев А. А. Деятельность общения как объект научного исследования / А. А. Леонтьев // Психология общения. – М.: Смысл, 1999. – 365 с.
8. Лушин П. В. Психология личностного изменения / П. В. Лушин. – Кировоград, Полиграфическо-издательский центр ООО «Имэкс ЛТД», 2002. – 360 с.
9. Петровский А. В. Общая психология: учеб. для студентов пед. ин-тов / под ред. А. В. Петровского. – 2-е изд., доп. и перераб. – М., 1976. – 479 с.
10. Петровский А. В. Развитие личности и проблема ведущей деятельности / А. В. Петровский // Вопросы психологи. – 1987. – № 1. – С. 15–26.
11. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
12. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн // Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. – М.: Наука, 1997. – 173 с.
13. Сеченов И. М. Физиология нервной системы / И. М. Сеченов, И. П. Павлов, Н. Е. Введенский. – Избранные труды; под ред. К. М. Быкова. – М.: Государственное издательство медицинской литературы Вып. 1., 1952.
14. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1995. – 256 с.

Александров Д. А. Особенности исследования структурных компонентов личности сотрудника ОВД

Анализируется структура личности сотрудника ОВД в контексте детерминистских принципов личностно-деятельностного подхода. Исследование осуществляется в ракурсе определения роли психологических качеств личности, определяющих ее профессиональную адаптацию в ходе усвоения им отношений, присущих деятельности. Также рассматривается влияние условий деятельности на последующие трансформации личности милиционера.

Ключевые слова: адаптация, личность, психологические качества, деятельность, сотрудник органов внутренних дел.

Aleksandrov D. O. The research peculiarities of the structural components of a law-enforcement worker's personality

The aim of the article is to analyze the structure of the law-enforcement worker's personality in the context of deterministic principles of person-activity approach. The research is carried out in the frame of defining the role of psychological features of personality that define his/her professional adaptation in the course of assimilation of the inherent relationships. We also consider the impact of operating conditions on the subsequent transformation of the law-enforcement individual.

Key words: adaptation, personality, psychological qualities, activity, law-enforcement worker.

Стаття надійшла 27 грудня 2013 р.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОФІЦЕРІВ ОВС

Розкрито сутність професійної компетентності працівників міліції. Представлено структуру професійної компетентності офіцера ОВС. Окреслено стадії становлення професійної компетентності працівника органів внутрішніх справ.

Ключові слова: компетентність, компетенції, професійна компетентність, професіоналізм, органи внутрішніх справ

Постановка проблеми. Складний і динамічний характер сучасної правоохоронної діяльності, використання в ній новітніх інформаційних технологій, ускладнення завдань, які виконуються підрозділами, зростання відповідальності обумовлюють об'єктивну потребу у вдосконаленні системи професійної підготовки майбутніх офіцерів органів внутрішніх справ (ОВС). Нині розпочато якісно новий етап реформування органів внутрішніх справ (ОВС), який спрямовується на досягнення високого професіоналізму працівників. Для характеристики професіоналізму фахівця сьогодні дедалі частіше вживається поняття професійної компетентності. Від рівня їхньої професійної компетентності, уміння швидко і правильно орієнтуватись у складних ситуаціях службово-професійної діяльності, ухвалювати та реалізовувати нестандартні рішення значною мірою залежить успішність виконання поставлених перед підрозділами МВС України завдань.

Стан дослідження. Аналіз новітніх досліджень у контексті діяльності ОВС свідчить про необхідність і можливість цілеспрямованого становлення особистості працівників ОВС як компетентних фахівців, які відповідають сучасним вимогам правоохоронної діяльності (В. Г. Андросюк, В. І. Барко, М. Г. Братасюк, В. П. Казміренко, С. Д. Максименко, О. Є. Маноха, В. С. Медведєв, О. М. Морозов, В. В. Рибалка, В. О. Татенко, О. В. Тімченко). Аналіз останніх досліджень з проблеми професіоналізму та професійної компетентності свідчить, що це питання вивчали Л. П. Алексеєва, М. П. Васильєва, Є. О. Климов, А. К. Маркова, Л. А. Петровська, В. А. Пономаренко, Л. П. Пуховська, С. О. Сисоєва. Деякі питання професійної компетентності працівників органів внутрішніх справ розглядали О. С. Губарева, О. І. Єлісєєв, Н. А. Кулик, В. О. Тюріна. Але багато питань щодо сутності, структури та особливостей професійної компетентності працівників органів внутрішніх справ залишилися недостатньо вивченими.

Метою статті є аналіз професійної компетентності майбутніх офіцерів ОВС, її структури та стадій становлення.

Виклад основних положень. Професіоналізм офіцера – доволі складне психологічне утворення, обумовлене насамперед фактором безпеки як необхідної складової виконання службового обов'язку в будь-яких умовах діяльності. Зокрема, суб'єкт правоохоронної діяльності для забезпечення професіоналізму повинен володіти високою професійною кваліфікацією і компетентністю, професійними навичками і вміннями, сучасними алгоритмами і способами розв'язання професійних завдань, що дозволяє здійснювати діяльність щодо запобігання та профілактики правопорушень із високою продуктивністю.

Із професіоналізмом безпосередньо пов'язане питання професійної компетентності. Якщо детальніше проаналізувати співвідношення цих понять, то у сучасній науковій літературі дослідники найчастіше визначають професіоналізм як результат організаційної і цілеспрямованої професійної діяльності, що передбачає формування особистості, яка має високий рівень професійної компетентності і здатна продуктивно вирішувати соціальні, професійні й особистісні завдання.

Професійну компетентність розглядають як одну зі сходинок професіоналізму сукупність знань, умінь, навичок, способів діяльності, професійно важливих психологічних якостей, необхідних фахівцю для здійснення ефективної професійної діяльності. Для того, щоб знайти своє місце у професійній ієрархії, особистість повинна оволодіти високим рівнем професійної компетентності. Отож, професійна компетентність є не тільки мірилом професіоналізму, а й визначальним фактором, від якого залежить успішність реалізації і соціальних, професійних функцій, і всієї життєдіяльності особистості. У цілому професіоналізм виступає необхідною умовою прояву компетентності, а компетентність є показником ступеня відповідності професіоналізму [8].

Поняття «професійна компетентність» увійшло в термінологію у 80-ті роки минулого століття і вважалось складовою професіоналізму. Термін «професійна компетентність» складається з двох категорій – «професія» і «компетентність». Професія (від лат. *professio* – офіційно вказане заняття) – вид трудової діяльності людини, яка володіє комплексом теоретичних знань і практичних навичок, набутих у результаті спеціальної підготовки й досвіду роботи. Поняття «компетентність» (лат. *competens* – відповідний, здібний) – це обізнаність, авторитетність, кваліфікованість, ерудованість особистості в певній області трудової діяльності [6].

Цікаві підходи до сутності наукової дефініції «професійна компетентність». Зокрема, аналізуючи психологічні доміанти вибору

професії, Л. Мітіна [7, с. 48] стверджує, що професійна компетентність повинна охоплювати знання, уміння, навички, а також способи і прийоми їх реалізації в діяльності, спілкуванні, розвитку (саморозвитку) особистості.

О. С. Губарева у своєму дослідженні визначає професійну компетентність як сукупність загальнопрофесійних знань і вмінь з організації й планування робочих процесів, читання та складання документів, способів вирішення проблем, використання нових інформаційних технологій [2].

А. К. Маркова розуміє під професійною компетентністю психічний стан, що дозволяє діяти самостійно і відповідально, здатність і уміння виконувати певні трудові функції [6, с. 253].

В акмеології професійна компетентність визначається як головний когнітивний компонент підсистеми професіоналізму діяльності, сфера професійного ведення, система знань, яка постійно поширюється і дозволяє здійснювати професійну діяльність з високою продуктивністю [2, с. 253].

Г. М. Марченко, розглядаючи формування професійної компетентності майбутніх офіцерів тилу, визначає її як властивість особистості, яка дозволяє ефективно взаємодіяти з професійним середовищем [1].

В. В. Ягупов вважає, що професійну компетентність фахівця доцільно розглядати як складне інтегральне інтелектуальне, професійне і особистісне утворення, яке формується «у процесі професійної підготовки у ВНЗ, виявляється, розвивається і вдосконалюється у професійній діяльності, а ефективність її здійснення суттєво залежить від видів його теоретичної, практичної та психологічної підготовленості до неї, особистісних, професійних і індивідуально-психічних якостей, сприйняття цілей, цінностей, змісту та особливостей цієї діяльності» [10, с. 6]. Нам імпонує думка цього вченого, оскільки в його трактуванні професійна компетентність передбачає поєднання теоретичної і практичної підготовленості майбутнього фахівця до подальшої професійної діяльності та є основним показником наявності у нього розвинутого професійного мислення.

Науковці С. Д. Максименко і Л. В. Боровик вважають, що професійна компетентність – це якісна характеристика ступеня оволодіння офіцером-прикордонником своєю професійною діяльністю і передбачає усвідомлення своїх прагнень до діяльності, уявлень про свою соціальну роль, оцінку своїх особистісних рис та якостей як майбутнього фахівця, співвіднесення результатів цієї оцінки з об'єктивними вимогами до цієї діяльності, регулювання на цій основі свого професійного становлення, зростання, самовдосконалення. Базуючись на такому під-

ході, можна стверджувати, що компетентність – це свого роду дозрівання особистості офіцера, перехід у такий стан, що дозволяє продуктивно та висококваліфіковано здійснювати професійну діяльність, виконувати всі професійні обов'язки, досягаючи суттєвих позитивних результатів [9].

В. Єрмолаєв, А. Захарова, С. Наумова (дослідники професійної компетентності фахівця органів внутрішніх справ) окреслюють такі її прояви, як рівень сформованості професійних умінь; рівень теоретичного й методичного осмислення власної діяльності, її умов, завдань, змісту; рівень професійної мотивації (інтерес до професії, доброзичливе ставлення до навколишніх людей, активність та ін.) [4].

Спираючись на дослідження вчених, які досліджували проблему визначення професійної компетентності, можна зробити висновок, що *професійна компетентність офіцера ОВС* – індивідуальна інтегративна характеристика працівника правоохоронних органів, яка відображає готовність та спроможність здійснювати на належному рівні професійну діяльність, застосовуючи увесь спектр необхідних (набутих під час навчання та закріплених завдяки досвіду реальної професійної діяльності та самоосвіти) знань, умінь і навичок, ефективно мобілізуючи власні здібності та досвід залежно від конкретної професійної ситуації, демонструючи гнучкість і творчість мислення.

Результати професійної діяльності працівників ОВС тісно пов'язані зі сформованістю особистості фахівця правоохоронних органів. Практика оцінювання ефективності діяльності працівників ОВС засвідчила, що успішність діяльності можлива за умов оптимальної сформованості трьох рівнів: 1) професійної навченості; 2) розвитку професійної спрямованості особистості; 3) соціально-психологічної взаємодії та соціального контролю. Відмінний рівень службової діяльності можливий за достатньо розвинутих складових професіоналізму [2].

Змістовий аспект поняття «професійна компетентність» охоплює такі характеристики: *когнітивну* (володіння знаннями); *поведінково-діяльнісну* (сформованість адекватних способів діяльності та професійної поведінки); *мотиваційно-ціннісну* (ціннісне ставлення до своєї професії й особистісного зростання), *рефлексивну* (комплекс навичок самоаналізу, самоконтролю, прогнозування результатів своєї діяльності). При цьому специфіка структури професійної компетентності керівників зумовлена наявністю спеціально-професійних і ключових компетенцій [1].

Під час визначення складових професійної компетентності В. І. Барко виділяє *структурні компоненти* професійної компетентності фахівця, які охоплюють три сфери: мотиваційну, предметно-

практичну (операційно-технологічна), сферу саморегуляції особистості [1, с. 72–73].

Розвиненість *мотиваційної сфери* забезпечує сформованість: загальнокультурної компетенції, особистісно-мотиваційної компетентності та соціальної компетентності.

Предметно-практична сфера характеризується сукупністю професійних умінь і містить певні підвиди професійно-педагогічної компетентності: методологічну компетентність, практично-діяльнісну, інформаційну, управлінську та комунікативну.

Сформованість сфери *саморегуляції* сприяє розвитку такого її підвиду, як психологічна компетентність та аутокомпетентність, тобто володіння уміннями і навичками управління вольовою та емоційною сферами, технологіями подолання професійної деструкції, сформованість рефлексії.

А. К. Маркова, досліджуючи професійну компетентність, визнала необхідним структурувати означене явище за певними блоками, що об'єднують професійні (об'єктивно необхідні) знання; професійні (об'єктивно необхідні) вміння; професійні психологічні позиції, настанови фахівця, яких вимагає професія; особливості, що забезпечують оволодіння професійними знаннями та вміннями [6]. Тому, з огляду на концепцію професіоналізму, що розроблена А. К. Марковою та її колегами, можна визначити такі основні компоненти професійної компетентності (що вживається як синонім професіоналізму): спеціальна діяльнісна компетентність, соціальна компетентність, особистісна компетентність, індивідуальна компетентність, аутокомпетентність та екстремальна компетентність [6]. Усі види названих компетентностей виявляються на різних етапах становлення професіоналізму.

Професійна компетентність фахівця складається з декількох основних видів, що визначаються комплексом ключових компетенцій, кількість і характер яких визначається завданнями, які має вирішувати фахівець у своїй професійній діяльності та які дозволяють бути успішними на конкретній посаді. Документом, який містить перелік видів правоохоронної діяльності та вимоги до цілей, змісту та компетентності майбутніх офіцерів ОВС у процесі їхньої професійної підготовки є освітньо-кваліфікаційна характеристика. Спираючись на ці документи та на алгоритм опису професій, запропонований Є. О. Клімовим, з'ясовано зміст професійної діяльності офіцера з урахуванням предмета, цілей, засобів, умов та особливостей професійної діяльності фахівців правоохоронної діяльності [5]. Це дозволило, враховуючи запропоновані І. А. Зимньою способи визначення ключових компетенцій [4], а також підсумовуючи здійснений аналіз уявлень про компонентний

склад професійної компетентності фахівця в галузі правоохоронної діяльності та його освітньо-кваліфікаційної характеристики, виділити такі види професійної компетентності майбутнього офіцера (ключові компетенції):

1. *Особистісно-індивідуальна компетентність* – сукупність компетенцій, що відображають професійно-спрямовані переконання, цінності, потреби, вольові риси особистості, мотиви професійної діяльності, уміння досягати поставленої мети при виконанні професійних завдань офіцера ОВС. Сутністю даного виду компетентності є особистісні якості, мотиваційні та емоційно-вольові складові, які дозволяють офіцеру ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем.

2. *Пізнавальна компетентність* – сукупність інформаційних компетенцій офіцера, які відображають систему знань і вмінь самостійної навчально-пізнавальної діяльності; цілепокладання; створення, опанування і використання інновацій у професійній діяльності. Цей вид компетентності передбачає опанування певними нормами діяльності фахівця щодо наукового пізнання навколишнього світу. У її складі ми визначили методологічну, методичну та технологічну види компетентностей.

3. *Психолого-педагогічна компетентність* офіцера передбачає опанування такими сферами теоретичної та практичної діяльності, які дозволяють ефективно вживати заходів щодо виховання підлеглих, формування та корегування соціальних та соціально-психологічних процесів у колективі відповідно до завдань підрозділів (частин). Вона охоплює систему знань і умінь взаємодії з іншими, розвиненість умінь професійного спілкування та роботи в групі. Розвиток цієї компетентності передбачає сформованість у фахівця психологічної, педагогічної, соціальної, комунікативної та правової видів компетентностей.

4. *Управлінська компетентність* – це рівень опанування офіцером компетенціями менеджера (управлінця). Сукупність таких компетенцій містить розвиненість умінь планування, формування цілей; організацію діяльності; впровадження прогресивних форм і методів професійної діяльності; здатність правильно оцінювати ситуацію приймати у зв'язку з цим необхідне рішення, яке дозволяє досягти значущого результату.

Досліджуючи психологічні особливості формування професійної компетентності співробітників ОВС, О. С. Губарева вказує на доцільність розділення реалізації зазначеного потенціалу на окремі стадії: аморфної оптації, оптації, професійної підготовки, первинної професіоналізації, другого рівня професіоналізації та професійної майстерності [2, с. 99–112].

Розглянемо стадії становлення професійної компетентності працівника ОВС, які тісно пов'язані з системою підготовки правоохоронців.

Стадія аморфної оптації (до 14 років) відбувається під впливом батьків, родичів, учителів, прочитаних книг, переглянутих фільмів, особистого враження від спілкування з правоохоронцями та сюжетно-рольових ігор. У цьому періоді зароджуються перші інтереси та схильності до професії правоохоронця.

Процес оптації (вибір професії – з 12 до 18 років) виникає саме в період навчання в закладах, які надають середню освіту, тобто в школах, спеціалізованих ліцеях та училищах МВС, коли проходить процес орієнтації на якийсь вид професійної діяльності та формується первина мотивація. Саме тоді триває формування життєвих планів, формуються ідеали, складаються професійні інтереси, бо головним видом діяльності в цей час є навчально-професійна.

На етапі професійної підготовки (від 18 до 21–22 років), коли абітурієнт вже пройшов етап відбору до вишу або професійного училища МВС, відбувається процес професійного відбору, тобто абітурієнт набуває нової соціальної ролі (він не просто студент, а курсант), яка вимагає від нього дотримання певних вимог, пов'язаних із особливостями навчання в закладах МВС. Головним видом діяльності є професійно-пізнавальна, зорієнтована на отримання певних знань необхідних для подальшої професійної діяльності. Головною метою професійного навчання є формування і проектування особистості фахівця, що ефективно здійснює трудову діяльність, що найбільш повно реалізується в праці.

На етапі професійної адаптації (з 21–22 до 25 років) проходить процес повної адаптації до умов роботи правоохоронцем. Головна форма діяльності – професійна, яка має нормативно репродуктивний характер та спрямована на соціально-професійну адаптацію, тобто набуття професійного досвіду. В цей період випускники вишів МВС мають змогу також продовжувати своє навчання в магістратурі та ад'юнктурі, відтак підвищувати свій професійний рівень.

У період первинної професіоналізації (з 25 років до 28–30), як зазначалося, відбувається лонгітюдний контроль діяльності працівника ОВС і він вже може бути висунутим у резерв на підвищення посади. Стабілізація професійної діяльності призводить до дедалі активнішого проникнення в професіональне середовище та формує нову систему ставлення до дійсності та себе.

Для цієї стадії вторинної професіоналізації (становлення професіонала) характерні стабілізація професійної активності, індивідуалізація рівня вираженості професійної активності, яка залежить від психологічних особливостей особистості. Зазначимо, що кожному працівнику ОВС притаманний особистий стійкий рівень професійної активнос-

ті. Перетворення працівника органів внутрішніх справ у професіонала може відбуватися упродовж кількох років, а може і не відбутись, якщо працівник за своїми особистими якостями не здатний стати професіоналом у своїй справі.

Наступної стадії професійної компетентності – професійної майстерності – досягає лише та частина правників, яка має творчий потенціал, постійну необхідність у самореалізації. Для цієї стадії характерні висока творча та соціальна активність, продуктивний рівень виконання професійних обов'язків працівником органів внутрішніх справ, його здатність до самовиховання, до постійного навчання. Перехід на стадію майстерності різко змінює характер професійної діяльності, значно підвищує її активність, яка виражається в пошуках нових, більш ефективних методів виконання професійних обов'язків, у бажанні самовдосконалюватись, не зупинятись на досягнутому. Досягнення вершин професіоналізму доводить, що особистість самореалізувалася.

Перехід від однієї стадії професійної компетентності до наступної може супроводжуватися не тільки особистісним та психічним розвитком працівників ОВС, а й певною психічною напруженістю та слугувати причиною виникнення труднощів і конфліктів у професійній діяльності.

За оцінки рівня сформованості професійної компетентності конструктивним є застосування узагальненої *моделі* професійного навчання, розробленої С. А. Дружиловим. Така модель зв'язує *рівень усвідомлення* (або *неусвідомлення*) індивідом наявності (або відсутності) у нього необхідних для даної діяльності *знань, умінь і навичок* із рівнем його професійної *компетентності*. В узагальненій моделі професійного навчання можна виділити *чотири стадії*, які характеризують процес професійного навчання: від стадії первинного знайомства з новим матеріалом (професійними знаннями, концепціями, навичками тощо) – до стадії *сформованої професійної компетентності* [3].

С. А. Дружилов вважає, що досягнення професійного успіху і професійної компетентності пов'язані між собою, а професійне навчання може розглядатися лише як формування основ майбутньої професійної компетентності [3, с. 32–33]. Перехід на вищий ступінь професіоналізму неможливий без *усвідомлення* того, в чому ти ще *некомпетентний*. А це усвідомлення обумовлене наявністю у людини розвиненої культури рефлексії.

Професійна компетентність особистості реалізується завдяки наявності певних індивідуально-психологічних якостей, які визначаються як професійно важливі для виконання певних видів

професійної діяльності та які необхідно діагностувати в процесі професійного відбору, а потім розвивати та закріплювати в процесі професійного навчання та практичного вирішення професійних завдань. Професійно важливі психологічні та морально-ділові якості працівників ОВС можна згрупувати у чотири порівняно самостійні групи [2, с. 24–25]:

- 1) мотиваційні;
- 2) морально-психологічні (морально-ділові);
- 3) професійно-ділові;
- 4) психофізіологічні.

Розглянуті нами вище підходи не вичерпують всю розмаїтість варіантів визначення змістовних і структурних компонентів професійної компетентності майбутнього офіцера. Оскільки головним критерієм професійної майстерності майбутніх офіцерів ОВС виступає управлінська компетентність, в наступних наших дослідженнях зосередимо свою увагу саме даному виді компетентності [9].

Висновки. Професійна компетентність офіцера ОВС – індивідуальна інтегративна характеристика працівника правоохоронних органів, яка відображає готовність і спроможність здійснювати на належному рівні професійну діяльність, застосовуючи увесь спектр необхідних знань, умінь і навичок. Структурними компонентами професійної компетентності офіцера ОВС є три сфери: мотиваційна, предметно-практична, саморегуляції. У процесі дослідження виявлено такі стадії професійного становлення особистості працівників міліції: аморфної оптації; оптації (формування професійних намірів); професійної підготовки; професійної адаптації; первинної (до 3–5 років роботи) і вторинної професіоналізації (високоякісне і продуктивне виконання діяльності); майстерності (високопродуктивна, творча, інноваційна діяльність). Досягнення працівниками ОВС ефективності в професійній діяльності можливе лише завдяки успішному переходу від однієї стадії професійної компетентності до наступної, які супроводжується особистісним та професійним розвитком.

Перспективи подальшого вивчення в сучасних умовах потребує дослідження особливостей умов та факторів професійно-управлінської компетентності.

---

1. Барко В. І. Роль креативності у формуванні професійної компетентності / В. І. Барко // Вісник Національної академії України: зб-к наук. праць. – К.: НУОУ, 2010. – Вип. 6 (19). – С. 69–76.

2. Губарева О. С. Психологічні особливості формування професійної компетентності працівників ОВС: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06 / Ольга Семенівна Губарева. – Х., 2005. – 216 с.

3. Дружилов С. А. Обучение и стадии профессиональной компетентности / С. А. Дружилов // Непрерывное образование как условие развития творческой личности: сб. по матер. Фестиваля педагогического творчества (28–29 августа 2000 г.). – Новокузнецк: ИПК, 2001. – 174 с.

4. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия / И. А. Зимняя. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.vvsu.ru/~dap/development_program/files/zimnyaya.pdf

5. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М.: Институт практич. психологии; Воронеж: НПО «МОДЕК», 1996. – 400 с.

6. Маркова А. К. Основы профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Знание, 1996. – 456 с.

7. Митина Л. М. Психологическое сопровождение выбора профессии: науч.-метод. пособ. / Л. М. Митина. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта, 2003. – 184 с.

8. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. / Ю. О. Приходько, В. І. Юрченко. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

9. Торічний О. В. Теорія і практика формування військово-спеціальної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі навчання / Олександр Володимирович Торічний. – Хмельницький: Вид-во Національної академії ДПСУ, 2012. – 535 с.

10. Ягупов В. В. Компетентнісний підхід до підготовки фахівців у системі вищої освіти / В. В. Ягупов, В. І. Свистун // Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – 2007. – Том 71. – С. 3–8.

Борисюк О. Н. Характеристика профессиональной компетентности офицеров ОВД

Раскрывается сущность профессиональной компетентности работников милиции. Представлена структура профессиональной компетентности офицера ОВД. Определены стадии становления профессиональной компетентности работника органов внутренних дел.

Ключевые слова: компетентность, компетенции, профессиональная компетентность, профессиональные компетенции, профессионализм.

Borysjuk O. M. Characteristics of the professional competence of the police officers

The article exposes the professional competence of the police. The framework of the professional competence of the police officer is presented. The stages of professional competency of the law-enforcement worker are defined.

Key words: competence, professional competence, professionalism.

Стаття надійшла 4 грудня 2013 р.

ПСИХОЛОГІЧНА ВЗАЄМОДІЯ СПІВРОБІТНИКІВ ПАТРУЛЬНОЇ СЛУЖБИ ТРАНСПОРТНОЇ МІЛІЦІЇ З ПАСАЖИРАМИ

Порушуються питання психологічної взаємодії співробітників патрульної служби транспортної міліції з пасажирями у контексті забезпечення особистої безпеки громадян на об'єктах інфраструктури залізничного транспорту України.

Ключові слова: *співробітники патрульної служби, залізничний транспорт, мотиваційно-цільові процеси, комунікативні процеси.*

Постановка проблеми. Прагнення України ввійти до Єдиного економічного європейського простору вимагає істотних змін у багатьох сферах життєдіяльності країни, зокрема транспортній. Закріплений Конституцією України, пріоритет прав і свобод людини над інтересами держави зумовлює потребу теоретично осмислити та розв'язати проблему забезпечення особистої безпеки на залізничному транспорті. Важливо також оцінити роль психологічних важелів у контексті забезпечення особистої безпеки та її складових, які впливають на стан безпеки громадян на залізничному транспорті. Адміністративно-правові заходи безпеки громадян на залізничному транспорті сьогодні недостатньо ефективні.

Стан дослідження. Різні аспекти законодавства у сфері особистої безпеки громадян на залізничному транспорті тією чи іншою мірою висвітлювались у роботах українських і зарубіжних учених-адміністративістів: В. Б. Авер'янова, С. С. Алексєєва, Г. Л. Аكوпова, І. Л. Бачило, В. М. Брижка, О. А. Банчука, В. І. Гурковського, А. М. Гулеміна, Н. В. Паршиної. Окремі аспекти психології безпеки досліджували такі вчені: Н. М. Бамбурак, А. Й. Капська, М. П. Лукашевич, О. В. Лівшун, І. І. Мигович, І. М. Пінчук, С. С. Пальчевський та інші. У зарубіжній психології проблеми взаємодії аналізували: М. Аргайл, Р. Бейлз, дослідники в галузі інтеракціонізму (Г. Блумер, М. Кун, Дж. Мід, А. Роуз, А. Стросс, Т. Шибутані), концепції соціальної драматургії (І. Гоффман), транзактного аналізу (Е. Берн), необіхевіоризму (Г. Келлі, Д. Тібо), теорії елементарної соціальної поведінки (Д. Хоманс) та інші.

Однак динамічні зміни у сучасному транспортному просторі викликають необхідність комплексного аналізу з позиції юридичної та психологічної науки захисту особистості на об'єктах залізничного

транспорту. Ці обставини актуалізують пошук і вибір комплексних підходів у наукових дослідженнях з погляду на застосування психологічних методів у країнах Європейського Союзу.

Метою статті є розроблення теоретичних підходів до визначення психолого-правових особливостей забезпечення взаємодії співробітників патрульної служби транспортної міліції з пасажирями з метою підвищення ефективності забезпечення особистої безпеки громадян на об'єктах залізничної інфраструктури України.

Виклад основних положень. На сучасному етапі розвитку залізничного транспорту практика взаємин співробітників патрульної служби з користувачами послуг залізничного транспорту вимагає докорінного переосмислення і з боку співробітників патрульної служби органів внутрішніх справ на транспорті, і з боку користувачів. Саме від умінь співробітників патрульної служби бачити у користувачах транспортних послуг союзників, встановлювати з ними психологічний контакт, актуалізувати позитивні мотиви причетності до безпеки на залізничному транспорті, виявляти до них увагу та турботу, тобто конструктивно взаємодіяти, залежить не тільки рівень взаємодовіри співробітників патрульної служби транспортної міліції та громадян, але й ефективна профілактика транспортного травматизму.

2013 року в УМВС України на Львівській залізниці проводились дослідження з метою підвищення ефективності роботи патрульної служби. Для цього були застосовані методи вивчення психологічних особливостей взаємодії співробітників патрульної служби транспортної міліції з користувачами транспортних послуг (пасажирями): аналіз основних нормативних правових актів залізничного транспорту щодо безпеки громадян, методичних посібників, що стосуються психологічних аспектів діяльності співробітників патрульної служби транспортної міліції, а також програм професійно-психологічної підготовки; аналіз скарг і заяв громадян на дії співробітників нарядів супроводження поїздів; анкетне опитування інспекторського складу підрозділів із забезпечення громадського порядку та супроводження поїздів, керівників стройових підрозділів, а також пасажирів; стандартизоване спостереження за діями нарядів супроводження приміських поїздів, що дало можливість узагальнити отримані результати та проаналізувати з позиції теорії взаємодії Д. Тібо й Г. Келлі [1].

Професійно-психологічну підготовку співробітників патрульної служби щодо ефективного досягнення загальносоціальних цілей службової діяльності доцільно представити у вигляді комплексного навчання співробітників (що охоплює розширення знань, формування вмій і навичок за допомогою різних форм теоретичного і практичного

навчання) з урахуванням мотиваційно-цільових, комунікативних, поведінкових і емоційно-вольових процесів конструктивної взаємодії з пасажирями. Ефективність формування інтерактивної підготовленості співробітників патрульної служби опосередкована розвитком позитивних стереотипів сприйняття користувачів транспортних послуг (далі – пасажирів), баченням в них активних союзників у підвищенні безпеки під час перебування на об'єктах інфраструктури залізничного транспорту.

За підсумками формування високого рівня інтерактивної підготовленості співробітників патрульної служби до взаємодії з пасажирями можна говорити про обумовленість професійної мотивації співробітників патрульної служби усвідомленню соціальної корисності їх праці, її загальнодержавної значущості, впевненості у правильності вимог права і справедливості законності [2].

Різні соціально-психологічні тренінгові вправи за допомогою моделювання проблемних ситуацій, що виникають у взаємодії з пасажирями, ділові ігри, а також консультування співробітників патрульної служби, повинні сприяти розвитку таких професійно важливих якостей, як комунікативна ініціативність, соціальна чуйність, психологічна стійкість, володіння навичками конструктивного діалогу, прагнення до об'єктивності у прийнятті рішень, здатність до самоаналізу власних дій, а також зростанню соціально значущої професійної мотивації, що позитивно впливає на формування довіри до співробітників транспортної міліції як до професіоналів своєї справи, стурбованих підвищенням безпеки на транспорті, а не формальним адмініструванням. У вказаному аспекті міжособистісна взаємодія – це особистісний контакт, обумовлений взаємозалежністю суб'єктів на шляху досягнення цілей, як правило, опосередкований спілкуванням і спільною діяльністю, на основі якого відбувається вплив суб'єктів один на одного та формуються певні взаємовідносини.

На підставі дослідження теоретичних аспектів взаємодії співробітників патрульної служби з пасажирями у науковій літературі визначені основні показники цієї діяльності. До яких належать: сутність, динаміка, види, специфіка. Водночас взаємодія співробітників патрульної служби з пасажирями має напружений характер унаслідок орієнтування співробітників переважно на реалізацію контрольно-наглядової та адміністративно-юрисдикційної функцій. Відповідно це вимагає розроблення теоретичної моделі конструктивної взаємодії співробітників патрульної служби з пасажирями.

Аналіз психології взаємодії співробітників патрульної служби з пасажирями виділяє три його види: конструктивну взаємодію,

односторонньо результативну взаємодію, деструктивну взаємодію. Тільки конструктивна взаємодія співробітників патрульної служби з пасажиром має суб'єкт-суб'єктну обумовленість та характеризується взаємодовірою, взаєморозумінням, а також досягненням загальносоціальних цілей, пов'язаних із безпекою на залізничному транспорті, шляхом активного сприяння один одному [3].

Практика взаємодії співробітників патрульної служби з пасажиром визначена організаційними факторами (законодавством у сфері залізничного транспорту, існуючою системою оцінки діяльності співробітників, неефективним психологічним забезпеченням), психологічними факторами (зайвим акцентуванням уваги співробітників на владних повноваженнях, недостатньою розвиненістю у них відповідних професійно важливих умінь і навичок, низьким рівнем правосвідомості, байдужістю до безпеки громадян), а також умовами професійної діяльності, що пов'язано з дефіцитом часу та інформації, можливістю виникнення конфліктних, екстремальних і нестандартних ситуацій, високою інтенсивністю контактів із пасажиром, постійним зміщенням акцентування уваги з одних об'єктів на інші, транспортною обстановкою, умовами перебування у рухомому складі під час супроводження поїздів).

Необхідною умовою поліпшення взаємин співробітників патрульної служби з пасажиром, а також актуалізації у громадян правових установок свідомого дотримання правил перебування на об'єкта залізничного транспорту є вміння співробітників ураховувати психологічні механізми мотиваційно-цільового, комунікативного, поведінкового, а також емоційно-вольового процесів конструктивної взаємодії з пасажиром.

Співробітники патрульної служби та пасажир звертаються за сприянням один до одного у разі професійних та індивідуально-особистісних труднощів. Оптимізація взаємодопомоги можлива тільки при зміні негативних стереотипів сприйняття один одного на позитивні, зумовлені усвідомленням цивільно-правової значущості ефективної взаємодії в складних умовах, що вимагає від співробітників високого рівня інтерактивної підготовленості.

Високий рівень інтерактивної підготовленості співробітників патрульної служби до взаємодії з пасажиром досягається шляхом навчання співробітників за програмою, спрямованою на розвиток морально-орієнтованої складової, набуття знань, формування вмінь і навичок конструктивної взаємодії з громадянами, підвищення психологічної стійкості, розвитку професійних психологічних якостей і спеціальних здібностей [4].

Основними показниками високого рівня інтерактивної підготовленості співробітників патрульної служби до взаємодії з пасажирами є: володіння вміннями та навичками здійснення окремих комунікативних дій, які коригують правосвідомість і поведінку пасажирів; володіння психотехніками аналізу суб'єктивних і об'єктивних чинників поведінки пасажирів; здатність своєчасно вирішувати конфліктні ситуації з пасажирами за допомогою діалогу, управляти напруженими конфліктами; володіння тактичними прийомами психологічного впливу на окремі категорії пасажирів; володіння навичками самоконтролю та саморегуляції, регулювання та підтримки позитивного емоційного стану громадян; вміння ефективно користуватися психотехніками конструктивної взаємодії з пасажирами при здійсненні різних професійних дій; сформовані позитивні стереотипи щодо громадян, а також установки на конструктивну взаємодію з ними, переважання соціально значущих мотивів професійної діяльності.

Особливості психологічних прийомів встановлення психологічного контакту співробітників патрульної служби з пасажирами з урахуванням специфіки професійної діяльності співробітників (вказівка на схожість цілей та інтересів, інформування про стан безпеки, про особливості маршруту пересування, прояв турботи і уваги до безпечного пересування, демонстрація готовності допомогти, заклик до прояву громадянської позиції щодо пасажирів, який опинився у складній ситуації, до самоаналізу вчиненого правопорушення, залучення третьої особи під час врегулювання напружених конфліктів тощо). Методики психологічного впливу мають блок соціально-психологічних тренінгових вправ (увідних) із навчання навичкам конструктивної взаємодії співробітників патрульної служби з пасажирами. Вони охоплюють ситуації конфліктної, проблемної, екстремальної взаємодії з метою їх використання при проведенні практичних занять, а також на інструктажі перед заступанням нарядів патрульної служби на службу, але в основному орієнтовані на співробітників патрульної служби територіальних органів внутрішніх справ МВС України.

Водночас узагальнення практики діяльності із забезпечення громадського порядку та супроводження поїздів Управління МВС України на Львівській залізниці засвідчила, що цілеспрямована підготовка сприяє позитивній психологічній динаміці в структурі мотивації професійної діяльності міліціонерів, обумовленої усвідомленням її загальносоціальної корисності; зміні негативних стереотипів щодо пасажирів на позитивні, опосередковані баченням в

них активних союзників у справі вдосконалення транспортної культури, а також турботою про їх безпеку на транспорті; оволодінню співробітниками патрульної служби вміннями та навичками використання психологічних прийомів міжособистісного сприйняття, комунікативного обміну, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій з пасажирями, розумінню значущості власних дій у зміцненні довіри з боку населення.

Конструктивна взаємодія співробітників патрульної служби транспортної міліції з пасажирями – це процес, заснований на чинному законодавстві, посадових інструкціях, громадянській позиції, охоплює встановлення соціально-психологічного контакту між співробітниками транспортної міліції та пасажирями, в результаті якого, сприяючи один одному, вони стають активними суб'єктами досягнення загальносоціальних цілей, пов'язаних із безпекою на залізничному транспорті, тому доцільно:

1. Під час атестації співробітників патрульної служби розглядати рівень їх професійно-психологічної підготовленості до конструктивної взаємодії з пасажирями як значущий критерій професійної майстерності, ураховувати ступінь ініціативності співробітників патрульної служби в наданні сприяння пасажирям, оцінці їх діяльності, а також стимулюванні праці.

2. Відобразити проблеми формування професійно-психологічної підготовленості співробітників патрульної служби до взаємодопомоги з пасажирями в навчальних планах і програмах центрів професійної підготовки, освітніх установ системи професійної освіти МВС України, а також у процесі службової підготовки, консультування співробітників щодо психологічних аспектів службової діяльності та проведення інструктажів перед заступанням нарядів на службу.

3. Включити в пункти 176–178 (наказ МВС України від 28.07.1994 р. № 404), що розкривають особливості діяльності співробітників патрульної служби на залізничному транспорті, питання про необхідність установа психологічного контакту у взаємодії з громадянами, орієнтування на їх особистісні особливості, зворотну реакцію, зокрема у роз'ясненні причин, цілей звернення, суті вчиненого правопорушення, проведення профілактичної бесіди, з метою корекції правосвідомості та поведінки пасажирів, досягнення взаєморозуміння в забезпеченні безпеки громадян на залізничному транспорті [5].

4. Доповнити Систему оцінки діяльності органів внутрішніх справ України (наказ МВС України від 23.01.2014 р. № 50 «Про внесення змін до переліку показників і індикаторів для визначення ефек-

тивності та законності службової діяльності підрозділів органів внутрішніх справ України») нормативними положеннями про оцінювання діяльності співробітників патрульної служби транспортної міліції щодо володіння ними різними прийомами встановлення психологічного контакту, ступеня ініціативності в наданні сприяння пасажиром, умінню конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, керувати напруженими конфліктами, володінню навичками самоконтролю та саморегуляції, а також тактичними методами психологічного впливу на окремі категорії пасажирів [6].

5. Під час проведення моніторингу громадської думки про діяльність співробітників патрульної служби транспортної міліції виявляти випадки формалізму, зайвого акцентування на владних повноваженнях, мінімізації діалогу з пасажиром, байдужості до безпеки громадян на транспорті.

6. Запропонувати Державній адміністрації залізничного транспорту України відобразити в навчальних планах і програмах підготовки з безпеки на залізничному транспорті (Система управління безпекою на залізничному транспорті) щорічних занять із працівниками підприємств, які надають послуги, умінь і навичок конструктивної взаємодії з співробітниками патрульної служби. У таких цілях передбачити спільне проведення занять інструкторами з безпеки та психологами стройових підрозділів.

7. Ширше практикувати спільне проведення рейдів із безпеки перебування громадян на об'єктах залізничного транспорту з представниками громадських формувань, а також їх залучення до посередницької діяльності з вирішення конфліктів між співробітниками патрульної служби та пасажиром. Використовуючи закордонний досвід, передбачити можливість ознайомлення громадян із професійною діяльністю співробітників патрульної служби, організації днів відкритих дверей, залучення до несення служби у складі нарядів спеціально навчених добровольців.

8. Включити в програму професійної підготовки співробітників патрульної служби питання, що передбачають поряд із навчанням співробітників навичкам надання першої медичної допомоги постраждалим у пригодах громадянам, також навчання навичкам надання їм екстреної психологічної допомоги.

9. Звертати особливу увагу на навчання співробітників патрульної служби навичкам інформування, консультування пасажирів, а також психологічного індивідуально-профілактичного впливу на різні категорії пасажирів у цілях корекції їх правосвідомості та попередження небезпечної поведінки на залізничному транспорті.

Висновки. Нині простежуємо суперечність між необхідністю підвищення ефективності нормативно-правового регулювання безпеки громадян на залізничному транспорті і браком достатньої теоретичної бази для одержання нових наукових знань, здатних сприяти оптимізації правового статусу, вдосконаленню юридичного режиму діяльності органів, які забезпечують безпеку громадян, їх адаптацію до мінливих умов зовнішнього середовища, що зумовлено, по-перше, природою суспільства, яке перебуває в постійному розвитку, по-друге, властивостями права, відповідно до яких воно здатне проникати більше або менше в ту чи іншу сферу суспільного життя. Ефективний психологічний супровід діяльності патрульної служби транспортної міліції на залізничному транспорті України сприятиме вирішенню соціальних конфліктів, обґрунтованості та правомірності тих або інших обмежень суб'єктивних прав громадян, які в комплексі формують найнадійнішу процедуру забезпечення безпеки на об'єктах залізничної інфраструктури. Високий рівень інтерактивної підготовленості співробітників в умовах сьогодення є не тільки інструментом, за допомогою якого співробітники патрульної служби результативно впливатимуть на комплекс різноманітних соціальних відносин і процесів, а й об'єктом безпеки.

Перспективними дослідженнями можуть бути напрями: вивчення особливостей пропагандистського впливу на формування культури особистої безпеки на об'єктах залізничного транспорту; вивчення специфіки взаємодії співробітників різних служб органів внутрішніх справ на транспорті з громадянами; розроблення комплексу експрес-методик діагностики схильностей співробітників транспортної міліції до конструктивної взаємодії з громадянами.

---

1. Балинська О. М. Вербальний біхевіоризм як метод маніпулювання свідомістю / О. М. Балинська. – Львів: ПАІС, 2008. – 212 с.

2. Зелінська Т. М. Амбівалентність особистості (теорія, діагностика і психокорекція) / Т. М. Зелінська. – К.: Каравела, 2010. – 256 с.

3. Палій А. А. Диференціальна психологія: навчальний посібник / А. А. Палій. – К.: Альма Матер, 2010. – 432 с.

4. Максименко С. Д. Експериментальна психологія: підруч. / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. – К.: МАУП, 2008. – 128 с.

5. Про затвердження Статуту патрульно-постової служби міліції України: Наказ МВС України від 28 липня 1994 р. № 404 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0213-94>

6. Про внесення змін до переліку показників і індикаторів для визначення ефективності та законності службової діяльності підрозділів органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 23 січня 2014 р. № 50.

Есимов С. С. Психологическое взаимодействие сотрудников патрульной службы транспортной милиции с пассажирами

Освещаются вопросы психологического взаимодействия сотрудников патрульной службы транспортной милиции с пассажирами в контексте обеспечения личной безопасности граждан на объектах инфраструктуры железнодорожного транспорта Украины.

Ключевые слова: *сотрудники патрульной службы, железнодорожный транспорт, мотивационно-целевые процессы, коммуникативные процессы.*

Yesimov S. S. Psychological interaction between the staff traffic police patrol and passengers

The article raises questions of psychological interaction staff patrol traffic police transport passengers within the context of ensuring the safety of citizens in special objects infrastructure of railway transport of Ukraine.

Key words: *patrol officers, railways, motivational target processes, communication processes.*

Стаття надійшла 17 грудня 2013 р.

УДК 340.12 (075.8)

З. Р. Кісіль

**ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЯК НАУКОВА ПАРАДИГМА**

Проаналізовано сукупність загальнонаукових концепцій, що забезпечили об'єктивізацію досліджуваного предмета – професійної деформації працівників органів внутрішніх справ України.

Ключові слова: *органи внутрішніх справ, професійна деформація, профілактика, концепція.*

Постановка проблеми. З проголошенням незалежності Україна опинилася в нових соціально-економічних і політичних умовах, у новому просторі. Постала потреба розроблення загальних основ розвитку державності, суть яких проголошує ст. 5 Конституції: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Відтак необхідно створити такі державні орга-

ни, які діяли б не лише в інтересах держави, а й в інтересах громадян України. Створення оновлених органів внутрішніх справ, на думку С. В. Петкова, котрі діють на основі законодавства суверенної держави, втілення досягнень науки у практичну діяльність, уміння ефективно працювати в кризових ситуаціях – це проблеми, які потребують сьогодні негайного вирішення [1, с. 3].

Стан дослідження. Специфіка діяльності працівників ОВС України полягає у тому, що виконання посадових обов'язків здійснюється в ситуаціях із непередбачуваними наслідками, психічними і фізичними перевантаженнями, пов'язана з підвищеною відповідальністю працівників за свої дії, необхідністю спілкування з різноманітним контингентом громадян, потребує рішучих дій, ризику та ін. Ці специфічні особливості діяльності впливають на особистісні характеристики індивідів і можуть призвести до розвитку професійної деформації у працівників ОВС України. У найбільш загальному вигляді результатом розвитку цього явища можуть бути такі прояви девіантної поведінки працівників ОВС України, які призводять до негативної оцінки інших і не збігаються із професійною етикою, створюючи негативний імідж.

Проблема професійної деформації працівників органів внутрішніх справ, а також теоретичні обґрунтування її виникнення становили у різний час науковий інтерес таких учених, як О. Бандурка, Ю. Голик, Є. Додін, І. Ібрагімов, С. Кабаков, В. Кікоть, Л. Колодкін, В. Кулініченко, І. Максимов, Н. Матюхіна, В. Медведєв, В. Оксамитний, В. Олійников, В. Плішкін, О. Синявська, Б. Съєдін, В. Столбовий, С. Раїнкін, В. Робозеров, А. Роші, Ю. Тихомиров, А. Шатохін, А. Шестак та ін. Висновки вчених та практичні наслідки цього явища і для окремих працівників, і для ОВС України загалом, їх руйнівний характер зумовлюють необхідність створення дієвої системи попередження професійної деформації та запровадження корекційних заходів на кожному із етапів її виникнення та подальшого розвитку. Це визначає **мету** нашої статті, яка полягає в більш широкому аналізі історіографії проблеми професійної деформації працівників органів внутрішніх справ України як наукової парадигми.

Виклад основних положень. Про значущість проблеми професійної деформації працівників ОВС України свідчить аналіз статистичних даних. Так, 2008–2012 рр. працівниками вчинялося від 312 до 919 злочинів щорічно, причому серед них не лише посадові злочини (зловживання владою, перевищення службових повноважень, хабарництво тощо), а й загальнокримінальні. Серед останніх переважали крадіжки (411 або 26,5%), дорожньо-транспортні пригоди з тяжкими наслідками (342 або 22,1%), тілесні ушкодження різного ступеня (163 або 10,5%),

убивства (126 або 8,1%), пограбування (95 або 6,1%). Було засуджено 2 950 працівників, притягнуто до відповідальності за порушення некримінального характеру – 11 740 осіб. Упродовж 2009 р. у провадженні органів прокуратури та суду перебували 2002 кримінальні справи, порушені стосовно 1834 працівників ОВС. З цієї кількості стосовно 776 (або 38,7%) осіб були ухвалені рішення, з яких 342 колишніх працівників засуджено до різного покарання, а стосовно 434 – кримінальні справи закрито (щодо 301 – за реабілітуючими мотивами та 129 – за нереабілітуючими), чотирьох працівників виправдано. Найбільше притягнуто до кримінальної відповідальності працівників карного розшуку – 72 особи (2008 – 44), ДІМ – 64 (48), ОГП – 48 (39), ДАІ – 36 (20), слідства – 33 (34), КМСД – 11 (15), керівництва – 8 (5) [2].

Професійна деформація працівників ОВС України – явище, яке реально існує та завдає величезної шкоди правоохоронній діяльності, вилучає з нормальної діяльності тих, хто зазнав негативного впливу. З цього приводу О. Синявська зазначає: «...Зареєстрована динаміка випадків надзвичайних подій, внаслідок яких працівники органів внутрішніх справ загинули чи отримали поранення, дозволяє вважати, що загальна тенденція до збільшення надзвичайних подій з фізичними наслідками, що виявляється вже після трьох років роботи в ОВС (аналогічна зареєстрованій у дослідженнях попередніх років) певним чином пов'язана з феноменом професійної деформації. На виникнення професійної деформації впливає цей рід негативних факторів: юридичних; економічних; організаційних; інтелектуальних; соціально-психологічних. Все це призводить до відкритої (видимої) професійної деформації: бездушне, нелюдське відношення до правопорушників, злочинців, затриманих, підозрюваних; переконаність у вседозволеності; нехтуванні нормами професійної етики; надмірна підозрілість, звинувачувальний уклін; використання незаконних методів у боротьбі зі злочинністю, керівництво хибним принципом «мета виправдовує засоби»; зловживання спиртними напоями; некультурність мови, зловживання жаргоном злочинного світу; неакуратність, неохайний зовнішній вигляд тощо; та до прихованої (невидимої) професійної деформації: зловживання службовим станом в процесі роботи, перевага корисливих цілей над державними, суспільними; аморальність в побуті, моральне зубожіння працівника; хибне розуміння інтересів служби, невірне розуміння службового престижу; приховування злочинів; хабарництво; зрощування із злочинним середовищем тощо» [3, с. 98–99].

Результати досліджень дали можливість Н. Матюхіній стверджувати, що професійна деформація реально існує серед персоналу ОВС України з усіма негативними наслідками цього феномена. Знач-

ною мірою її наявність, на думку науковця, пов'язана з: особливостями професійної діяльності працівників, яким часто необхідно діяти в екстремальних ситуаціях, в умовах дефіциту часу; впливом злочинної моралі; формуванням стереотипів поведінки, типів реакцій, які в подальшому можуть призвести до аморальних учинків, викривленнями особистісних якостей. Вона зазначає, що: «...одним із поширених проявів професійної деформації є вживання алкоголю на службі і поза нею. ... Що стосується працівників органів внутрішніх справ, то до названих вище проблем слід додати ще одну – це деформований вплив на мораль оточуючих. Працівники органів внутрішніх справ є представниками влади і саме тому наслідки пияцтва та алкоголізму серед них мають ще більш обтяжуючий характер як для них безпосередньо, так і для органів внутрішніх справ і суспільства в цілому» [4, с. 84].

О. Бандурка, розмірковуючи над причинами виникнення професійної деформації працівників органів внутрішніх справ, підкреслює: «Працівники міліції піддаються безупинному впливу негативних моральних факторів, які виявляються в поведінці правопорушників, злочинців та інших осіб, з якими їм доводиться мати справу в процесі службової діяльності. Тут таїться можливість «звикнути» до зла, впасти у підозрілість, душевно зачерствіти, що може у кінцевому рахунку призвести до професійної деформації (перекручування), до якої в першу чергу, схильні працівники міліції, які не отримали необхідного морального виховання, не володіють у достатній мірі загальною правовою культурою, у яких відсутні або слабо виражені позитивні морально-професійні якості. Усвідомлення працівником міліції своєї влади призводить до того, що вони без потреби використовують засоби примусу, вважаючи, що роз'яснити, аргументувати що-небудь громадянам, коректно з ними поводитися – означає применшувати свій авторитет представника влади... Специфіка діяльності працівників органів внутрішніх справ така, що їм доводиться мати справу з негативними сторонами життя, піддаватися впливу чужої їм моралі, працювати в екстремальних умовах з великим морально-психологічним і фізичним навантаженням. Це іноді призводить до професійної деформації окремих працівників, яка виступає, по суті і моральною деформацією» [5, с. 148–149].

В. Кулініченко, В. Столбовий вважають, що професійна деформація – явище, яке об'єктивно існує, супроводжує людину в її професійній діяльності. На думку вчених, проблема професійної деформації існувала з моменту виникнення радянської міліції й існує досі як негативна альтернатива, закладена в механізмі професійної діяльності міліції, під час якої часто виникають конфліктні ситуації. Ці учені до характерних ознак професійної деформації працівників ОВС відносять

порушення законності, зловживання владними повноваженнями, формально-бездушне ставлення до потреб громадян, фальсифікацію документів, отримання доказів нечесним шляхом (шантаж, примус, наклеп), nereєстрацію заяв громадян про злочини тощо [6, с. 78].

Погоджуємося з думкою професора В. Кікота, що: «...Професійна деформація особистості працівників ОВС – це зміни в негативну сторону професійних та особистих якостей деяких працівників під впливом умов і досвіду професійної діяльності. Вона проявляється у професійно-моральній, професійно-інтелектуальній, емоційно-вольовій, і як, похідна, в сфері професійної діяльності». До причин, які спричиняють виникнення професійної деформації, В. Кікоть відносить: по-перше, це деякі особливості правоохоронної діяльності, відносини з різноманітними категоріями людей при її здійсненні; по-друге, низький моральний рівень населення на обслуговуваній ділянці, вплив кримінального бізнесу, корупції, постійні службові контакти з кримінальним світом і асоціальними особистостями; по-третє, неефективне управління, нестабільність, невизначеність, непоінформованість, професійна неспроможність, недостатнє матеріально-технічне забезпечення працівників ОВС; по-четверте, конфліктні стосунки в процесі професійної діяльності; по-п'яте, особисті якості працівника, на які не звернули увагу кадрові апарати при прийомі його на службу, або які змінилися під час неї [7, с. 174–177].

Під час службової діяльності працівникам ОВС України доводиться приймати багато рішень, пов'язаних з адміністративним розсудом, та не завжди вдається виявити внутрішній імпульс, яким є адміністративний розсуд. Саме він інколи визначає зміст актів управління, позиції і дії державних органів, ставлення державних службовців до громадян і потреб підприємств та організацій. Але, незважаючи на те, що діяльність ОВС України має чітко регламентований чинним законодавством характер, відступ від норм, дублювання, зловживання виникають постійно. На думку Ю. Тихомирова, адміністративний розсуд, який переростає легальні межі, в формі умислу може спричинити злочин проти державної влади, державної служби й обумовлює явище адміністративної патології – деформацію адміністративного розсуду [9, с. 312].

В. Олійников указує на специфічні особливості міліцейської праці, зауважуючи: «Працівнику міліції доводиться мати справу найчастіше з особливим контингентом людей, які порушують закон». Отже, йому важливо не допускати крайнощів у ставленні до них, бо інакше виникає «надмірна підозра, прискіпливість, недовіра до будь-якої винної людини». Науковець аргументує: «При такому підході досить легко уявити, що переважна більшість населення – це потенційні пра-

вопорушники. Спостерігається перенесення їх негативного ставлення до злочинців на правослужняних громадян. Почуття неприязні, ворожості, підозрливості може перерости в агресивність, жорстокість як властивість особистості» [10, с. 4].

У фундаментальному науковому дослідженні В. Медведєва зазначається, що професійна деформація – це комплекс своєрідних, взаємопов'язаних змін окремих якостей і особистості загалом, які виникають унаслідок виконання правоохоронних функцій. При цьому спостерігаються відмінності в інтенсивності впливу специфіки діяльності на розвиток професійної деформації в різних службах. Зокрема, найінтенсивніший вплив проявляється в карному розшуку, середній ступінь інтенсивності – в патрульно-постовій службі і слідстві, а низький ступінь інтенсивності – в паспортній і кадровій службах [11].

Цікавою, але недостатньо аргументованою є позиція, яка пов'язує будь-яке відхилення від правомірної поведінки з деформацією. Так, В. Оксамитний, характеризуючи маргінальну поведінку, виділяє чотири типи деформації: соціальну, соціально-моральну, соціально-морально-правову і стало протиправну. Соціальна – це порушення вимог вікових соціальних ролей, соціально-моральна – порушення рольових приписів і моральних норм поведінки. Соціально-морально-правова проявляється в порушенні правових норм, стало протиправна – у багаторазових порушеннях. Тільки злочинна поведінка, будучи видом правопорушення, однозначно зумовлюється деформацією способу життя особистості. Під деформацією В. Оксамитний розуміє помітне відхилення в бік погіршення від норми (законослухняної поведінки) у величині кримінологічних показників способу життя [12, с. 123].

Розглянуті позиції учених дають авторові підставу вважати, що найпоширенішими чинниками, котрі спричиняють деформацію особистості і, як наслідок – її девіантну поведінку, традиційно є об'єктивні і суб'єктивні. Водночас називають їх також причинами. На нашу думку, це і не зовсім правильно, і недостатньо. *По-перше*, причини – це те, що існує в соціальній реальності, є відображенням у свідомості окремого індивіда чи групи людей; *по-друге* – причини можуть бути і безпосередніми, і опосередкованими, тобто впливати на особистість через мікросередовище. Опосередкованими причинами професійної деформації взагалі, а працівників міліції зокрема, слід вважати соціально-економічний, політичний, правовий тощо стан суспільства; безпосередніми – ті, що стосуються професійної діяльності, а саме: 1) зміст, організація, умови діяльності взагалі та конкретних службових завдань; 2) особливості об'єкта службової діяльності, найперше осіб, які пору-

шують моральні та правові норми; 3) особливості найближчого соціального оточення працівника, передусім – колектив підрозділу, колеги, з якими найчастіше спілкується під час виконання оперативно-службових завдань. Найближче службове оточення може здійснювати позитивний компенсуючий вплив або ж навпаки поглиблювати професійну деформацію.

Згідно з проведеними дослідженнями, найбільше зазнають деформувального впливу працівники установ виконання покарань, служби карного розшуку, дільничні інспектори міліції, тобто ті, хто при виконанні службових обов'язків часто й інтенсивно спілкуються зі злочинним світом. Проблема професійної деформації викликає стурбованість не лише у науковців, а й у керівництва МВС України, що відображається у відомчих нормативно-правових актах. Так, у наказі № 157 від 15 травня 2007 р. зазначається: «...Вимоги Міністерства щодо повного виключення з практики роботи органів та підрозділів фактів необґрунтованих затримань та арештів, незаконного притягнення громадян до адміністративної та кримінальної відповідальності, інших проявів порушення закону виконується незадовільно. Через професійну неспроможність, черствість та байдужість до людей, моральну розбещеність окремих працівників продовжують мати місце непоодинокі випадки рукоприкладства, знущання та тортур над особою, що підозрюється або звинувачується. Про це свідчать і порушені з початку року стосовно працівників міліції 34 кримінальні справи. Серед них 17 (50%) справ порушено за нанесення тілесних ушкоджень громадянам, 7 – за фальсифікацію матеріалів проти особи, 4 – за незаконний обшук, 3 – за зґвалтування та 2 – за розбійний напад. Аналіз наявної інформації та перевірки на місцях свідчать, що порушення законності, як правило, є наслідком моральної і професійної деформації окремих працівників, відсутності дієвого механізму контролю та вимогливості з боку деяких керівників, низького рівня організації виховної роботи, морально-психологічної підготовки та навчання особового складу». А у наказі МВС України № 243 від 12 липня того ж року підкреслювалося: «...Зловживання службовим становищем і перевищення влади, укриття злочинців, nereагування на звернення громадян, хабарництво, пияцтво та інші аморальні вчинки, а то й зрада інтересам служби, компрометують систему МВС, викликають сумнів у населення щодо спроможності органів внутрішніх справ забезпечити в державі належний порядок та законність».

Значний обсяг проблем, пов'язаних із забезпеченням прав і свобод громадян у діяльності міліції, стосується провадження справ про адміністративні правопорушення. Так, 2008–2012 рр. за адміністративні

правопорушення затримано 29 млн. 520 тис. осіб, щодо яких складено 31 млн. 969 тис. протоколів; із працездатного та старшого працездатного постійного населення за 5 років до адміністративної відповідальності притягнуто 74,3 відсотка. Намагання досягнути високих результатів призводить до проявів у повсякденній діяльності працівників органів внутрішніх справ таких ганебних явищ, як перевищення владних повноважень, зрада службових інтересів, цинічне недотримання прав і законних інтересів громадян, ігнорування вимог статутів і наказів.

Проведене нами опитування працівників міліції засвідчує, що вживання алкоголю для них є найбільш типовою девіацією. Це підтверджується також наявними узагальненнями щодо соціально-психологічного аналізу стану дисципліни (45,9% респондентів вказали на вживання спиртних напоїв у робочий час). Основною причиною вживання алкоголю для більшості респондентів є те, що вони вважають його засобом, який допомагає їм подолати втому, зняти психологічну напругу.

Особисті деформації, на думку кримінологів, є детермінантою механізму суїцидальної поведінки [13]. Так, 2011 року 13 працівників ОВС з різних причин скоїли самогубство. Основними чинниками, що сприяли скоєнню працівниками міліції самогубств, були несприятливі індивідуальні психологічні особливості працівника, конфліктні ситуації на службі і у сім'ї, незадовільний контроль безпосереднього керівництва за поведінкою підлеглих працівників на службі і в позаслужбовий час, невжиття ними превентивних заходів психопрофілактики.

Висновки. Отже, незважаючи на давність перманентних спроб дослідити явище професійної деформації, воно все ж не до кінця пізнане, а тому становить наукову та практичну зацікавленість. Узагальнення наявного наукового досвіду дослідження цього явища, здійсненого вітчизняними і зарубіжними ученими, та аналіз нормативної бази МВС України, дають підставу стверджувати, що самостійно і комплексно ця вкрай актуальна проблема в науці досі ще не стала предметом комплексного вивчення. Фундаментальні дослідження, результатом яких була низка висунутих концепцій, призвели до розуміння того, що в науці немає єдиного підходу до вивчення явища професійної деформації працівників ОВС України як складної соціально-правової реальності. Натомість є концептуальні різночитання поняття «професійна деформація працівників ОВС» та тлумачення чинників, що її спричиняють. На наш погляд, професійна деформація – це не обов'язковий, але реально можливий наслідок процесу формування і професійного розвитку працівника ОВС України. З огляду на соціальну заданість – це артефакт, «зворотній бік» процесу формування і роз-

витку професіонала. З боку особистості – це певна «данина», що сплачується за високий рівень домагань, захоплення діяльністю. Цілком слушною є думка професора С. Безносова, який підкреслює: «Проблема професійної деформації майже зовсім не вивчена, хоча викликає значний інтерес і в теоретичному, і в прикладному плані» [14, с. 58].

Перспективи подальших досліджень знаходяться в площині теоретичної розробки дієвого механізму адміністративно-правового регулювання протидії професійній деформації на основі комплексного і системного підходів, дослідженні адміністративно-правових засобів попередження та корекції її проявів, можливостей реалізації у практичну діяльність ОВС єдиної концепції протидії професійній деформації працівників ОВС, що сприятиме підвищенню ефективності діяльності працівників цих органів.

1. Петков С. В. Менеджмент в органах внутрішніх справ України: монографія / С. В. Петков. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – 280 с.

2. Про стан дисципліни і законності серед особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ України за 2012 рік: доповідна записка від 09 лютого 2013 р. – № 2548/Вр.

3. Синявська О. Ю. Професійна етика як чинник протидії професійній деформації працівників органів внутрішніх справ / О. Ю. Синявська // Право і безпека. – 2005. – № 4'1. – С. 96–99.

4. Матюхіна Н. П. Управління персоналом ОВС України / Наталія Петрівна Матюхіна. – Х.: Основа, 2002. – 126 с.

5. Бандурка О. М. Професійна етика працівників органів внутрішніх справ: навч. посібник / О. М. Бандурка. – Х.: Вид-во НУВС, 2001. – 220 с.

6. Куличенко В. В. Профессиональная деформация сотрудников уголовного розыска: сущность и пути профилактики / В. В. Куличенко, В. П. Столбовой. – К.: КВШ МВД СССР, 1990. – 196 с.

7. Прикладная юридическая педагогика в органах внутренних дел: учебник для курсантов и слушателей образоват. учреждений. МВД России юрид. профиля / под ред. В. Я. Кикотя, А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 512 с.

8. Кабанов П. А. Коррупция и взяточничество в России / П. А. Кабанов. – Нижнекамск: ИПЦ «Гузель», 1995. – 172 с.

9. Тихомиров Ю. А. Управление на основе права / Ю. А. Тихомиров. – М.: Формула права, 2007. – 485 с.

10. Олейников В. С. Профессиональная мораль и служебный этикет сотрудников милиции / В. С. Олейников. – СПб.: Питер, 2006. – 128 с.

11. Медведев В. С. Проблеми професійної деформації співробітників ОВС (теоретичний та прикладний аспект) / В. С. Медведев. – К.: НАВСУ, 1999. – 310 с.

12. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытный. – К.: Наукова думка, 1985. – 175 с.

13. Джужа О. М. Кримінологія / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

14. Безносов С. П. Профессиональная деформация и воспитание личности / С. П. Безносов // Психологическое обеспечение социального развития человека. – СПб.: Речь, 2004. – 271 с.

Кисиль З. Р. Историография проблемы исследования профессиональной деформации работников органов внутренних дел Украины как научная парадигма

Анализируется совокупность общенаучных концепций, которые обеспечили объективацию исследуемого предмета – профессиональной деформации сотрудников органов внутренних дел Украины.

Ключевые слова: органы внутренних дел, профессиональная деформация, профилактика, концепция.

Kisil Z. R. Historiography of research of professional deformation of police officers of Ukraine as a scientific paradigm

The article analyses a set of generally-scientific conceptions, that have provided the objectification of the subject studied – professional deformation of police officers of Ukraine as a scientific paradigm.

Key words: bodies of internal affairs of Ukraine, professional deformation, prevention, conception.

Стаття надійшла 20 грудня 2013 р.

УДК 342.951: 353.214

М. В. Ковалів

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ РЕГУЛЯТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Порушено питання регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності – співробітників органів внутрішніх справ України, обумовлених психолого-акмеологічними особливостями правозастосовної діяльності.

Ключові слова: регулятивна компетентність, професіоналізм, співробітник, органи внутрішніх справ, акмеологічний вплив.

Постановка проблеми. Процес активного формування громадянського суспільства і правової держави активізував гостру

потребу суспільства в кардинальному поліпшенні діяльності державно-правових структур, правоохоронних органів, у підвищенні якості судочинства, прокурорського нагляду, виконання судових рішень, у зміцненні в цілому судової влади в країні. Це актуалізувало наукову розробку проблеми підвищення ефективності професійної діяльності суб'єктів правозастосовної діяльності. Практичним орієнтиром у дослідженні такої проблеми є вивчення професіоналізму, реалізованого в професійному спілкуванні суб'єктів правозастосовної діяльності. Спілкування – ключова категорія і домінуючий психологічний механізм професійної діяльності суб'єктів правозастосовної діяльності. Саме в спілкуванні і через спілкування суб'єкти юридичної праці – оперативні працівники, слідчі, судді, адвокати, корпоративні юристи – реалізують покладені на них функціональні обов'язки.

Стан дослідження. Концептуальні основи проблеми розвитку професіоналізму працівників органів внутрішніх справ України досліджують провідні такі науковці: В. Г. Андросюк, О. М. Бандурка, В. Т. Білоус, О. Ф. Бондаренко, І. П. Голосніченко, В. В. Гриценко, А. В. Гутник, З. Р. Кісіль, П. В. Мельник, Н. Р. Нижник, О. І. Остапенко, А. І. Папкін, О. М. Піджаренко, Г. П. Піскун, П. Я. Пригунов, В. Д. Сущенко, Л. В. Терещенко, В. О. Шамрай, Г. О. Юхновець та інші.

Метою статті є розроблення теоретичних підходів до визначення шляхів розвитку регулятивної компетентності співробітників органів внутрішніх справ України.

Виклад основних положень. Структура регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності обумовлена психолого-акмеологічними особливостями правозастосовної діяльності і охоплює компетентності: комунікативну, інтерактивну, професійно-правову, аутопсихологічну, акмеологічну. Досягнення високих показників щодо кожної з представлених компетентностей забезпечують гарантоване оволодіння технологіями акмеологічного впливу на одиночний або груповий об'єкт у професійних цілях.

Психолого-акмеологічною основою розвитку регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності є система соціально-психологічних і професійних властивостей особистості, що визначають високу ефективність правозастосовної діяльності.

Професіоналізм діяльності фахівців-юристів забезпечується загальними параметрами професіоналізму особистості. Високий рівень соціалізації є професійно обумовленим параметром, що визначає нормативність поведінки фахівця-юриста в будь-яких умовах юридичної праці. Тому він є одним із чільних чинників професійної успішності суб'єкта юридичної праці, системою психічних властивостей і якостей,

що забезпечують емоційно-вольову стійкість особистості суб'єкта правозастосовної діяльності. Пізнавальні здібності юриста, високий рівень інтелектуального розвитку забезпечується такими психічними якостями: високим інтелектом, аналітико-синтетичним складом розуму, здатністю до абстрагування, рефлексії; глибиною, оперативністю, широтою, самостійністю, продуктивністю, гнучкістю, критичністю, прогностичність мислення; широким кругозором, ерудованістю, різнобічної культурою; розвиненою увагою, спостережливістю, проникливістю, інтуїцією; обсяжною пам'яттю, здатністю до швидкої актуалізації необхідної інформації; здатністю до зосередження, високої концентрації уваги і швидкого переключення з одного об'єкта на інший; точним сприйняттям; високою розумовою працездатністю [1].

До параметрів професіоналізму особистості доцільно віднести професійну компетентність та організаторські здібності суб'єкта правозастосовної діяльності, творчий підхід у вирішенні різноманітних професійних завдань, з точки зору дотримання закону та недопущення юридичних помилок, дозволяють юристу, незалежно від виду його професійної діяльності, здійснювати керуючий акмеологічний вплив на різні категорії людей у межах вирішення професійних завдань.

Ефективність професійної діяльності забезпечується не тільки загальними параметрами професіоналізму діяльності та професіоналізму особистості суб'єкта юридичної праці. Крім загальних параметрів, кожна з юридичних професій установлює специфічні вимоги до особистості суб'єкта правозастосовної діяльності.

Професійна діяльність юриста – системне, багаторівневе, ієрархічне явище. На кожному рівні досягнення властивих цілей, забезпечується відповідними особистісними структурами, що дає змогу розпочати досягнення цілей вищих рівнів діяльності.

Дослідження рівня розвитку регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності довели, що вони поділяються на: високий, середній і низький [2].

Високий рівень розвитку регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності визначається високим рівнем розвитку складових її характеристик: комунікативної, інтерактивної, професійно-правової, аутопсихологічної і акмеологічної компетентностей; середній і низький, відповідно, середнім і низьким рівнями сформованості складових їх характеристик [3].

Ефективність розвитку регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності залежить від системи психолого-акмеологічних умов і факторів. Психолого-акмеологічними умовами є професійна підготовка, що полягає у формуванні системи знань,

розвитку умінь і навичок використання суб'єктами правозастосовної діяльності технологій акмеологічного впливу в професійних цілях; створення умов для творчої самореалізації особистості фахівця-юриста, визначення суб'єктами юридичної праці рівня відповідності особистісних і професійних якостей вимогам правозастосовної діяльності, спрямованість на самоосвіту, саморозвиток, удосконалення, досягнення вищих рівнів професіоналізму особистості і правозастосовної діяльності. Цілеспрямоване формування системи комунікативних, інтерактивних, професійно-правових, аутопсихологічних і акмеологічних знань, умінь і навичок – основа розвитку регулятивної компетентності суб'єкта правозастосовної діяльності [4].

Психолого-акмеологічними факторами оптимізації є: створення системи навчання, спеціальних програм розвитку регулятивної компетентності суб'єкта правозастосовної діяльності; освіта, вік, становище в суспільстві, професійний і життєвий досвід, рівень професійної задоволеності; цілеспрямоване формування мотивації навчально-професійної діяльності, мотиваційної готовності суб'єкта правозастосовної діяльності до оволодіння технологіями акмеологічного впливу в професійних цілях.

Технологічною основою процесу розвитку регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності є розроблена і апробована психолого-акмеологічна модель, що охоплює чотири взаємопов'язані модулі: актуальнісний – визначає ступінь актуальності формування регулятивної компетентності у суб'єктів правозастосовної діяльності; діагностичний – функціонально призначений для визначення рівня розвитку регулятивної компетентності конкретних суб'єктів правозастосовної діяльності. За допомогою відповідної процедури розробляються критерії оцінки і рівнів регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності, а також виявляються психолого-акмеологічні умови і фактори оптимізації процесу оволодіння відповідної системи психолого-акмеологічних технологій. Модельно-теоретичний модуль передбачає розробку проекту ідеально-теоретичної моделі процесу формування регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності, що дозволяє планувати етапи та рівні процедури розвитку. Технологічний модуль – передбачає цілеспрямоване використання спеціально розробленої системи психолого-акмеологічних технологій для розвитку регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності.

Регулятивна компетентність суб'єктів правозастосовної діяльності – складова професійно-психологічної компетентності, що виражається в наявності у фахівців-юристів знань, умінь, навичок і

професійного досвіду, інтегрованих у системно-структурне утворення, що реалізовується в їх здатності акмеологічно впливати на одиничний або груповий об'єкти в професійних цілях [5].

Компетентність у галузі застосування психологічно вивіреного, технологічно організованого, що має гуманістичну спрямованість, акмеологічного впливу є найважливішою складовою професіоналізму суб'єктів правозастосовної діяльності.

Структура регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності обумовлена психолого-акмеологічними особливостями правозастосовної діяльності і складається з системи компетенцій (компетентностей): комунікативної, інтерактивної, професійно-правової, аутопсихологічної, акмеологічної. Досягнення високих показників щодо кожної з компетенцій забезпечують гарантоване оволодіння технологіями акмеологічного впливу на одиничний або груповий об'єкт у професійних цілях [6].

Регулятивна компетентність суб'єктів правозастосовної діяльності є спеціальним видом професійно-психологічної компетентності загального вигляду і важливою частиною їхньої професійної компетентності.

Сутнісні характеристики, структура і зміст регулятивної компетентності суб'єкта юридичної праці переважно визначаються проекцією загальних властивостей психологічної компетентності, комунікативними здібностями особистості, вміннями здійснювати різні форми спілкування. Професійно-регулятивна компетентність суб'єктів правозастосовної діяльності розглядається як сукупність взаємопов'язаних якостей особистості фахівця-юриста і здатність (уміння) здійснювати складні професійні дії в межах правозастосовної діяльності. Професійно-регулятивна компетентність означає високий рівень спеціальних професійних знань і оволодіння технологіями акмеологічного впливу, глибоке розуміння актуальних професійних проблем, ділову надійність і здатність успішно і гарантовано вирішувати широке коло професійних завдань [7].

Психолого-акмеологічною основою розвитку регулятивної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності є система соціально-психологічних і професійних властивостей особистості, що визначають високу ефективність правозастосовної діяльності.

Професіоналізм діяльності фахівців-юристів забезпечується такими загальними параметрами професіоналізму особистості:

1. Високим рівнем соціалізації особистості юриста. Цей професійно обумовлений параметр безпосередньо пов'язаний з нормативністю поведінки юриста в будь-яких, зокрема складних,

екстремальних умовах юридичної праці. Тому він є одним із головних чинників професійної успішності суб'єкта юридичної праці.

До професійно значущих властивостей особистості суб'єктів правозастосовної діяльності, що забезпечують високу ефективність професійної діяльності, входять: високий рівень розвитку правосвідомості (загального і професійного); домінування соціально значущих мотивів у сфері мотивації професійної діяльності (прагнення допомагати людям, обстоювати їх права, досягати справедливості, протистояти злочинності, непохитно захищати законність, прагнути до досягнення успіху в роботі, найбільш повної реалізації своїх можливостей, завоювання професійного авторитету і поваги серед колег та ін); чесність, принциповість, громадянську мужність, почуття обов'язку, сумлінність; відповідальність, обов'язковість, сумлінність, старанність, дисциплінованість, акуратність.

2. Емоційно-вольовою стійкістю особистості юриста. Цей параметр становить систему психічних властивостей і якостей, що забезпечують емоційно-вольову стійкість особистості суб'єкта юридичної праці, і охоплює: високу працездатність, витривалість у ситуаціях інтенсивних фізичних і психічних перевантажень, здатність зберігати цілеспрямованість і продуктивність діяльності в цих умовах; уміння витримувати стрес-фактори, високий рівень самоконтролю над емоціями і поведінкою, самовладання, здатність стримувати спонтанні імпульсивні реакції; розвинені адаптивні властивості нервової системи (сила, врівноваженість, рухливість, активність, динамічність нервових процесів).

3. Пізнавальними здібностями юриста, високим рівнем інтелектуального розвитку, що забезпечується такими психічними якостями, як високий інтелект, аналітико-синтетичний склад розуму, здатність до абстрагування, рефлексії; глибина, оперативність, широта, самостійність, продуктивність, гнучкість, критичність, прогностичність мислення; широкий кругозір, ерудованість, різнобічна культура; розвинена увага, спостережливість, проникливість, інтуїція; пам'ять, здатність до швидкої актуалізації необхідної інформації; здатність до зосередження, високої концентрації уваги; точне сприйняття; висока розумова працездатність.

4. Професійною компетентністю як властивістю особистості суб'єкта юридичної праці. Її складовими є: науково-методологічна, загальноправова, комунікативна, інтерактивна, диференційно-психологічна, аутопсихологічна компетентності [8].

Такий параметр охоплює властивості особистості: здатність встановлювати та підтримувати психологічний контакт і розвивати, в

умовах правової регламентації, міжособистісні відносини з різними суб'єктами взаємодії, долати психологічні та соціальні комунікативні бар'єри в процесі спілкування; високий рівень проникливості, здатність правильно інтерпретувати поведінку, невербальні прояви співрозмовника і розуміти його внутрішній світ, психологічні особливості, потреби і мотиви поведінки, актуальний психічний стан, диференціювати правдиві і неправдиві свідчення; вільне володіння вербальними і невербальними засобами спілкування; вміння здійснювати цілеспрямований високоефективний психологічний вплив, і в міжособистісній взаємодії, і під час публічних виступів; розвинена культура мовлення: правильність, чіткість, точність, зрозумілість, гнучкість, переконливість, виразність і образність усного мовлення, вільне володіння письмовою мовою; ввічливість, тактовність, чуйність, шанобливе, уважне, доброзичливе ставлення до людей, вміння слухати партнера по діалогу, емпатійність (здатність емоційно реагувати на переживання співрозмовника); вміння в конфліктних ситуаціях обирати і провадити адекватну лінію поведінки, стратегію взаємодії, гнучкість, здатність змінювати, залежно від обставин, стиль спілкування; адекватну самооцінку; почуття гумору.

5. Організаторськими здібностями суб'єкта юридичної праці. Організаторські здібності дозволяють юристу, незалежно від виду його професійної діяльності, акмеологічно впливати на різні суб'єкти, з якими доводиться взаємодіяти в процесі вирішення професійних завдань.

Висновки. Застосовуючи вказані підходи як базові, можливо, як доводять результати досліджень діяльності правоохоронних органів зарубіжних країни, досягнути високої ефективності оперативно-службової діяльності співробітників, значного підвищення її відповідності сучасним вимогам у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів громадян України.

Перспективи дослідження. Необхідність підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, зокрема органів внутрішніх справ, вимагає подальшої розробки та впровадження у практику діяльності ОВС системного комплексу психолого-акмеологічних технологій, спрямованих на формування, розвиток, удосконалення і оптимізацію регулятивної компетенції юридичної праці.

1. Бандурка А. М. Психология управления: учебное пособие / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Х.: Титул, 2007. – 532 с.

2. Управління персоналом органів внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект): навчальний посібник / В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Д. Й. Никифорчук, П. П. Підюков. – К.: Київський юридичний інститут, 2005. – 278 с.

3. Психологія управління: курс лекцій / В. І. Барко, В. М. Клачко, О. В. Волошина, Т. В. Остафійчук. – К.: АУ МВС, 2009. – 123 с.

4. Урбанович А. А. Психология управления: учебное пособие А. А. Урбанович. – Мн.: Харвест, 2003. – 640 с.

5. Юридична психологія: підручник. – 2-е вид., доопр. та доп. / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – К.: КНТ, 2008. – 352 с.

6. Юридична психологія: словник / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – Вид. 2-ге, уточ. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 224 с.

7. Юридична психологія: практикум / за ред. Л. І. Казміренко. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 190 с.

8. Пальчевський С. С. Акмеологія: навчальний посібник / С. С. Пальчевський. – К.: Кондор, 2008. – 398 с.

Ковалив М. В. Отдельные аспекты развития регулятивной компетентности сотрудников органов внутренних дел Украины

В статье затрагиваются вопросы регулятивной компетентности субъектов правоприменительной деятельности – сотрудников органов внутренних дел Украины обусловленных психолого-акмеологических особенностями правоприменительной деятельности.

Ключевые слова: *регулятивная компетентность, профессионализм, сотрудник, органы внутренних дел, акмеологическое влияние.*

Kovaliv M. V. Some aspects of the regulatory competence development of the enforcement staff of Ukraine

The article raises questions of regulatory competence of entities of law enforcement activities – enforcement staff of Ukraine due to psychological and acmeological features of enforcement activities.

Key words: *regulatory competence, professionalism, employee, bodies of internal affairs, acmeological impact.*

Стаття надійшла 3 грудня 2013 р.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ У РЕАГУВАННІ НА СТРЕС КЕРІВНИКАМИ ОВС

Досліджено індивідуальні відмінності в реагуванні на стрес керівниками ОВС, статистично виявлені та наповнені психологічним змістом їх кореляційні зв'язки з психологічними особливостями особистості. Окреслено шляхи впливу на особистість керівника ОВС з метою зменшення суб'єктивної оцінки ознак стресу та підвищення стресостійкості.

Ключові слова: *стрес, індивідуальні відмінності в реагуванні, психологічні особливості, самоприйняття, самоповага, комплексна оцінка прояву ознак стресу, стресостійкість.*

Постановка проблеми. Темп розвитку суспільства та недавні революційні події, пов'язані з Євромайданом, засвідчили, що державі потрібні такі працівники міліції, які здатні адекватно діяти в особливих умовах, служити народу України згідно з даною присягою, загальнолюдськими цінностями та міжнародними стандартами правоохоронної діяльності. Адекватні дії особового складу будуть наслідком виважених, врівноважених, психологічно і морально зрілих управлінських наказів і вказівок працівників старшого керівного складу ОВС. Як відомо, діяльність працівників міліції пов'язана з дефіцитом часу для прийняття рішень та інформації, інтенсивними фізичними та психологічними навантаженнями, що робить їхню працю максимально стресогенною і емоційно напруженою. Реагування на стрес великою мірою залежить від когнітивних процесів, способу мислення і оцінки ситуації, знання власних ресурсів, ступеня вираження вмінь і навичок управління стресом. І в цьому закладено розуміння того, чому умови виникнення і характер прояву стресу в однієї людини, тобто реагування на стрес, не обов'язково такі ж у іншій.

У таких умовах постає проблема з'ясування взаємозв'язку індивідуальних відмінностей у реагуванні на стрес із психологічними особливостями працівників міліції.

Стан дослідження. Аналіз наукових джерел засвідчує, що дослідників дедалі більше цікавлять особливості прояву стресових переживань на психологічному рівні: аналізуються характерні перебудови у мотиваційній структурі діяльності, роль емоційних регулювальників поведінки, стійкість різних когнітивних функцій, що забезпечують ефективність переробки інформації, індивідуальні прийоми компенса-

ції і подолання труднощів. Цими питаннями у дослідженні стресу цікавилися багато психологів, фізіологів, фахівців із психології праці, інженерної психології та менеджменту (Л. М. Аболін, В. А. Бодров, О. М. Валуйко, Н. Є. Водоп'янова, Р. М. Грановська, Д. О. В. Гошкодеря, Л. Джуелл, Л. А. Китаєв-Смик, Т. Кокс, І. Д. Ладанов, Р. Лазарус, Л. Є. Паніна, Р. А. Тигранян, О. Я. Чебикін, Ю. В. Щербатих та інші дослідники). Значна кількість досліджень присвячена вивченню особливостей різноманітних стресових станів (Е. І. Бистрицька, В. А. Бодров, Дж. Віткін, Л. А. Китаєв-Смик, О. С. Копіна, Н. В. Самоукіна, В. А. Татенко, О. Я. Чебикін, О. М. Черепанова, М. Борневасер, Д. Грінберг, Г. Купер, Л. Леві). Окремі аспекти професійних стресів керівника в ОВС та їх профілактики вивчали такі науковці: Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, В. М. Бесчастний, Л. В. Казміренко, І. П. Конопльов, П. Б. Коптев, Ю. Ф. Кравченко, В. О. Лефтеров, Т. О. Проценко та інші, однак комплексне дослідження стресу у професійній діяльності керівників ОВС в Україні не здійснено, взаємозв'язки психологічних особливостей з індивідуальними відмінностями в реагуванні на стрес не встановлені. Подальші розробки у цій сфері дадуть змогу знайти шляхи впливу на індивідуальні відмінності в реагуванні на стрес у стресових умовах керівників ОВС.

Метою статті є теоретичне та емпіричне дослідження зв'язку психологічних особливостей з індивідуальними відмінностями в реагуванні на стрес особистості керівника ОВС, окреслення шляхів зниження його суб'єктивної оцінки ознак стресу та підвищення стресостійкості.

Виклад основних положень. Неоднозначність розуміння природи стресу призвело до розбіжностей у поглядах на його сутність, трактування феномена стресу. Феномен стресу став об'єктом дослідження багатьох учених. Зміст поняття стресу набув значних змін із моменту його появи, що пов'язано з розширенням сфери його застосування та більш детальним вивченням різних аспектів проблеми.

Основоположник учення про стрес Г. Сельє більше уваги приділяв фізіологічним проявам організму людини. Згідно з його вченням стрес – це неспецифічна реакція організму на підвищену вимогу до нього [9]. Р. Лазарус, вивчавши стрес із позиції фізіологічного, психологічного і поведінкового рівнів, зробив висновок, що фізіологічний стрес – це безпосередня реакція організму, що супроводжується «вираженими фізіологічними зрушеннями, на дію різних зовнішніх і внутрішніх стимулів фізико-хімічної природи» [8]. Тобто під час фізіологічного стресу реакції високостереотипні, за психологічного ж реакції індивідуальні і не завжди можуть бути передбачені. Так, на загрозу одна людина реагує гнівом, а інша – страхом. Значення індивідуальних

відмінностей в реагування зменшується за надзвичайних, екстремальних умов, природних або антропогенних катастроф, війн, прояву насилля, але навіть у цих випадках гострий стрес виникає не у всіх, що пережили цю травматичну подію.

В. А. Бодров сформулював таке визначення: психологічний стрес – своєрідна форма відображення суб'єктом складної, екстремальної ситуації, в якій він знаходиться. Специфіка психічного відображення обумовлюється процесами діяльності, особливості яких (їх суб'єктивна значущість, інтенсивність, тривалість протікання) значною мірою визначаються вибраними або прийнятими цілями, досягнення яких є змістом мотивів діяльності. В процесі діяльності мотиви «наповнюються» емоційно, поєднуються з інтенсивними емоційними переживаннями, які виконують особливу роль у виникненні і протіканні стану психічної напруженості [1].

Лазарус і Фолкман вважають, що психологічний стрес – це значущі для благополуччя особистості відносини з середовищем, які випробовують ресурси організму і у низці випадків можуть їх перевищувати. Характер та інтенсивність стресової ситуації визначається в основному «ступенем розбіжності між вимогами, які пред'являє конкретна діяльність до особи, і тими потенціями, якими володіє суб'єкт» [8, с. 202].

Подразник може стати стресором у результаті його когнітивної інтерпретації, тобто значення, яке людина приписує фактору. На організм у будь-яких умовах впливають стресори, тому стрес завжди присутній. Аналізуючи дію стресора на організм та психіку людини, Т. Цигульська стверджує, що стрес-фактор, провокуючи стрес, зумовлює адаптацію (друга фаза стресу) або виснаження організму (третья фаза стресу), що може супроводжуватись виникненням соматичних і психічних захворювань [10, с. 160]. Щодо психологічного стресу ступінь шкідливості або несприятливості стимулу також залежить від особливостей структури особистості. Шкідливість стимулу, що створює психологічну стресову реакцію, сприймається символічно у вигляді сукупності уявлень про подію з несприятливим результатом, наслідками. Стрессова реакція опосередкована оцінкою загрози, яка є передбаченням людиною можливості небезпечних наслідків ситуації.

Процес оцінки охоплює сприйняття, пам'ять, мислення, елементи минулого досвіду суб'єкта, його навчання і виховання та інше. Стрес пов'язаний з пізнанням, емоціями і дією [3; 8]. Форма відповіді на стрессогенну дію виробляється індивідом відповідно до того, як він продовжує взаємодіяти з ситуацією через процеси ідентифікації і оцінки сигналів, вироблення стратегії поведінки. Особистісна реакція в

цьому процесі є визначальною. За менш інтенсивної і повільної дії екозогенних чинників роль особистісної реакції виявляється виразніше. Тимчасова послідовність різних фізіологічних і біологічних реакцій більшою мірою обумовлена індивідуальними особливостями суб'єкта.

Оцінка стимулу, дії, ситуації, психологічна оцінка негативного сигналу за неможливості позбавлення від нього або непередбаченості механізмів «уникнення стереотипного захисту» є визначальним чинником для класифікації подальшої комплексної реакції організму як емоційно-стресової [2].

Не сама собою дія як така є причиною подальшої реакції організму, а ставлення до цієї дії, її оцінка, причому оцінка негативна, заснована на неприйнятті стимулу з біологічною, психологічною, соціальною і інших точок зору індивіда. Якщо особа не визнає стимул шкідливим, будучи таким об'єктивно, він не є стресором [1, с. 151]. Отже, не зовнішні, а внутрішні індивідуальні психологічні умови і процеси є визначальними для характеру реагування організму.

Особистісні когнітивні оцінки зовнішніх подій визначають ступінь їх стресового значення для конкретного суб'єкта. Відмінності в сприйнятті ситуації як стресової або нормальної можуть бути пов'язані зі змінами у фізіологічному стані або психічному статусі суб'єкта. У розвитку психологічного стресу провідне значення мають негативні емоційні стани, перенапруження, обумовлені негативними емоціями, конфліктними ситуаціями [2; 4; 10].

Процес подолання стресу передбачає і безпосередні дії суб'єкта, і когнітивну роботу, що містить різні інтерпретації, емоції і оцінки складності завдання, внутрішніх ресурсів суб'єкта, вірогідності успіху. «Цей тип когнітивної роботи Фішер називає «роботою незадоволення» і розглядає як засіб створення оптимістичної, орієнтованої на успіх установки, яка є основою контролю і ефективного управління стресом» [3, с. 459].

Дослідження індивідуальних відмінностей в реагуванні на стрес здійснювалось 2013 року на базі Інституту післядипломної освіти та заочного навчання Львівського державного університету. В емпіричному дослідженні взяли участь 51 опитуваних – усі слухачі – це керівники ВДСБЕЗ та дільничні інспектори міліції з різних регіонів України, віком від 21 до 43 років. З них 48 чоловіків і 3 – жінки.

В емпіричному дослідженні застосовано широкий діагностичний інструментарій, виміряні такі діагностичні характеристики (усіх 39): вік; інтелектуальні, поведінкові, емоційні, фізіологічні ознаки стресу, комплексна оцінка ознак стресу (ці 5 характеристик належать методиці «Комплексна оцінка проявів стресу»); СЖП (стресогенні

життєві події – методика «Шкала соціальної адаптації» Холмса-Рейха); тривожність (належить методиці визначення рівня тривожності Тейлора); шкали: самоствалення S, самоповаги (I), аутосимпатії (II), очікування відносин від інших (III); самоінтересів (IV), самовпевненості (1), ставлення інших (2), самоприйняття (3), самопослідовності (самокерівництва) (4), самозвинувачення (5), самоінтересу (6), саморозуміння (7) (ці 11 шкал належать до методики «Тест-опитувальник самоствалення В. В. Століна, С. Р. Пантелеєва»); стресостійкість (Бостонський тест), стратегії стрес-поведінки (належить до методики «Стратегії поведінкової активності в стресових умовах»); «замкнутість – комунікабельність», «інтелект», «емоційна стійкість», «підлеглість – доміантність», «стриманість – експресивність», «чуттєвість – висока нормативність поведінки», «сором’язливість – сміливість», «жорсткість – чуттєвість», «довірливість – підозрлість», «практичність – розвинена уява», «прямолинійність – дипломатичність», «впевненість в собі – тривожність», «консерватизм – радикалізм», «конформізм – нонконформізм», «низький самоконтроль – високий самоконтроль», «розслабленість – напруженість», «адекватність самооцінки» (останні 17 діагностичних характеристик належать методиці 16 PF Кеттела).

За методикою «Шкала соціальної адаптації» виявлено, що у 37 (72%) досліджуваних керівників ОВС високий рівень соціальної адаптації (від 0 до 100 балів), у 5 (10%) – середній (від 100 до 150), і у 9 (18%) – низький (від 150 і вище).

За методикою «Комплексна оцінка стресу» у 30 (59%) досліджуваних працівників міліції в цей момент життя значущий стрес відсутній. 12 (24%) опитаних відчувають помірний стрес, який може бути компенсований за допомогою раціонального використання часу, періодичного відпочинку і оптимального урегулювання ситуації, що виникла. Для 8 (16%) опитаних потрібне застосування спеціальних методів подолання стресу. У них виражене напруження емоційних і фізіологічних систем організму, що виникло у відповідь на сильний стресорний фактор, який не вдалося компенсувати. І тільки в одного опитаного, що становить 2%, виявлено стан сильного стресу, для успішного подолання якого бажана допомога психолога або психотерапевта. Така величина стресу говорить про те, що організм наближений до межі можливостей чинити опір стресу.

За Бостонським тестом стресостійкості досліджуваних, у яких спостерігається висока стійкість до стресових ситуацій, впливу стресу немає. У 30 (59%) – середній рівень стресостійкості, у 21 досліджуваного, що становить 41%, спостерігається низький рівень стресостійкості.

За методикою Тейлора на визначення рівня тривожності (адаптація Немчина) досліджуваних із низьким рівнем тривожності не вияв-

лено, як і досліджуваних з дуже високим рівнем тривожності. Досліджуваних з високим рівнем тривожності 4% (двоє осіб), з середнім рівнем (з тенденцією до високого) – 80% (41 опитаний), з середнім рівнем (з тенденцією до низького) – 16% (8 осіб).

Аналізуючи результати методики «Багатофакторний особистісний опитувальник 16 PF Кеттела», зауважимо, що за такими шкалами, як «низький самоконтроль – високий самоконтроль» і «емоційна стійкість», отримано найвищі результати: 8,0 та 8,6 відповідно. Психологічний зміст отриманих результатів у тому, що серед досліджуваних осіб більшість проявляє такі особистісні риси, як високий самоконтроль та емоційну стійкість.

Так, за діагностичним критерієм «емоційна стійкість» працівників із низькими показниками у досліджуваній групі не виявлено, із середніми – 16 осіб (31%), з високими – 35 досліджуваних, що становить 69%. Їм властиві сила, емоційна стійкість, витриманість, спокій, флегматичність, вони працездатні, реалістично налаштовані, емоційно зрілі, мають постійні інтереси, спокійні, реально оцінюють ситуацію, керують ситуацією, уникають труднощів, може виникати емоційна ригідність і нечутливість.

За шкалою «низький самоконтроль – високий самоконтроль» досліджуваних із низькою оцінкою немає. У 21 (41%) досліджуваного – середня оцінка, і у 30 (59%) осіб – оцінка висока. Це означає, що у досліджуваних спостерігається точність виконання соціальних вимог. Такі люди добре контролюють свої емоції і поведінку, доводять справу до кінця. Їм властива цілеспрямованість, інтегрованість особистості.

За шкалою «впевненість у собі – тривожність» у 9 осіб (17,6%) виявлено низький, а також високий рівні. У 33 (64,7%) осіб – середній рівень. Можна констатувати наявність вагомого відсотка (9%) осіб, яким властива тривожність, депресивність, ранимість, вразливість. Такий же відсоток безтурботних, холоднокровних, спокійних, упевнених у власних силах осіб.

Застосування методів математичної статистики, а також аналіз проведених кореляцій дозволив виявити взаємозв'язки показника «Комплексна оцінка проявів стресу» з такими діагностичними критеріями (в дужках подаємо коефіцієнт кореляції; з ймовірністю $p \leq 0,05$ і $p \leq 0,01$): «Інтелектуальні ознаки» (0,75), «Поведінкові ознаки» (0,83), «Емоційні ознаки» (0,85), «Фізіологічні ознаки» (0,84), «СЖП» (0,59), «Тривожність Тейлора» (0,68), «Шкала самоствавлення S» (-0,25), «Шкала самоповаги (I)» (-0,24), «Шкала очікуваних відносин від інших (4)» (-0,29), «Шкала самоприйняття (3)» (-0,23), «Шкала самоінтересу (6)» (-0,36), «Шкала саморозуміння (7)» (-0,31), «Стресостійкість»

(0,43), «замкнутість – комунікабельність» (-0,37), «інтелект» (-0,21), «емоційна стійкість» (-0,32), «довірливість – підозрілість» (0,30), «практичність – розвинена увага» (0,37), «впевненість у собі – тривожність» (0,34), «консерватизм – радикалізм» (-0,30), «конформізм – нонконформізм» (0,33), «низький самоконтроль – високий самоконтроль» (-0,28), «розслабленість – напруженість» (0,32), «адекватність самооцінки» (-0,31).

Психологічний зміст отриманих кореляцій означає також, що величина оцінки у себе комплексних проявів стресу буде тим вищою, чим гірше досліджуваний ставиться до себе, чим менша в нього віра у свої сили, здібності, енергію, самостійність, чим нижча оцінка своїх можливостей, контролювати власне життя і бути самопослідовним, чим менше розуміння себе, тобто знижуватиметься рівень самоповаги. Зі зменшенням бажання очікувати позитивного чи негативного ставлення інших, зі зниженням самоприйняття, саморозуміння та самоінтересу, тобто інтересу до власних думок і почуттів, готовності спілкуватися з собою «на рівних», упевненість у своїй цікавості для інших, збільшуватиметься індивідуальне стресове реагування.

Отримані кореляції між «стресостійкістю» і «комплексною оцінкою прояву стресу» означають, що зі збільшенням комплексної оцінки стресу зменшуватиметься стресостійкість (у Бостонському тесті стресостійкості чим менший показник критерію, тим вища стресостійкість). Також отримані кореляції засвідчують, що чим більш людина комунікабельна, тим менша в неї комплексна оцінка стресу. І навпаки, зі збільшенням замкнутості збільшуватимуться прояви стресу. Психологічний аналіз кореляцій також доводить, що ознаки стресу тим більші, чим менший інтелект (хоч у літературі є інші дані). Ю. В. Щербатих аргументує, що людина з низьким рівнем інтелекту, мислення буде більш спокійною, тому що має меншу здатність до аналізу та синтезу інформації [11]. Зауважимо, що розвинене мислення, з одного боку, провокує стреси, виявляючи потенційну небезпеку там, де її ще немає, але, з іншого боку, допомагає урегулювати складні стресові ситуації. Отримані решту обернених кореляцій означають, що, підвищуючи емоційну стійкість і самоконтроль, формуючи і розвиваючи адекватність самооцінки, зменшуватимемо комплексні прояви ознак стресу. Цікавими є виявлені кореляції в тому, що комплексна оцінка досліджуваних ознак стресу залежить від рівня підозрілості, розвиненості уваги, рівня тривожності, нонконформізму та напруженості.

Висновки. Щоб зменшити суб'єктивну комплексну оцінку ознак стресу, потрібно підвищувати рівень самоставлення, самоповаги, покращувати самоприйняття та саморозуміння, розвивати емоційну

стійкість, довірливість, практичність, упевненість у собі, дисциплінованість, підвищувати самоконтроль, навчання методам саморегуляції, підвищувати адекватність самооцінки.

Отримані результати засвідчують, що для того, аби підвищити рівень стресостійкості керівників ОВС, знизити рівень їх індивідуального сприйняття подій як стресових, зменшити у них суб'єктивну оцінку стресу, потрібно сформуванню адекватне їх самоставлення, саморозуміння і самоповагу. Це вимагає ефективної психологічної роботи професійних психологів із керівниками у підрозділах.

Кадровим апаратам під час призначення на керівні посади та при зарахуванні співробітників у резерв на висунення на керівні посади, під час здійснення професійного психологічного відбору з метою профілактики професійного стресу керівників ОВС [6] доцільно було б ураховувати отримані результати і не допускати до служби на керівних посадах людей з низькою самоповагою, самооцінкою, з низьким самоконтролем, замкнутах, з відсутністю інтересу до власної особистості та з іншими згаданими проявами, що знижують стресостійкість, оскільки наявність таких психологічних особливостей у керівника може призвести до неадекватного, а інколи злочинного і негуманного індивідуального реагування у стресових умовах.

Подальшими дослідженнями маємо намір емпірично виявити взаємозв'язки індивідуальних особливостей керівників ОВС з вибором стратегії поведінки у стресових умовах.

1. Бодров В. А. Роль личностных особенностей в развитии психологического стресса / В. А. Бодров // Психические состояния. Хрестоматия. – СПб.: Питер, 2000. – С. 151.

2. Бодров В. А. Психология и надежность: человек в системах управления техникой / В. А. Бодров, В. Л. Орлов. – М.: Институт психологии РАН, 1998. – 288 с.

3. Борневассер М. Стресс в условиях труда / М. Борневассер // Психические состояния. Хрестоматия. – СПб.: Питер, 2000. – С. 459

4. Водопянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопянова. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.

5. Кісіль З. Р. Професійна підготовка як різновид удосконалення службової діяльності співробітників органів внутрішніх справ України/ З. Р. Кісіль // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць; гол. ред. М. М. Цимбалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – Вип. 1 (1). С. 142 – 152.

6. Ковалів М. В. Професійний стрес керівника органу внутрішніх справ та його профілактика / М. В. Ковалів // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць; гол. ред. М. М. Цимбалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – Вип. 1 (1). С. 163–175.

7. Куций О. А. Типологія психологічної готовності сучасних керівників до ефективної управлінської діяльності / О. А. Куций, Л. Р. Яремко // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць; гол. ред. М. М. Цимбалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – Вип. 1 (1). С. 224–232.

8. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования / Р. Лазарус // Эмоциональный стресс. – Л.: Лениздат, 1970. С. 202.

9. Селье Г. Стресс без дистресса / Ганс Селье; пер. с англ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bookz.ru/authors/sel_e-gans/distree/page-2-distree.html:

10. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: як допомогти собі та іншим: курс лекцій / Т. Ф. Цигульська. – К.: Наукова думка, 2000. – 191 с.

11. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции / Ю. В. Щербатых. – СПб.: Питер, 2008. – 256 с.

Наугольник Л. Б., Кит В. В. Индивидуальные различия реагирования на стресс руководителями ОВД

Исследуются индивидуальные различия реагирования на стресс руководителями ОВД, статистически выявлены и наполнены психологическим содержанием их корреляционные связи с психологическими особенностями личности. Определены пути воздействия на личность руководителя ОВД с целью уменьшения субъективной оценки признаков стресса и повышения стрессоустойчивости.

Ключевые слова: *стресс, индивидуальные различия реагирования, психологические особенности, самопринятие, самоуважение, комплексная оценка проявления признаков стресса, стрессоустойчивость.*

Nauiholnyk L. B., Kit V. V. Individual differences in response to stress of heads of police

The article investigates individual differences in response to stress managers ATS. Statistically detected and filled with psychological content of their correlation with psychological personality characteristics. Outlines the effects on the personality of the head of the head of the police to reduce the subjective evaluation of signs of stress and increasing stress.

Key words: *stress, individual differences in response, psychological characteristics, self-acceptance, self-respect, complex evaluation of display of stress signs, resistance to stress.*

Стаття надійшла 26 листопада 2013 р.

Розділ III

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

УДК 159.9+377+378

Ю. Ц. Жидецький

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

Здійснено дослідження психолого-педагогічних аспектів формування критичного мислення студентів. Виокремлено та описано основні принципи формування критичного мислення та запропоновано особливості його реалізації на прикладі викладання предмета «Вища освіта та Болонський процес».

Ключові слова: *формування критичного мислення, основні принципи, етапи формування, особливості занять із предмета «Вища освіта та Болонський процес».*

Постановка проблеми. Сучасному світові властиві динамічні зміни. Швидке впровадження нових технологій революціонує сутність щоденного життя та праці. Фундаментальними особливостями світового співтовариства XXI ст. є входження у нове суспільство знань, для якого характерні пришвидшені зміни: знання не просто множить за обсягом та швидко ускладнюється, але й швидко втрачає актуальність. Ідеї постійно перевіряються та переосмислюються [8]. Майбутнє покоління повинно вміти самостійно отримувати знання, набувати навичок, необхідних для життя в сучасному суспільстві, подальшого його розвитку.

Сучасна парадигма розвитку освіти ґрунтується на позиції, що основний акцент повинен бути не на засвоєнні студентами інформації та механічне її запам'ятовування, а на розвиток творчого мислення. Студентів необхідно навчати розглядати досліджувану сферу, що потребує умінь аналізу, дослідження основ, формування елементарних принципів, на основі яких висловлюються міркування, що мають доказовий характер. Інтелектуальний розвиток людини в наш час визначається не обсягом знань, відомостей, наукової інформації, а готовністю людини до відбору необхідних знань шляхом критичного аналізу, осмислення інформації та вмінням самостійно приймати рішення [3].

Професор Кембриджського університету Тата Брабазон зробила висновок, що ресурси Інтернету позбавляють студентів здатності критично сприймати отримані дані [10]. Критичність виховується не тільки щодо поведінки людини, до знань, але й щодо способів їх здобування і засвоєння. Стимулювати висування нових ідей, які руйнують звичні стереотипи і загальноприйняті погляди, не нав'язувати студентам єдиний шлях вирішення проблеми, а вчити їх активному, альтернативному, більш раціональному вибору прийомів і способів вирішення завдань – ось мета досліджень у цьому напрямі.

Стан дослідження. Термін «критичне мислення» у сучасному науковому світі сприймається неоднозначно. Одне з понять слова «критика» (від грец. *Kritikē* – здатність розрізняти, мистецтво розбиратися) має таке значення: аналіз, розгляд, обговорення чого-небудь з метою дати оцінку; дослідження, наукова перевірка достовірності, справжності чого-небудь.

Згідно із висловлюваннями А. Є. Петрова, критичне мислення характеризується як рефлексивне мислення, тобто мислення, що звертає на саме увагу, перевіряє свою правильність. А. Веретенникова визначає критичне мислення як «систему психічних станів, процесів і властивостей, спрямованих на продукування оцінки». В. А. Шамис і Л. А. Мальц аргументують, що «критичність мислення та критичне мислення зводяться первинно до виявлення помилок, а також до їх виправлення» [1]. Отже, критичне мислення – це один із видів інтелектуальної діяльності людини, який характеризується високим рівнем сприйняття, розуміння, об'єктивності підходу до його навколишнього інформаційного поля.

Американський професор Массачусетського університету Річард Пауль тлумачить критичне мислення як свідомий, спланований процес інтерпретації, аналізу та оцінювання інформації, заснований на наявних знаннях і перевірці думок з того чи іншого питання і спрямований на формування та затвердження власної позиції. На його думку, критичне мислення має становити серцевину реформи освіти, оскільки воно буде фундаторм основних змін XXI століття. Критичне мислення є умовою адаптації індивіда в інформаційному соціумі [9].

У США та Канаді ще в кінці XX століття розроблено спеціальний навчальний курс «Критичне мислення» для студентів університетів. Популярності набути підручники, призначені для вивчення цього курсу, таких авторів, як М. N. Browne, S. M. Keely [5], R. H. Ennis, S. P. Norris [7], R. Paul, A. Binker [9].

Міжнародне наукове співтовариство провадить активну роботу з психолого-педагогічних досліджень критичного мислення. 2009 року

було проведено Симпозіум із проблем критичного мислення в Каліфорнійському університеті в Берклі. Оксфордський університет регулярно проводить міжнародні семінари з критичного мислення.

Проте, незважаючи на наявність значної кількості публікацій, присвяченій означеній тематиці, недостатньо досліджено психолого-педагогічні особливості формування критичного мислення студентів під час викладання конкретних предметів.

Метою статті є дослідження основних психолого-педагогічних аспектів формування критичного мислення у студентів.

Виклад основних положень. На нашу думку, критичне мислення – це уміння активно, творчо, індивідуально сприймати інформацію, оптимально застосовувати потрібний вид розумової діяльності, різнобічно аналізувати інформацію, мати особисту незалежну думку та вміти коректно її обстоювати, уміти застосувати знання на практиці.

Професор Д. М. Шакірова на основі теоретичних і експериментальних результатів виокремила сім принципів, характерних саме для критичного мислення. Охарактеризуємо коротко кожен із них:

1) інформаційної насиченості навчального та практичного матеріалу для використання аргументів, доказів чи спростувань, заснованих на конкретних фактах, джерелах, даних;

2) соціальної обумовленості предмета осмислення. Підбір проблем, завдань, тем для обговорення слід здійснювати з урахуванням соціального дискурсу;

3) комунікативності в процесі осмислення проблеми та її обговорення. Критичне мислення є самостійним, проте виявляється в суперечках, дискусіях, під час обговорень і публічних виступів, тому комунікативні навички учасників осмислення проблеми для формування означеного типу мислення виконують вирішальну роль в успіху;

4) проблемності змісту матеріалу. Проблемне й критичне мислення пов'язані загальними властивостями, методами та прийомами навчання;

5) мотивації та потребі в знаннях. Основною засадою розумової діяльності і критичності розуму є рефлексія. Вона можлива тільки в тому випадку, якщо людина мотивована дізнатися, зрозуміти, осмислити, встановити істину або отримати результат. Саме тому результати експериментального формування критичного мислення вказують на те, що розвинути цей тип мислення вдається не у всіх студентів, а лише у 30–60 % з опитаних залежно від типу групи та рівня освіти. Лінощі розуму і почуттів – погана основа для розвитку критичного мислення;

б) науковості, достовірності та доступності інформації. Цей принцип не потребує пояснення. Здібності та вміння оцінювати достовірність інформації також входять до умінь критично мислити;

7) наступності навчання мислення. Проведені експерименти з навчання дорослих засвідчують, що розвивати критичне мислення освічених людей можна в будь-якому віці і без спеціального попереднього навчання, тому багато навичок формуються за традиційного навчання. Однак ефективність цього процесу і його результат найбільш значущі за системного, послідовного навчання [4].

Технологія формування критичного мислення охоплює цілі, завдання, принципи побудови, етапи і умови формування, методи, прийоми та способи навчання мислення, форми організації діяльності студентів і способи оцінювання результатів формування мислення. Важливо для розвитку критичності мислення студентів знати етику критики і формування культури критичного мислення через організацію диспутів, дискусій, написання рецензій та участі в ухваленні колективних рішень.

Основною метою формування критичного мислення студентів, а також дорослих, які не мають стійких навичок мислити критично, є розширення розумових компетенцій для ефективного вирішення соціальних, наукових і практичних проблем. Завдання формування критичного мислення відрізняються залежно від віку студентів, їх рівня знань і попереднього досвіду.

У психолого-педагогічній літературі є спроби вирізнити етапи формування критичного мислення студентів у роботах А. В. Тягло, Т. С. Воропай [2] та Д. М. Шакирової [4]. Пропонуються три етапи формування критичного мислення на основі психолого-педагогічних підходів.

Перший етап – стадія «виклику», актуалізація знань, інтересу, цікавості до теми, визначення цілей вивчення матеріалу.

Другий – осмислення нової інформації.

Третій – роздум або рефлексія, формування особистої думки і ставлення до матеріалу.

На стадії «виклику» після ознайомлення студентів з темою лекції та її основними питаннями викладач дає письмове завдання, яке не потребує багато часу (не більше 10 хвилин), виконується студентами індивідуально або в групах, а потім обговорюється з одночасною фіксацією результатів колективного пошуку на дошці. Ці завдання актуалізують наявні у студентів знання, сприяють залученню відомостей з інших дисциплін, стимулюють звернення до життєвому досвіду.

Наприклад, на лекції з предмета «Вища освіта та Болонський процес» складається простий кластер (від англ. cluster – гроно, китиця)

на ключове поняття «освіта». Студентами пропонуються змістові характеристики поняття, які розкриваються через словники та енциклопедії.

Розглядається тлумачення поняття «освіта» у поширених енциклопедичних виданнях, що відображають загальноприйняте змістове розуміння. В «Українському педагогічному словнику» (1997) під освітою розуміється духовне обличчя людини, яке формується під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто становлення людини. У Великому тлумачному словнику української мови (2001) термін «освіта» має три різні значення: «сукупність знань, здобутих у процесі навчання // освіченість, письменність, грамотність; піднесення рівня знань, навчання // процес засвоєння знань, навчання; загальний рівень знань (у суспільстві, державі і т. ін.) // система навчально-виховних закладів і установ, через які здійснюються ці заходи».

«Універсальний словник-енциклопедія» (1999) тлумачить термін «освіта» як «процес поширення знань і культури в суспільстві, процес освіти охоплює також розширення суспільної політичної та національної свідомості». В «Енциклопедії професійної освіти» (1999) подано чотири різноманітні значення: сукупність закладів – система освіти; передача та засвоєння соціально-культурного досвіду, а також формування здатностей до його збагачення – освітній процес; знання, розуміння, уміння, що сформувалися в процесі навчання і розглядаються в контексті використання їх для виконання пізнавальних і практичних завдань – освіченість; наявність документа, що підтверджує закінчення навчального закладу – рівень освіти.

За означенням, прийнятим XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, під освітою розуміється процес і результат удосконалення здібностей й поведінки особистості, під час яких вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання. Усі ці визначення узагальнюються у вигляді таблиці.

На другій стадії викладач розкриває зміст теми, використовуючи різноманітні засоби наочності. Однак для того, щоб виклад нового матеріалу здійснювався за максимальної активності студентів, в лекцію включається ще декілька завдань, які активізують самостійне мислення. Таке завдання (тривалістю 15–20 хвилин) дається в середині лекції після вивчення складного питання або в її кінці – для кращого осмислення матеріалу. Система завдань продумується так, щоб у процесі вивчення предмета студенти розвивали аналітичні здібності, вміння порівнювати, узагальнювати, продукувати творчі ідеї, формулювати висновки.

Зазвичай даються такі завдання:

– сформувати складний кластер, тобто систему понять, термінів, які необхідно подати у вигляді ієрархічно розгалуженого грона для наукового розуміння предмета вивчення;

– складання денотатного графа на основні поняття (від лат. *denoto* – позначаю і *grapho* – пишу); це спосіб виокремлення з тексту істотних ознак поняття та їх графічного оформлення, що дозволяє створити системне розуміння досліджуваного предмета, з метою різнобічного його дослідження (з позиції структури, функцій, динаміки тощо).

Наприклад, зміст поняття «освіта» розкривається методом етимолого-змістового аналізу. Завдання цього методу полягає у порівнянні словесної назви поняття з співзвучними, подібнокореновими словами, наданні їм підвищеної рухливості, активності, ставлячи до них різноманітні запитання. Техніка реактуалізації етимологічного змісту полягає у порівневому дослідженні змістового обсягу слів, що стають поняттям. Метод етимолого-змістового аналізу дозволяє на кожному змістовому рівні «реставрувати» не завжди очікувані центри семантичного поля даного поняття, які формують основу змісту, що ґрунтується не на поверхневому, традиційному розумінні поняття, а на глибинному змістовому розумінні. Розглянемо процесуальний, динамічний аспект первинного розуміння поняття «освіта», підібравши однокореневі слова, що відображають дію.

У Великому тлумачному словнику української мови співзвучні до слова «освіта» такі дієслова: освітлювати, освінути, освоювати, освячувати, освіжати. Дієслово «освітлювати» має чотири змістові шари: кидати промінь світла на кого-, що-небудь; забезпечувати світлом, бути джерелом розуміння чого-небудь, робити ясным, зрозумілим що-небудь; вилучати домішки, робити світлим, прозорим. Слово «освоювати» означає оволодівати, засвоювати, робити придатним для використання, навчатися, користуватися чим-небудь. Слово «освінути» означає освітити, осяяти. Під словом «освячувати» розуміється дія, що підносить, звеличує, облагороджує, скріплює своїм авторитетом віру в непорушність, законмірність чого-небудь. «Освіжати» означає робити світлим, чистим; знімати відчуття втоми, відновлювати чийсь сили, повертати бадьорість; викликати приплив нових духовних сил, наснаги, працездатності, духовно оновлювати, наснажувати; змінювати, додавати яскравості, барвистості, що-небудь нового // вносити новий, свіжий струмінь у яку-небудь справу.

Якщо поняття «освіта» розглядати в синонімічному ряді слів: становлення, розвиток, виховання, формування, то можна визначити процесуальну модель цього поняття, що вимагає безпосереднього

доповнення до дієслів «освітлювати», «освоювати». На цьому рівні дослідження поняття із процесуальністю виникає глибока ідеологема, яка покладена в основу слова «освіта» – ідея творення та розвитку. Ця проблема творення, розвитку, як внутрішня є однією з фундаментальних у широкому розумінні досліджуваного слова. На глибинному змістовому рівні в понятті «освіта» закладено ідею розуміння, припливу нових духовних сил, наснаги, працездатності, змін на краще, що проявляється шляхом здобування, осягнення, оновлення, очищення та облагородження.

З'ясовуючи змістовий рівень поняття «освіта», дамо відповідь на питання: розвиток, освітлення, здобування, оволодіння, облагородження чого є освіта? Етимологічно-змістовий аналіз указує, що слово «освіта» близьке за звучанням і змістом зі словами-основами – «світло» і «світ». Отже, в понятті «освіта» закладено не лише факт процесуального освітлення, але і об'єкт освітлення – світ. Це відображає уявлення наших предків про Бога Сонця, як животворний першопочаток, який є джерелом світу та справедливості. Образ Бога-Сонця означає не тільки образ творця, а й Бога-всесдержителя, оскільки він не тільки першоджерело життя, а й основа світу, просвітленого сенсом.

Слово «світло» означає не тільки фізичне явище: «світло» є метафорою, що означає розуміння світу і себе у цьому світі. Метафору світла як джерела смислу і розуміння закладено у Біблійну концепцію створення світу, як першотворення людини за образом світла і через світло. Словесна назва поняття освіти порушує питання про видимість світу, як питання світла, освітленості й характеру його поширення, а також здатності людини бачити чи, навпаки, – під час надмірної засліплюючої освітленості.

На третьому етапі відбувається рефлексія, формування особистої думки, самостійне формулювання висновків за певним питанням, графічне оформлення змісту у вигляді структурно-логічної схеми, яка дозволяє описати суттєві зв'язки між об'єктами і явищами. Використовуються дві основні форми узагальнення інформації: від загального – до конкретного (дедуктивний граф) і від особистого – до загального (індуктивний граф).

Наприклад, словесна назва поняття «освіта» відображає стереоскопічну абстракцію, що полягає в єдності та різноаспектності світу та людини з її внутрішнім світлом, можливості здобування та споглядання сенсу світу лише під впливом світла, що дозволяє порівняти людину з світильником у храмі сущого. Здобуття освіти, наявність власного світла впливає на внутрішній стан людини, її здатність освітлювати і пізнавати навколишній світ. Правдиво освічена

людина не поглинає, не пригашає світло, а розповсюджує, роздаровує його. Вона несе в собі величезний потенціал, який потребує надзвичайної уваги. Внутрішня некерована енергія світла може швидко спопелити і людину, і усіх, хто навколо. Завдання освітянина – помірковано освітлювати світ, запалюючи самотніми вогниками своїх вихованців.

Сенс і ціль освіти – людина у постійному розвитку, її духовному становленні, гармонії з собою та світом, спрямуванні діяльності особистості на благородство та красу. Недарма у грецькій мові співзвучні слова «світло» (kudmos) та «окраса» (kudmene) споріднені у значенні з давньогрецьким словом «світ» (kosma). Отже, освіта слугує повноцінному розвитку особистості, спрямовуючи її діяльність на освітлення й окрасу світу та одночасно визначаючи особистість його окрасою. Кожна людина, в певному розумінні, є непізнаною перед собою та іншими. Завдання освіти полягає в тому, щоб допомогти розкрити людину для людини. Важливо зазначити, що освіта не повинна догоджати кожній людині самоутвердитися, а допомагає особі самоусвідомити себе, щоб краще усвідомити свій «дар» і спонукати себе до відповідної діяльності.

Синтетичною формою вияву духовного життя людини, своєрідним способом розуміння і ставлення до світу є її світогляд. Утверджуючись у різних формах ставлення до світу, людина потребує єднання зі світом в усій його цілісності, поєднанні дійсного та можливого, теперішнього, минулого й майбутнього, що спонукає потребу створення власного світу в собі – це і є світогляд. Сформувати власний світогляд, щоб осягнути світ загалом і бути відповідною до нього, допомагає людині освіта. Для цього людині потрібно мобілізувати всі свої сутнісні здібності та якості. Світогляд відображає певну проекцію на світ людських переживань, прагнень, сподівань, мобілізує внутрішні ресурси людини, спонукає й спрямовує її до залученості зі світом. Світогляд є мобілізаційною програмою щодо включення людини у стосунки зі світом.

Освіта – це процес розвитку, саморозвитку особистості, творення себе в гармонії зі світом, формування і реалізація власного світогляду під ціннісною проекцією світу, здобуття та постійне оновлення життєво важливих якостей, зростання наснаги, працездатності, облагородження внутрішнього стану людини (розуму, серця, духу), що проявляється в самореалізації людини, спрямованої на окрасу себе та світу. Для реалізації цього процесу повинен існувати соціальний інститут, цілісна саморозвивальна система установ і закладів, діяльність яких визначається соціально-економічним, політичним устроєм цього суспільства.

Отже, визначення рівня розвитку критичності є важливою умовою вибору педагогічних технологій, методів формування і розвитку мислення студентів. Для студентів вищий рівень сформованості критичного мислення означає наявність інтегративних мисленневих компетенцій на основі синтезу логічного, проблемного, критичного мислення та вміння використовувати ці компетенції в практичній, професійній і соціальній діяльності.

Найважливіша складова дидактичної моделі формування критичного мислення пов'язана з діяльністю викладача та правильним вибором методів, способів і прийомів формування критичного мислення. Вибір методів навчання під час використання технології формування критичного мислення залежить від того, до якої системи навчання близька технологія. На нашу думку, найбільш ефективні навчальні технології, пов'язані з розвитком проблемного, дивергентного, творчого мислення, діяльнісного підходу, організації та самоорганізації.

Психолого-педагогічні проблеми оцінювання критичного мислення ґрунтовно описано Р. Енніс та С. Норріс [7]. До основних методів оцінювання можна віднести: тести з готовими варіантами відповідей; тести з альтернативними відповідями; ведення протоколу спостережень за процесом дискусії; індивідуальні протоколи самоаналізу навчають за запропонованим алгоритмом.

Проблемні ситуації, як і тестові завдання, обмежують виявлення потенційних можливостей людини вимогою однозначної відповіді. Проте критичне мислення тісно пов'язано з дивергентним, коли студент «здатний мислити в різних напрямках» і пропонує декілька допустимих відповідей. Це обмеження можна подолати «відкритими» тестами. У них немає чітко визначених меж у вигляді вимоги однозначної відповіді.

Основними умовами стимулювання студентів до формування критичного мислення на заняттях є:

1) час. Студенти повинні мати достатньо часу для збору інформації за заданою проблемою, її обробки, вибору оптимального способу презентації свого рішення;

2) очікування власних ідей, презентації особистісної позиції. Студенти повинні усвідомлювати, що від них очікують висловлення своїх думок та ідей у будь-якій формі, їх діапазон може бути необмежений, а ідеї – різноманітні;

3) спілкування. Студенти повинні мати можливість для обміну думками. Внаслідок цього вони можуть бачити свою вагомість і внесок у розв'язання проблеми;

4) цінування думок інших. Студенти повинні вміти слухати і цінувати думки інших. Вони мають усвідомлювати, що для знаходження

оптимального розв'язання проблеми важливо вислухати всі думки, щоб мати змогу сформулювати власну думку, яка може бути скоригована «колективною мудрістю»;

5) віра у власні сили. Студенти повинні знати, що їм можна висловлювати будь-які думки, мислити поза шаблоном;

6) активна позиція. Студенти повинні мати активну позицію у навчанні, отримувати справжнє задоволення від здобування знань. Це викликає у них прагнення мислити критично.

Висновок. Отже, успішне використання технологій критичного мислення залежить від усвідомлення викладачем своєї місії в сучасному навчальному процесі. Педагог повинен бути готовим до діяльності у відкритому освітньому просторі. Між учасниками навчального процесу повинна відбуватися рівноправна взаємодія, кожен має право на висловлення своєї позиції та бути почутим. За допомогою ширшого запровадження навчальних технологій критичного мислення можна сформувати сучасне покоління молоді, що здатне бути конкурентоспроможним та успішними. Проте для цього необхідно здійснити принципове оновлення психолого-педагогічних підходів у організації навчального процесу у вищих навчальних закладах.

---

1. Теория практического мышления. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.humanism.ru/education.kurses>

2. Тягло А. В. Критическое мышление: Проблема мирового образования 21 века / А. В. Тягло, Т. С. Воропай. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www/geocities.com/tyaglo/ct/](http://www.geocities.com/tyaglo/ct/).

3. Ходос Е. А. Критическое мышление: метод, теория, практика: учеб.-метод. пособие / Е. А. Ходос, А. В. Бутенко. – Красноярск, 2002. – 139 с.

4. Шакирова Д. М. Формирование критического мышления учащихся и студентов: модель и технология / Д. М. Шакирова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ifets.ieee.org/russian/depositary/v9_i4/pdf/6.pdf.

5. Browne M. N. Asking the right questions. A guide to critical thinking. 5 ed. Upper Saddle River / M. N. Browne, S. M. Keeley. – N.-Y., 1998.

6. Google Effects on Memory: Cognitive Consequences of Having Information at Our Fingertips [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sciencemag.org/content/333/6043/776.abstract> 5 August 2011

7. Ennis R. H. Evaluating critical thinking / R. H. Ennis, S. P. Norris. – Midwest, 1989.

8. Ken Robinson. Out of Our Minds: Learning to be Creative / Robinson Ken. – Wiley India Pvt. Limited, 2011. – 232 p.

9. Paul R. Critical Thinking Handbook. Somota State Uni / R. Paul, A. Binker. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ijhssnet.com/journals/-Vol_1_No_17_Special_Issue_November_2011/19.pdf.

10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bntu.info/news/it-professor-britanskogo-universiteta-nazvala-google-otuplayuschim.html>

Жидецкий Ю. Ц. Психолого-педагогические аспекты формирования критического мышления студентов

Проведено исследование основных психолого-педагогических аспектов формирования критического мышления студентов. Раскрыты основные принципы развития критического мышления и предложено особенности их применения на примере преподавания учебного курса «Высшее образование и Болонский процесс».

Ключевые слова: критическое мышление, основные принципы, этапы развития критического мышления, особенности преподавания курса «Высшее образование и Болонский процесс».

Zhydetskiy Yu. C. Psychological and pedagogical aspects of formation of student's critical thinking formation

The psychological and educational aspects of the formation of critical student's thinking is investigated. Highlight and describe the basic principles of critical thinking and proposed features of its implementation as an example of teaching the subject «Higher Education and the Bologna Process».

Key words: formation of critical thinking, basic principles, stages of formation, features classes of the subject «Higher Education and the Bologna Process».

Стаття надійшла 10 грудня 2013 р.

УДК 378.147

**Л. М. Малинович,
Г. Я. Легендзевич**

**ВПЛИВ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ
НА ОСОБИСТІТЬ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ**

Розкрито поняття «інтерактивні методи навчання», подано характеристику окремих методів, визначено позитив і негатив впливу методів навчання на особистість магістранта, з'ясовано різновиди використання інтерактивних технологій під час навчання у ВНЗ з метою формування конкурентоспроможного майбутнього фахівця.

Ключові слова: інтерактивні методи навчання, технології навчання, викладання, взаємодія, комунікація, активний метод навчання.

Постановка проблеми. Нині в системі освіти України, як і у всьому світі, дедалі більша увага зосереджується на перегляді і зміні цілей, змісту, форм і методів, засобів і загалом усієї організації освітньої системи відповідно до вимог часу. Пошук нових форм і прийомів вивчення різних дисциплін у сучасних умовах реформування системи

вищої освіти – явище не тільки закономірне, але й необхідне. Навчання повинно бути спрямоване на формування сильної особистості, здатної жити і працювати у сучасному світі. Відомо, що освіта має бути орієнтована на забезпечення самовизначення особистості, створення умов для самореалізації. У навчальній діяльності повинні застосовуватися такі методи навчання, які сприятимуть самореалізації тих, хто навчається. Це можливо за таких умов: наявність групової роботи, взаємодія тих, хто вчиться, між собою, з педагогом, з навчальною інформацією. Цим умовам відповідає застосування інтерактивних методів навчання, які становлять систему правил організації продуктивної взаємодії між собою тих, хто навчається, за якої відбувається засвоєння нового досвіду, отримання нових знань і надається можливість для самореалізації особистості. Одним із напрямів модернізації системи навчання є пошук психолого-педагогічних аспектів удосконалення методів і форм навчання, що і підтверджує актуальність цього питання.

Стан дослідження. Питання застосування інтерактивних методів навчання у сучасних освітніх закладах широко досліджується вітчизняними і зарубіжними науковцями психолого-педагогічного спрямування. Такі підходи до навчання не є новими для української середньої та вищої школи. Частково вони використовувались в 20-ті роки ХХ ст. – роки масштабного реформування освіти. Як зазначає Г. Сиротенко, про використання елементів інтерактивного навчання в українській школі згадується ще у дослідженнях А. Рівіна (1918 р.). Але запроваджувались вони без належного методичного забезпечення, теоретичного осмислення та експериментальної перевірки. Подальшу розробку особливостей інтерактивного навчання здійснювали В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі, В. Шаталов, Є. Ільїн, С. Лисенкова та ін. [17, с. 14]. На сучасному етапі слід виокремити низку напрямів досліджень: поняття «інноваційні процеси» у психолого-педагогічній науці (І. Лернер, М. Скаткін, В. Беспалько, В. Сластьонін); освітні технології (О. Пехота, С. Сисоєва); інтерактивні технології навчання (О. Пометун). Сучасні освітні інноваційні концепції застосовуються у дослідженнях Ю. Васькова, С. Єрмоленкова, Л. Мацько. Теоретичні та практичні розробки психолого-педагогічних умов удосконалення освітнього процесу належать В. Гузеєву, А. Гіну, О. Пометун, Л. Пироженко, А. Фасолі. Проте у галузі дидактики вищої школи інноваційні методичні пошуки були епізодичними. Тому метою статті є психологічний аналіз впливу інтерактивних методів навчання на особистість магістранта під час навчання у вищому навчальному закладі.

Виклад основних положень. Інтерактивні методи навчання, які дедалі частіше застосовуються у практиці сучасного викладача, дають

змогу зрозуміти взаємозв'язок між подіями, аналізувати, мати свою думку, вміти аргументувати і толерантно вести дискусію. Поява і розвиток інтерактивних методів зумовлена тим, що перед учасниками процесу навчання виникають нові завдання, які полягають у тому, щоб не тільки надати студентам знання, але забезпечити формування і розвиток пізнавальних інтересів і здібностей, творчого мислення, умінь і навичок самостійної розумової праці. Теоретичною основою запровадження інтерактивних методів навчання мусять бути системний, особистісно зорієнтований та діяльнісний підходи до побудови дидактичних процесів; теорія оптимізації педагогічного процесу (Ю. Бабанський, М. Поташник), а також інваріантність процесу навчання, уроку як конкретної форми існування процесу засвоєння знань і методу навчання як мікродіяльності навчання. Методологічною основою є розробки сучасних українських педагогів та психологів у галузі методів та технологій навчання. Термін «інтерактивний» запозичений з англійської і означає «взаємодіючий» [5]. Є багато цікавих думок стосовно поняття «інтерактивний»: Інтерактивні методи навчання – це методи, в основі яких – спілкування (О. Січкарук). Вони вирішують завдання: навчати, виховувати, розвивати особистість, формувати професійні та соціальні якості фахівця. М. Демчук підкреслює, що «інтерактивне навчання – це, перш за все, діалогове навчання, в ході якого здійснюється взаємодія вчителя та учня» [1, с. 4]. О. Пометун та Л. Пироженко визначають, що Сутність інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умов постійної, активної взаємодії всіх учнів. Це – співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове навчання в співпраці)... [2, с. 7]. Дослідження, проведені Національним тренінговим центром (США, штат Меріленд) у 80-і рр. XX ст., засвідчують, що інтерактивне навчання дає можливість збільшити відсоток засвоєння матеріалу, впливає не лише на свідомість студента, а й на його почуття, волю (дії, практику). Результати цих досліджень відображено у схемі «Піраміда навчання» [5, с. 21].

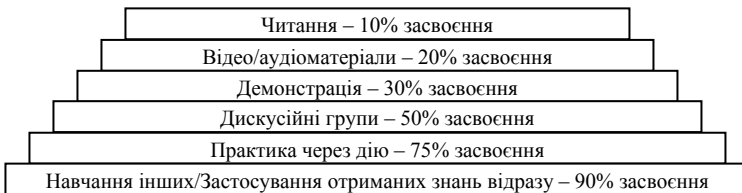

Рис. 1. «Піраміда навчання»

Мета використання інтерактивного навчання – не самоціль. Це лише спосіб створення атмосфери в аудиторії, котра найліпше сприяє співпраці, порозумінню та доброзичливості, дає змогу по-справжньому реалізувати особистісно орієнтоване навчання [17, с. 16]. Інтерактивні методи навчання є процесом спільної діяльності викладача і студентів, атрибутами якого є:

- присутність учасників в єдиному часі і просторі, що створює можливість особистого контакту між ними;
- наявність спільної мети, очікуваного результату діяльності, який відповідає інтересам усіх і сприяє реалізації потреб кожного;
- планування, контроль, корекція і координація дій;
- розподіл єдиного процесу співпраці, спільної діяльності між учасниками;
- виникнення міжособистісних відносин [17, с. 16].

Інтерактивні методи, на думку Г. Сиротенка, – це посилене психолого-педагогічна взаємодія, взаємовплив учасників освітнього процесу через призму власної індивідуальності, особистого досвіду життєдіяльності. Це процес інтенсивної, міжсуб'єктної комунікації викладача та студентів (педагог – суб'єкт власної професійної діяльності – ставить у позицію суб'єкта освітньої діяльності студента). Інтерактивна освітня взаємодія характеризується високим ступенем інтенсивності спілкування її учасників, їхньої комунікації, обміну діяльністю, зміною і різноманітністю її видів, форм і прийомів, цілеспрямованою рефлексією учасниками своєї діяльності і взаємодії, що відбулася. Реалізація інтерактивних методів, спрямованих на зміну, удосконалення моделей поведінки і діяльності учасників навчально-виховного процесу, є важливою проблемою сучасної психологічної теорії і практики [17, с. 17].

Ключовим поняттям, що визначає сутність інтерактивних методів, є взаємодія. Взаємодія розуміється як безпосередня міжособистісна комунікація, найважливішою особливістю якої визнається здатність людини «приймати роль іншого», уявляти, як її сприймає партнер по спілкуванню або група, інтерпретувати ситуацію і конструювати власні дії. Психолого-педагогічна взаємодія – це обмін діяльністю між педагогом і учнями, в якому діяльність одного обумовлює діяльність іншого (інших) [10, с. 43].

О. Пометун виокремлює основні ознаки інтерактивної психолого-педагогічної взаємодії: полілог, діалог, мисленнева діяльність, смислотворчість, міжсуб'єктні відносини, свобода вибору, створення ситуації успіху, позитивність і оптимістичність оцінювання, рефлексія тощо [4, с. 39]. Проаналізуємо їх:

– полілог (у перекладі з грецької означає багатоголосся) у педагогічному процесі є багатоголоссям, в якому можна почути голос кожного учасника педагогічної взаємодії;

– діалог передбачає сприйняття учасниками педагогічного процесу себе як рівних партнерів, суб'єктів взаємодії;

– мисленнєва діяльність як сутнісна ознака інтерактивних методів полягає в організації інтенсивної розумової діяльності викладача та студентів. У інтерактивному навчанні викладач має організувати самостійну пізнавальну діяльність студентів;

– смислотворчість є процесом усвідомленого створення (творіння, побудови) студентами і викладачем нових для себе значень, змісту предметів і явищ оточуючої реальності в межах обговорюваної теми. Результатом смислотворчості викладача та студентів є новий зміст педагогічного процесу;

– свобода вибору студентів та викладача полягає в їхньому свідомому регулюванні і активізації своєї поведінки, педагогічної взаємодії, які сприяють оптимальному розвитку, саморозвитку [4, с. 40].

Різноманітні спроби класифікації інтерактивних методів навчання здійснювали: Л. Вавилов, Т. Добринін, Е. Голант, О. Голубков, В. Гузев та інші. Розглядаючи різні класифікації інтерактивних методів, вирізняємо низку проблем: по-перше, ще досі не було виявлено жодної повної класифікації інтерактивних методів навчання. По-друге, нема чіткого розмежування між інтерактивними та активними методами навчання, одні і ті ж види входять і до активних, і до інтерактивних. По-третє, наявні класифікації інтерактивних методів навчання не відображають таку особистісну функцію, як самореалізація.

Інтерактивні методи поділяють на дві групи, де однією зі сторін виступає викладач, спілкування відбувається між студентами. До першої групи можна віднести лекції із бесідами, дискусіями, проблемні лекції, семінари-обговорення, семінари «питання-відповідь», дискусії із провокаційними запитаннями, консультації (особливо під час дистанційного навчання), роботу через сайт-курс. До другої – бесіди, дискусії, круглі столи, «мозковий штурм», групове вирішення конкретних ситуацій, діл.

О. Пометун і Л. Пироженко запропонували класифікацію інтерактивних технологій навчання залежно від форм (моделей) навчання, в яких реалізуються інтерактивні технології.

Залежно від мети заняття та форм організації навчальної діяльності студентів інтерактивні технології навчання були ними об'єднані в 4 групи:

1. Інтерактивні технології кооперативного навчання.
2. Інтерактивні технології колективно-групового навчання.
3. Інтерактивні технології ситуативного моделювання.
4. Інтерактивні технології відпрацювання дискусійних питань [5, с. 33].

Сучасні дослідники психолого-педагогічного профілю пропонують різні види інтерактивних методів. С. Сисоева вирізняє творчі ситуації, навчально-творчі задачі, навчання у співробітництві, метод проєктів, навчальний тренінг, метод дискусії, ігровий метод, «мозкової атаки», метод «Дельфі», проблемне навчання, кейс-метод. В. Мельник пропонує інтерактивні методи поділяти на превентивні інтеракції (тренінг, консультації та ін.), імітаційні інтеракції (інсценування, ділові ігри, диспут, «мозковий штурм» та ін.), неімітаційні інтеракції (проблемна лекція, конференція, практикум тощо).

Щоб зрозуміти переваги того чи іншого методу, слід описати детально їх застосування в навчально-виховному процесі ВНЗ. До найбільш поширених методів належать такі: «Мікрофон», «Мозковий штурм», «Займи позицію», «Робота в парах», «Розігрування правової ситуації по ролях», «Ток-шоу», «Метод інсценування» та ін.

1. «Мікрофон» – один із видів колективного навчання. Студенти мають можливість по черзі обстояти свою позицію та аргументувати її. Викладач, уважно слухаючи, аналізує рівень засвоєння теми. Також викладач може висловити і свої міркування. Для ефективної організації роботи академічної групи потрібно: окреслити чітко сформульоване запитання чи проблему; запропонувати групі предмет, який виконуватиме роль уявного мікрофона, який студенти передаватимуть один одному по черзі; запропонувати студентам говорити лаконічно й швидко, не більше 1–2 хвилини; говорити має тільки та особа, у котрої «символічний» мікрофон, відповіді не коментуються і не оцінюються; коли хтось висловлюється, інші не можуть говорити або викрикувати з місця. Перевага цього методу полягає у тому, що кожен студент має можливість висловити свою думку, але це не завжди вдається, тому що у великій аудиторії часто інші не дають змоги висловитись.

2. «Мозковий штурм» – це ефективний метод колективного обговорення, пошук рішень, що спонукає учасників виявляти свою уяву та творчість, який досягається шляхом вільного вираження думок усіх присутніх і допомагає знаходити кілька рішень у конкретній темі. Викладач на занятті називає тему дискусії та запрошує вас взяти участь у її обговоренні шляхом «штурму», який організовується за такими етапами:

1. Всі учасники «штурму» пропонують ідеї щодо розв'язання висунутої проблеми (ідеї можуть бути будь-якими, навіть фантастичними).

2. Студент записує на дошці всі ідеї, що пропонуються.

3. Коли група вважає кількість поданих ідей достатньою, їх подання припиняється.

4. Після того, як майже всі ідеї зібрані, вони групуються, аналізуються, розвиваються групою.

5. Вибираються ті, що, на вашу думку, допоможуть вирішити порушену проблему.

Позитивне в цьому методі є, те що студенти вчаться творчо мислити, шукати урегулювання ситуації. Головне – зуміти залучити усіх до обговорення.

3. «Обери позицію» – цей метод допомагає дискутувати на спірну, суперечливу тему. Порядок проведення: викладач називає тему та пропонує висловити свою думку з досліджуваної теми; вам потрібно стати біля того плакату, який збігається з вашою точкою зору; підготуйтеся до обґрунтування своєї позиції, чому саме її ви обрали; якщо після обговорення дискусійного питання ви змінили точку зору, можете перейти до іншого плакату і пояснити причину свого переходу, а також назвати найбільш переконливу ідею або аргумент протилежної сторони. Позитив методу – у можливості висловитися кожному, продемонструвати різні думки, обґрунтувати свою позицію або перейти на іншу позицію в будь-який час, якщо вас переконали, та назвати більш переконливі аргументи.

4. «Робота в парах» – метод є різновидом роботи в малих групах, він дозволить сформувати навички співробітництва, оволодіти уміннями висловлюватись та активно слухати.

Етапи організації роботи:

1. Прочитайте завдання та інформацію до його виконання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. Висловіть свої думки, погляди на проблему по черзі.
4. Узгодьте спільну позицію.
5. Визначте, хто очолюватиме результати роботи класу та підготуйтеся до нього.

5. «Розігрування правової ситуації у ролях», мета якого – визначити ставлення до конкретної життєвої ситуації. Рольова гра імітує реальність призначення ролей, надає можливість діяти «як насправді», можна розігрувати свої ситуації, в яких ви вже побували. Беручи участь у рольовій ситуації, потрібно чітко дотримуватися своєї ролі; намагатись слухати партнерів по грі та викладача; не коментувати дії інших; намагатись поставитися до своєї ролі як до реальної життєвої ситуації, в яку ви потрапили; вийти з ролі опісля завершення сценки; взяти участь в обговоренні розіграної ситуації та поділитися своїми відчуттями під час перебування в ролі. У студентів набувається досвід шляхом гри.

6. «Ток-шоу». Метою такої форми роботи є отримання навичок публічного виступу та дискутування. Викладач на цьому уроці є ведучим ток-шоу. Умови ефективного застосування методу:

1. Оголошується тема дискусії.
2. Висловлюються із запропонованої теми «запрошені гості».
3. Слово надається глядачам, які можуть виступити зі своєю думкою упродовж 1 хв. або поставити запитання «запрошеним».
4. «Запрошені» мають відповідати лаконічно та конкретно.

5. Ведучий також має право поставити своє запитання або перервати виступ за лімітом часу. Ця форма роботи допоможе навчитися брати участь у загальних дискусіях, висловлювати та захищати власну позицію. Недоліком цього методу буває те, що студенти часто не можуть одразу відповісти.

7. «Метод інсценування» має багато спільного з театром, який викликає сильні почуття, впливає на емоційно-вольову сферу особистості. Це один із найдавніших методів навчання, він найбільш ефективний і сьогодні, бо забезпечує умови максимального наближення дидактичного процесу до дійсності. Характерними особливостями цього методу є: по-перше, ознайомлення учасників заняття з конкретною дидактичною ситуацією, яка найбільш повно відповідає професійній діяльності і потребує вирішення; по-друге, надання їм ролей конкретних посадових осіб, які існують у реальній ситуації; по-третє, розподіл цих ролей між студентами. Він забезпечує студентам такі умови для занять, які не в змозі створити інші методи навчання, – випробувати на собі результати своїх рішень і дій. Можна використовувати *дві форми інсценування занять*: перша – це заздалегідь підготовлене інсценування; друга – імпровізоване інсценування, яке порівняно з першим виникає ніби ненавмисно, випадково і несподівано під час обговорення певних навчальних проблем. Перевага цього методу у тому, що надається можливість наблизитися до дійсності.

Нами було вивчено застосування елементів інтерактивних методів навчання у Львівському державному університеті внутрішніх справ на різних факультетах (юридичний, економічний, психології) на практичних заняттях курсу «Педагогіка і психологія Вищої школи і Болонський процес». На такому практичному занятті, що проходило з допомогою активних методів, ми дотрималися важливого У межах рамках виконання магістрантами індивідуального наукового самостійного завдання (ІНДЗ) студенти використовували активні форми виконання завдання: реферати, есе, нариси, інтерв'ю, упорядковували бібліографічні покажчики, таблиці, схеми, готували презентації з опрацьованої теми. Тематика ІНДЗ стосувалася вивчення «Організації навчально-виховного процесу в провідних ВНЗ світу». Аналізуючи величезні обсяги матеріалу зі специфіки здобуття вищої освіти в Оксфорді, Гарварді, Бонні порівняно з найдавнішими українськими вишами (Києво-

Могилянською та Острозькою академіями, Львівським національним університетом імені Івана Франка), студенти демонстрували практичні навички і уміння із застосування різноманітних технологій навчання.

Впроваджуючи в практику міжпредметні зв'язки з курсом «Риторика», студенти-магістранти демонстрували застосування методу ділової гри «Я маю слово». Метою застосування методу є формування практичних умінь із виконання ефективних публічних промов (спочатку перед малою аудиторією), швидкого мислення, використання риторичної формули для правильного планування і виголошення промови, уміння об'єктивно оцінювати і аналізувати промовця, застосовуючи контрольний-аналітичний закон. Під час практичного заняття ми запропонували тематику проблем, з якою повинні виступати 2–3 магістранти упродовж 5 хвилин. Решта групи брала участь в оцінюванні за задалегідь заготовленими критеріями (з допомогою мультимедійного проектору) і ранжували виступи магістрантів, виставляючи бали. Такі вкраплення ігрового методу використовувалися для кращого засвоєння нової інформації. Інший варіант семінарського заняття пропонував використання ділової гри «У суді». Цей метод мав на меті формування навичок ведення дискусії у формі імітації судового процесу. Проведення семінару передбачало підготовку упродовж 1–2 тижнів. Час було відведено для вивчення сценарію гри, розподілу ролі, підготовки матеріали. За проведення гри було спеціально облаштовано аудиторію – розвішано плакати зі слоганами: «Я критикую дії, а не людей», «Моя мета – не перемога, а ухвалення найкращого рішення». Упродовж години, відведеної для проведення гри в контексті практичного заняття, було обрано представників «судового апарату»: суддю, прокурора, адвоката, обвинуваченого, свідків. Виховна мета заняття передбачала формування і виховання адекватної самооцінки магістранта, яка оцінювалась залежно від кількості кращих аргументів. Часто на семінарських чи практичних заняттях застосовувалось активне навчання з допомогою методу «малих груп». Спостереження свідчать про те, що більшість магістрантів системно готувалася і з великим зацікавленням брали участь у діловій грі. Коли матеріал з курсу засвоєно, то з'являлися навички спілкування, аргументи «проти» і «за», формувалася первинна соціальна компетентність особистості, яка є необхідною складовою професіоналізації майбутнього випускника. В кожній малій групі з'являються більш активні учасники, в яких можна вирізнити лідерські якості, що є важливими для ухвалення управлінських рішень у майбутній професійній діяльності.

Отже, можемо сформулювати основні переваги інтерактивних методів навчання для формування особистості випускника ВНЗ: студенти набудуть досвіду культури ведення дискусії; вироблятимуть

вміння приймати спільні рішення; вдосконалюватимуть комунікативні навички, вміння спілкуватися, доповідати. Якісно змінюватиметься рівень сприйняття навчального матеріалу – він набуватиме особистісного сенсу, замість «вивчити», «запам'ятати» стане «обдумати», «застосувати»; якісно змінюватиметься рівень володіння головними мисленнєвими операціями – аналізом, синтезом, узагальненням, абстрагуванням. До основних негативів можна віднести такі проблеми: студент часто може не мати власної думки, а якщо і матиме, то боїтиметься висловлювати її відкрито перед групою; часто студенти можуть не вміти слухати інших, об'єктивно оцінювати їх думку, рішення; студенти можуть бути не готовими в процесі обговорення змінювати свою думку, йти на компроміс; можуть спостерігатися труднощі в малих групах: лідери намагаються «тягнути» групу, а слабші студенти можуть одразу ставати пасивними.

Висновки. Отже, нами було здійснено вивчення стану застосування інтерактивних методів навчання під час навчання у ВНЗ та з'ясовано різновиди їх застосування на практиці. Можна зробити висновок про те, що актуальною психолого-педагогічною інновацією навчально-виховного процесу у ВНЗ є застосування передових технологій навчання, а саме – інтерактивних методів навчання, які сприяють формуванню конкурентоспроможної особистості, озброєної новітніми знаннями, сформованими необхідними професійними вміннями і навичками. Для підвищення пізнавальної активності студентів сучасному педагогу-новатору пропонується безліч різних активних методів, які він може використати у своїй викладацькій діяльності.

Перспективи подальших досліджень. Оскільки ключовою фігурою у процесі впровадження інноваційних технологій у систему вищої освіти є викладач, то саме від його професіоналізму, інтелекту, творчих здібностей і практичних навичок залежатиме успішність реалізації нововведення. Тому психолого-педагогічна проблема готовності науково-педагогічного колективу вищих навчальних закладів до застосування інноваційних технологій у навчанні студентів ВНЗ різного профілю потребує подальшого ґрунтовного дослідження, особливо під час застосування їх у роботі з різновіковою студентською аудиторією. У цьому вбачаємо перспективу подальшого дослідження проблеми.

---

1. Демчук М. Нетрадиційні форми навчання / М. Демчук // Рідна школа. – 2005. – № 9. – С. 65–67.

2. Кратасюк Л. Інтерактивні методи навчання / Л. Кратасюк // Дивослово. – 2004. – № 7. – С. 2–3.

3. Метод «Мікрофон». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/18991009/pedagogika/metodi_navchannya_traditsiyi_novatsiyi

4. Пометун О. Інтерактивні методики та система навчання / О. Пометун. – К.: Шк. світ, 2007. – 112 с.
5. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: теорія і практика / О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: А.С.К., 2002. – 192 с.
6. Сисоєва С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих: навчально-методичний посібник / С. О. Сисоєва; НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих. – К.: ВД «ЕКМО», 2011. – 324 с.
7. Сиротенко Г. О. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання / Г. О. Сиротенко. – Херсон: Основа, 2003. – 80 с.

Малинович Л. М., Легендзевич Г. Я. Влияние интерактивных технологий обучения на личность будущего специалиста

Раскрывается понятие интерактивных методов обучения, подается характеристика отдельных методов обучения, определяются позитивы и негативы влияния методов обучения на личность магистранта, выясняются разновидности использования интерактивных технологий во время обучения в ВНЗ с целью формирования конкурентного специалиста.

Ключевые слова: *интерактивные методы обучения, технологии обучения, преподавания, взаимодействие, коммуникация, активный метод обучения.*

Malynovych L. M., Lehendzevych G. Ya. The impact of interactive teaching technologies on the personality of future specialists

The concept of «interactive teaching methods» is revealed, the characteristic of individual methods is given, the pros and cons of the impact of teaching methods on the personality of post-graduate students are defined, and types of interactive technologies at higher education establishments in order to create a competitive future specialist are investigated.

Key words: *interactive teaching methods, teaching technologies, tuition, interaction, communication, active method of learning.*

Стаття надійшла 24 грудня 2013 р.

УДК 159.9:331.101.3+316.6

О. А. Матеюк

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
МАЙБУТНІХ СУБ'ЄКТІВ ПРАЦІ**

На підставі аналізу різних наукових поглядів с підходів щодо такого психологічного феномена, як професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці, здійснено спробу теоретично обґрунтувати її сутність, виокремити структурні компоненти та основні чинники, що впливають на її становлення,

визначити психологічні особливості їх провідної діяльності та професійної ідентичності. Доведено, що розвиток професійної ідентичності у вищому навчальному закладі формується у процесі набуття майбутніми суб'єктами праці знань, їх інтеріоризації, практико орієнтованій діяльності, застосуванні активних методів навчання для засвоєння професії, а також у введенні в навчальний процес циклу занять, які безпосередньо розвивають професійну ідентичність. Статистично доведено відмінності в психологічних особливостях провідної діяльності майбутніх суб'єктів праці, що належать до різних рівнів професійної ідентичності.

Ключові слова: *майбутні суб'єкти праці, ідентичність, професійна ідентичність, структура, етапи формування.*

Постановка проблеми. Розвинена професійна ідентичність сприяє виживанню суб'єкта праці в умовах сучасної економічної ситуації. Якщо раніше під час визначення професійної відповідності суб'єкта праці і посади, яку він займає, більшою мірою спиралися на не психологічні параметри, такі як стаж, освіту, практичні навички, то зараз надають перевагу більш надійним психологічним параметрам: мотивації співробітника, його цілям і цінностям, готовності до професійного зростання і розвитку, тобто професійній ідентичності.

Професійна ідентичність, на відміну від етнічної, соціальної, політичної тощо, передбачає «спеціальну цілеспрямовану, організовану суспільством підготовку і виконується за певну винагороду» [1–18].

«Спеціальну цілеспрямовану організовану суспільством підготовку» розуміємо як навчання майбутніх суб'єктів праці у вищих навчальних закладах з метою одержання ними певного фаху.

Стан дослідження. Над проблемою професійної ідентичності працювали такі науковці, як М. Абдуллаєва, Е. Борисова, Н. Волянук, Е. Зеєр, Е. Еріксон, О. Єрмолаєва, Є. Клімов, І. Кон, Г. Ложкін, А. Лукіячук, С. Максименко, А. Маслоу, Дж. Марсія, Л. Мітіна, Ю. Поваренков, Т. Стефаненко, А. Уотерман, І. Хамітова, Є. Чорний, К. Шамлян, Л. Шнейдерта ін.

Так, за висловлюванням А. Лукіячук, професійна ідентичність – це динамічна система, яка формується у процесі професійної освіти та активного розвитку професійної компетентності і впливає на ціннісно-смыслову сферу і удосконалення професійної майстерності майбутнього спеціаліста [2].

Згідно з поглядами Ю. Поваренкова, професійна ідентичність розглядається як системне, динамічне і рівневе явище, тісно пов'язане з іншими елементами професійного розвитку, зокрема професійним самовизначенням, професійною самооцінкою, професійною деформацією тощо. У межах концепції професійного розвитку учений визначає професійну ідентичність як:

- 1) провідну тенденцію становлення суб'єкта професійного розвитку;

2) емоційний стан, в якому перебуває особистість на різних етапах професійного розвитку; він виникає на основі ставлення особистості до професійної діяльності і професіоналізації загалом ставлення особистості до себе як суб'єкта професійного розвитку, фахівця – зокрема;

3) підструктуру суб'єкта, професійного розвитку, що реалізується у якості функціональної системи та спрямований на досягнення певного рівня професійної ідентичності [3].

Є різні погляди на проблему професійної ідентичності. Дослідження професійної ідентичності спрямовуються деякими вченими щодо професійного самовизначення та професійного розвитку. Інші вчені розглядають професійну ідентичність у контексті проблематики професійної самосвідомості.

Психологічну концепцію професійної ідентичності обгрунтувала Л. Шнейдер. Вона зважає на те, що становлення професійної ідентичності відбувається у межах професії. Поняття «професія» визначає змістові характеристики професійної ідентичності. Але професійна ідентичність не зводиться лише до професіоналізму, вона – результат професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації. Л. Шнейдер визначає професійну ідентичність як психологічну категорію, яка стосується усвідомлення особистістю своєї належності до певної професії, професійної спільноти [1].

Е. Зеєр пропонує інший підхід. Він визначає професійну ідентичність через поняття професійного «образу Я». Е. Зеєр вважає, що професійне становлення особистості супроводжується деструктивними змінами (кризами, стагнаціями та деформаціями особистості), що обумовлюють перервність, нерівномірність і гетерохронність професійного розвитку [4].

Н. Іванова розглядає професійну ідентичність як вид соціальної. Вона вважає, що професійна ідентичність «формується у процесі виявлення суттєвих зв'язків всередині та ззовні професії та відмінності їх як таких, вона пов'язана з загальною інформаційною основою діяльності, а також із цілісними еталонами типових професійних подій та індивідуалізованих концептуальних схем професійної поведінки» [5].

По-іншому тлумачать професійну ідентичність Г. Ложкін і Н. Воляннюк, які розглядають її як самосвідомість; систему уявлень людини про себе як суб'єкта життєдіяльності; як поняття, у якому розкриваються концептуальні уявлення людини (які супроводжуються певними ціннісними та мотиваційними орієнтаціями), про її місце у професійному середовищі [6].

О. Єрмолаєва трактує професійну ідентичність як компонент особистісної ідентичності, що забезпечує успішну професійну адапта-

цію, і як домінуючий чинник професійної кар'єри, що ґрунтується на компетентності, профпридатності, інтересі до роботи та їх балансі з оточенням. Але при цьому вона розширює це поняття до масштабів ідентифікаційних зв'язків людини і з соціальним середовищем. Професійна ідентичність – характеристика внутрішньої відповідності суб'єкта діяльності і соціально-професійного середовища [7].

Є. Клімов у роботі «Психологія професіонала» розглядає професійну ідентичність у контексті професійної самосвідомості та виділяє такі елементи її структури:

- усвідомлення своєї належності до певної професійної спільноти;
- знання про ступінь своєї відповідності професійним еталонам, про своє місце у системі професійних ролей; знання людини про ступінь визнання у професійній групі;
- знання про сильні та слабкі аспекти, шляхи самовдосконалення, вірогідні зони успіху та поразки, своїх індивідуальних способів успішної дії; уява про себе і свою роботу в подальшому [8].

І. Остапенко розглядає професійну ідентифікацію як системне утворення, що закономірно формується у процесі соціалізації індивіда, особистісна позиція якого визначається ядром структурної організації професійної ідентифікації. Учений пропонує розглядати професійну ідентифікацію на трьох рівнях регуляції особистісної активності: на рівні загальної спрямованості інтересів та ціннісних орієнтацій; на рівні узагальнених цільових установок; на рівні ситуативних конкретно-дійових установок [9].

Мета статті – теоретично обґрунтувати сутність професійної ідентичності, її структуру, а також виокремити основні чинники, що впливають на становлення професійної ідентичності майбутнього суб'єкта праці.

Виклад основних положень. Процес навчання у вищому навчальному закладі супроводжується, на думку багатьох дослідників, становленням професійної ідентичності (Н. Антонова, Г. Гарбузова, О. Єрмолаєва, Н. Іванова, М. Кліщевська, І. Кузьміна, Д. Леонтьєв, Ю. Поваренков, У. Родигіна, В. Сафін, Є. Чорний, А. Шатохін, Л. Шнейдер та ін.). Але ці науковці окремо не розглядали професійну ідентичність суб'єкта праці, не розділяли поняття «професійна ідентичність суб'єкта праці» і «професійна ідентичність майбутнього суб'єкта праці», розглядаючи їх як загальний психологічний феномен, але тільки у представників різних груп (люди, які вчаться, і які працюють). Наприклад, Ю. Поваренков [3] розглядає становлення ідентичності студентів на трьох стадіях. Перша – шкільна ідентичність (1 курс), далі – навчально-академічна ідентичність (2–4 курс) і початок

розвитку «власне професійної ідентичності» (5 курс), який продовжиться безпосередньо на робочому місці.

Розглядаємо професійну ідентичність майбутнього суб'єкта праці та професійну ідентичність суб'єкта праці як різні психологічні феномени, що мають спадкоємний характер.

Відмінність полягає в тому, що майбутній суб'єкт праці і фахівець, який працює, займаються різними видами провідної діяльності (відповідно – навчальною та трудовою), у цих двох груп реалізуються різні потреби (у навчанні і в праці), різні цілі (загальний і професійний розвиток особистості та утвердження матеріальних і духовних цінностей). Також ці групи вирізняються за мотивами, діями, засобами, предметом і результатом провідної діяльності [10].

Розвиток професійної ідентичності цих груп відбувається у різних умовах. У фахівців, які працюють, – у процесі цілеспрямованої активності, що реалізовує потреби суб'єкта в професійній сфері, а у майбутнього суб'єкта праці – у процесі цілеспрямованої активності, що реалізовує потреби суб'єкта в навчально-професійній сфері. Зрозуміло, що потреби в тому та іншому випадку дуже різні. Наприклад, потреба в матеріальному добробуті, яка не може бути реалізована в навчальній діяльності майбутнього суб'єкта праці, в професійній сфері є однією з провідних.

Отож, професійна ідентичність майбутнього суб'єкта праці і професійна ідентичність суб'єкта праці, як зазначала, наприклад, У. Родигіна, – це різні психологічні феномени, що потребують окремого розгляду [11].

Професійна ідентичність майбутнього суб'єкта праці – це система уявлень про себе як про суб'єкта праці, про свої навчально-професійні та професійні цілі, свої можливості реалізації цих цілей.

На думку І. Кузьміної, розвиток професійної ідентичності у вищому навчальному закладі формується у процесі набуття майбутніми суб'єктами праці знань, їх інтеріоризації, практико-орієнтованій діяльності, використанні активних методів навчання для засвоєння професії, а також у введенні в навчальний процес циклу занять, які безпосередньо розвивають професійну ідентичність. І. Кузьміна вирізняє професійну ідентичність як психологічну категорію, яка входить до усвідомлення особистістю своєї належності до певної професії, професійної спільноти. Вона не зводиться власне до професіоналізму, а є результатом професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації [12].

Професійна ідентичність майбутнього суб'єкта праці, як самостійний психологічний феномен, має низку психологічних особливостей:

1) професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці має діяльнісний аспект. Вона розвивається в результаті їх провідної діяльності

та сприяє успішному оволодінню ними знаннями, уміннями і навичками для їх подальшої професійної діяльності. Ступінь професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці відображається на якості їх провідної діяльності. Чим більш розвиненою є професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці, тим більш успішною і результативною є їх провідна (навчальна) діяльність;

2) професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці має імовірнісний аспект, тобто вона може стати основою для подальшого розвитку у них професійної ідентичності або, у зв'язку зі зміною професійних переваг (з низки причин), може розвинути професійна ідентичність, що не пов'язана зі спеціальністю, яку майбутній суб'єкт праці отримує у вищому навчальному закладі;

3) професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці розвивається нерівномірно: у розвитку чергуються латентні і кризові періоди, можна виділити стадії з еволюційною і революційною течією;

4) професійна ідентичність майбутніх суб'єктів праці має індивідуальний аспект розвитку. Незважаючи на відомі кризові періоди, у кожного свій темп і перебіг розвитку. Це залежить від особистісних рис і властивостей майбутніх суб'єктів праці (зокрема їх відповідності вимогам, що висуваються професією), від готовності (інтелектуальної, мотиваційної, психофізіологічної тощо) до навчання у вищому навчальному закладі, від соціального оточення (негативне ставлення до професії, що набувалася, або ж – підтримка батьків і друзів), від здатності порозумітися з викладачами тощо. Розвиток професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці має різні мотиваційні засади та ступінь їх вираженості.

Є ще низка більш часткових особливостей професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці, таких як гендерні особливості, одиниці аналізу і структури, психологічні механізми та умови розвитку професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці тощо.

З метою виявлення основних психологічних особливостей провідної діяльності майбутніх суб'єктів праці з різним рівнем професійної ідентичності нами було проведено теоретичне та емпіричне дослідження. Воно тривало з лютого 2010 р. до червня 2013 р. на базі Хмельницького національного університету. У ньому взяла участь студенти гуманітарно-педагогічного факультету 1–5 курсів (214 осіб). Як засоби були використані такі методики дослідження: методика «Хто Я»? (Т. Макпартленд-М. Кун); методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич); методика на дослідження рефлексивності (А. Карпов) [13]; методика «Мотивація професійного навчання» (В. Каташев) [14]; «Дослідження ідентифікації» (В. Маралов); «Тест смисложиттєвих орієнтацій»

(Д. Леонт'єв); методика «Особистий професійний план» (Є. Клімов в адаптації Л. Шнейдер); опитувальник професійної ідентичності студента (У. Родигіна) [15]; методика діагностики рівня емпатійних здібностей (В. Бойко). Обробка результатів здійснювалася за допомогою використання програм SPSS 10 і Microsoft Excel 10.

За результатами опрацювання методики «Особистий професійний план» (за допомогою якої було діагностовано рівні професійної ідентичності) були виділені такі групи майбутніх суб'єктів праці:

- група з невираженою, пасивною професійною ідентичністю (0–2,5 бали) – 13,55% досліджених;
- група з середньою вираженістю професійної ідентичності (3–5,5 балів) – 56,54% досліджених;
- група з активною, вираженою професійною ідентичністю (6–7 балів) – 29,91% досліджених.

Застосування Н-критерію Крускала-Уолліса виявило відмінність даних трьох груп на рівні значущості $p \leq 0,04$ за результатами таких методик: «Мотивація професійного навчання» (В. Каташев); методика на дослідження рефлексивності (А. Карпов); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. Леонт'єв); методика «Особистий професійний план» (Є. Клімов в адаптації Л. Шнейдер); опитувальник професійної ідентичності студента (У. Родигіна); методика діагностики рівня емпатійних здібностей (В. Бойко).

Застосування U-критерію Манна-Уїтні виявило відмінність групи майбутніх суб'єктів праці з невираженою пасивною професійною ідентичністю і групи майбутніх суб'єктів праці з активною вираженою професійною ідентичністю на рівні значущості $p \leq 0,01$ за результатами тих же методик.

Якісний аналіз одержаних результатів дає нам змогу охарактеризувати психологічні особливості провідної діяльності двох груп майбутніх суб'єктів праці з різним ступенем вираженості професійної ідентичності.

Майбутні суб'єкти праці з невираженою професійною ідентичністю цікавляться тільки окремими предметами і/або темами. Вони вважають, що чимало з того, що вони вивчають, їм не стане у нагоді. Головне для них – одержати результат. Вдома їм найчастіше не хочеться вчитися, тобто мотивація до професійного навчання виражена у них слабо. Найчастіше життя для них безглузде і безцільне. Зазвичай, вони все ще не знайшли своє покликання. Вважають, що їх життєві погляди ще не визначені. Часто незадоволені своїм життям, схильні вважати, що воно їм неспівладне.

Майбутні суб'єкти праці з невираженою професійною ідентичністю вважають, що вибрана професія не здатна задовольнити їх пот-

реби, в ній вони не зможуть самореалізуватися. Цій групі властиве розчарування в професії, пасивне ставлення до неї. Вони відчувають негативні емоції щодо своєї професії і усього, що з нею пов'язано. Не обирають мету в професії, не планують своє професійне життя. Бажання працювати за фахом після закінчення навчання у вищому навчальному закладі у них немає.

Майбутні суб'єкти праці з високим ступенем вираженості професійної ідентичності характеризуються більш розвинутою здатністю до самопізнання своїх внутрішніх психічних актів і станів, до самоконтролю і усвідомлення своєї поведінки, тобто у них, порівняно з майбутніми суб'єктами праці з невираженою професійною ідентичністю, більш розвинена рефлексивність, і професійна рефлексія – зокрема.

Також для майбутніх суб'єктів праці, що активно ідентифікуються, характерний вищий рівень мотивації до професійного навчання, тобто їм цікаво вчитися, хочеться дізнатися якомога більше за своєю спеціальністю, вони докладають усіх сил, щоб зрозуміти новий матеріал, користуються під час підготовки додатковими підручниками, посібниками і довідниками, надають перевагу навчанню, а не розвагам.

Однією з основних особливостей провідної діяльності майбутніх суб'єктів праці з високим рівнем професійної ідентичності є уміння обирати цілі та їх досягати. Цілі, разом із здатністю до рефлексії, надають життю таких майбутніх суб'єктів праці усвідомленість, керованість і перспективу у часі. Вони задоволені життям, сприймають його більш емоційно насиченим і сповненим сенсом.

Емпатія як здатність людини до співпереживання і співчуття іншим людям також є більш властивою майбутнім суб'єктам праці з високим рівнем розвитку професійної ідентичності.

Майбутні суб'єкти праці з вираженою активною професійною ідентичністю вважають, що вибрана ними професія здатна задовольнити їх потреби. Вони вважають свою професію своїм покликанням, одним із способів самореалізації в житті. Думка про те, що вони працюватимуть за фахом, викликає у них радість, бажання проводити значну частину часу, займаючись тим, що пов'язано з професією. Вони знають, як одержати інформацію, що їх цікавить, додатково читають спеціалізовані журнали і книги тощо.

Висновки. Згідно з результатами дослідження, простежуються психологічні особливості, що характеризують провідну діяльність майбутніх суб'єктів праці, які знаходяться на різних рівнях розвитку професійної ідентичності. Серед них такі особистісні риси, як здатність до рефлексії (зокрема до професійної рефлексії), здатність до самопізнання і саморозуміння, уміння ставити цілі, що адекватні їхнім

потребам, і уміння їх досягати, активне прагнення до усвідомленості та керованості свого життя. Їх огляд і є **перспективою подальших розвідок у цьому напрямі.**

1. Шнейдер Л. Б. Экспериментальное изучение профессиональной идентичности / Л. Б. Шнейдер. – М.: Принт, 2000. – 128 с.

2. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М.: Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.

3. Зеер Э. Ф. Психология профессионального самоопределения в ранней юности: учеб. пособие для вузов / Э. Ф. Зеер, О. А. Рудей; ред. Д. И. Фельдштейн. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2008. – 256 с.

4. Иванова Н. Л. Профессиональная идентичность и профессиональное пространство / Н. Л. Иванова, Е. В. Конева // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 148–156.

5. Ложкін Г. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта / Г. Ложкін, Н. Волянук // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С. 123–130.

6. Ермолаева Е. П. Психология социальной реализации профессионала / Е. П. Ермолаева. – М.: Институт психологии РАН, 2008. – С. 23–85.

7. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М.: ИПП, 1996. – С. 266–275.

8. Остапенко І. В. Аналіз особливостей професійної ідентифікації як типу особистісної активності / І. В. Остапенко // Українська психологія: сучасний потенціал: матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.). – В 3-х томах. – К.: ДОК-К, 1996. – Т. II. – С. 294–299.

9. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный поход / А. А. Вербицкий – М.: Высшая школа, 1991. – 207 с.

10. Родыгина У. С. Психологические особенности профессиональной идентичности студентов / У. С. Родыгина // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 4. – С. 39–48.

11. Кузьміна І. Професійна ідентичність майбутніх фахівців / І. Кузьміна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novyn.kpi.ua/2012-1/06-psy-Kuzmina.pdf>

12. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – № 5. – С. 45–57.

13. Каташев В. Г. Педагогика высшей школы: учебное пособие / В. Г. Каташев, Л. И. Соломко, Г. У. Матушанский; под ред. В. Г. Каташева. – Казань: Изд-во Казанского гос. техн. ун-та, 2002. – 395 с.

14. Родыгина У. С. Диагностика профессиональной идентичности студентов-психологов / У. С. Родыгина // Современные технологии и активные методы обучения в вузе как условие подготовки специалиста: Материалы IV межрегиональной межвузовской научно-методической конференции. – Киров: Изд-во Кировского филиала МГЭИ, 2006. – С. 45–50.

15. Эриксон Э. Г. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М.: Прогресс, 1996. – С. 28.

16. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status / J. E. Marcia // Journal of Personality and Social Psychology. – 1975. – Vol. 3. – P. 551–558.

17. Waterman A. S. Identity in adolescence: Processes and contents / A. S. Waterman. – San Francisco, CA: Jossey-Bass, 1985. – P. 61–77.

Матеюк О. А. Психологические особенности профессиональной идентичности будущих субъектов труда

На основании анализа различных научных взглядов и подходов к такому психологическому феномену, как профессиональная идентичность будущих субъектов труда, предпринята попытка теоретически обосновать ее сущность, выделить структурные компоненты и основные факторы, влияющие на ее становление, определить психологические особенности их ведущей деятельности и профессиональной идентичности. Доказано, что развитие профессиональной идентичности в вузе формируется в процессе приобретения будущими субъектами труда знаний, их интериоризации, практико-ориентированной деятельности, использования активных методов обучения для получения профессии, а также введения в учебный процесс цикла занятий, которые непосредственно развивают профессиональную идентичность. Статистически доказано различия в психологических особенностях ведущей деятельности будущих субъектов труда, относящихся к различным уровням профессиональной идентичности.

Ключевые слова: будущие субъекты труда, идентичность, профессиональная идентичность, структура, этапы формирования .

Mateyuk O. A. Psychological characteristics of professional identity of the future subjects of labour

Grounding on the analysis of different scientific views and approaches concerning such a psychological phenomenon as a professional identity of future subject of labour the author made an attempt to substantiate theoretically its essence; to distinguish structural components and the key factors influencing its formation; to determine the psychological characteristics of their leading activity and professional identity. It is proved that the development of professional identity of the future subjects of labour at higher educational establishment is formed in the course of gaining knowledge, their interiorization, and practice-oriented activity, the application of active learning methods for learning profession, as well as in the introduction to the educational process the cycle of classes directly developing a professional identity.

The differences in psychological peculiarities of the leading activity of future subject of labour belonging to different levels of professional identity are statistically proven.

Key words: future subjects of labour, identity, professional identity, structure, stages of formation.

Стаття надійшла 13 грудня 2013 р.

ЕМОЦІЙНІ УМІННЯ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ПРОФЕСІЙ ТИПУ «ЛЮДИНА – ЛЮДИНА»: РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Викладено результати теоретичного та експериментального дослідження емоційних умінь фахівців професій типу «людина-людина» як професійно важливих якостей; висвітлено визначення ключових понять «емоційні уміння майбутнього фахівця професій типу «людина – людина», «психологічна готовність до усвідомленого емоційного реагування»; наведено внутрішні детермінанти розвитку емоційних умінь, запропоновано основні напрями формування емоційних умінь і психологічної готовності до усвідомленого емоційного реагування.

Ключові слова: *емоції, емоційний інтелект, емоційні вміння, психологічна готовність до усвідомленого емоційного реагування, рівні розвитку емоційних умінь.*

Постановка проблеми. Важливим чинником, що впливає на професійну успішність сучасного фахівця професій типу «людина-людина», є його емоційна компетентність/інтелект як якість, що характеризує рівень розвитку емоційних умінь, реальну здатність якісно здійснювати професійні дії, запобігаючи «професійному вигоранню». Важливою умовою професійного становлення майбутніх фахівців професій типу «людина-людина» є їхня психологічна підготовка до ефективної комунікації та емоційно розумної поведінки з врахуванням характеру та умов майбутньої професійної діяльності.

Теоретико-експериментальне дослідження розвитку емоційних умінь як професійно важливих для фахівців професій типу «людина-людина» обумовлено необхідністю пошуку психологічних чинників успішної навчально-практичної та подальшої професійної діяльності.

Стан дослідження. Вивченню емоцій, взаємозв'язку емоційної і когнітивної сфер психіки людини присвячена велика кількість наукових праць вітчизняних і зарубіжних психологів. У психолого-педагогічній літературі висвітлені фундаментальні теоретичні та експериментальні дослідження, які стосуються закономірностей становлення емоційної сфери, загальних аспектів проблеми емоцій, емоційної зрілості (праці Г. Бреслава, О. Запорожець, О. Кульчицької, А. Ольшаннікової, А. Ребер, А. Сухарєва, О. Чебикіна, О. Яковлевої та ін.).

Емоційний інтелект, його взаємозв'язок з успішністю життєдіяльності розкритий в таких наукових пошуках: теорія емоційно-інтелектуальних здібностей Дж. Мейєра, П. Селовея, Д. Карузо; теорія

емоційної компетентності Д. Гоулмена; некогнітивна теорія емоційного інтелекту Р. Бар-Она; двокомпонентна теорія емоційного інтелекту Д. Люсіна. Змістовою характеристикою емоційного інтелекту, яка об'єднує перелічені теорії, є сукупність умінь розуміти та управляти власними емоціями та інших людей.

Незважаючи на те, що означена проблематика висвітлена у низці наукових праць, деякі її аспекти, що стосуються виявлення та аналізу детермінант розвитку емоційних умінь, психолого-педагогічних технологій формування психологічної готовності до управління емоціями в період оволодіння професією, залишились недостатньо дослідженими.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні засад формування емоційних умінь учнів професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ) у процесі вивчення гуманітарних дисциплін і психологічного супроводу.

Для реалізації мети визначено такі завдання: визначити сутність поняття «емоційні уміння фахівця професій типу «людина – людина»; вивчити стан сформованості емоційних умінь учнів ПТНЗ та здійснити емпіричне дослідження внутрішніх детермінант їхнього розвитку.

Виклад основних положень. У психологічній науці тривають пошуки здібностей, які пов'язані з соціально-емоційною сферою психіки людини. Інтерес дослідників до дослідження людських емоцій підтверджує поява тенденцій до використання таких категоріальних концептів, як «емоційна розумність» [1, с. 3–7], «емоційне самосвідомлення» [2], емоційне мислення, емоційна обдарованість, емоційна креативність, емоційна регуляція, емоційна зрілість, емоційний інтелект/компетентність, емоційні уміння тощо.

У сучасних зарубіжних і вітчизняних психолого-педагогічних теоріях емоція визначається як особливий тип знання [3, с. 20–27]. Відповідно до цього підходу впроваджується поняття «емоційний інтелект» (EQ), який відображає ідею єдності афективних та інтелектуальних процесів.

Д. Гоулман визначає емоційний інтелект як «здатність усвідомлювати свої емоції та емоції інших, щоб мотивувати себе та інших і добре управляти емоціями наодинці з собою і під час взаємодії з іншими». Запропонована ним структура містить такі компоненти: ідентифікація емоційних станів, розуміння взаємозв'язків між емоціями, мисленням і діями; уміння управляти емоційними станами, зокрема викликати такі, що сприяють досягненню бажаного; уміння розуміти емоції інших людей і управляти ними, бути чутливими; уміння налагоджувати і підтримувати комфортні міжособистісні стосунки [4, с. 57–65].

Результати наукових досліджень засвідчують, що управління емоціями – це уміння, які розвиваються: можна навчитися стримувати безпосередні емоційні прояви, управляти емоційними реакціями, досягати емоційної врівноваженості, ухвалювати емоційно розумні рішення, бути толерантними у стосунках та ін. Проте емоційні властивості (наприклад, реактивність, збудливість, урівноваженість, загальний емоційний тонус, сила емоційних реакцій та їх зовнішнє вираження – експресивність) та особливості реагування на інтенсивні зовнішні подразники визначаються індивідуально-психологічними та типологічними характеристиками конкретної людини: конституцією, типом темпераменту, станом нервової системи, емоційністю, чутливістю до впливів тощо.

Діяльність у сфері «людина – людина» – це насамперед процес творення взаємин, який сприяє взаєморозумінню, задоволенню потреб співрозмовників, досягненню цілей комунікації. Від представників цих професій вимагається не лише добре орієнтуватися у виробничій галузі, в якій виконується діяльність, а й володіти інтерсоціальними уміннями: налагоджувати комунікативний контакт, досягати взаєморозуміння у процесі виконання професійних функцій, аналізувати й об'єктивно оцінювати поведінку людей, їхні потреби, застосовувати індивідуальний підхід, управляти емоціями у процесі комунікації тощо.

Категорію «емоційні уміння фахівця професій типу «людина-людина» розглядаємо як здатність управляти емоціями у звичайних і нестандартних ситуаціях професійної діяльності, яка ґрунтується на психологічній готовності до усвідомленого емоційного реагування. Уміння на відміну від навичок супроводжуються активною інтелектуальною діяльністю, оскільки зміна обставин чи умов діяльності, а також нестандартні ситуації вимагають оперативного ухвалення емоційно розумних рішень.

Згідно з нашим припущенням, опанування мистецтвом управління емоціями в професійній діяльності передбачає формування психологічної готовності до усвідомленого емоційного реагування, опанування базовими емоційними уміннями. Адже більшість труднощів в управлінні емоціями зумовлена недостатньою готовністю до усвідомленого емоційного реагування і здатністю діяти адекватно ситуації.

Здійснивши науковий пошук, пропонуємо визначення поняття «психологічна готовність до усвідомленого емоційного реагування» як наявність у фахівця взаємопов'язаних і взаємозумовлених емоційним досвідом ціннісних настанов, особистісних якостей, знань із галузі психології, базових навичок і вмінь, які виявляються в ухваленні емоційно

розумних рішень, здійсненні доцільних дій відповідно до професійної ситуації і забезпечують успішність процесу управління емоціями.

Психологічна готовність до усвідомленого емоційного реагування змінює процес переживання і управління емоціями, дозволяє зберігати емоційну врівноваженість і стійкість у різних життєвих ситуаціях, ухвалювати емоційно розумні рішення і діяти адекватно у конкретній ситуації, а також зменшує страхи, додає впевненості та є джерелом життєвої енергії.

З метою виявлення особливостей розвитку емоційних умінь учнів ПТНЗ професій типу «людина – людина», психологічних чинників впливу на їхнє формування, розроблення показників, критеріїв та рівнів їх сформованості проведено констатувально-пошуковий експеримент. У ньому взяли участь 96 учнів Львівського професійного ліцею торгівлі та сфери послуг віком від 16 до 19 років.

У експерименті використано авторську анкету самооцінки емоційних умінь і такі психодіагностичні методики: оцінки емоційного інтелекту Н. Холла, дослідження «перешкод» у встановленні емоційних контактів В. Бойко, особистісний опитувальник «Велика п'ятірка», опитувальник смисло-життєвих орієнтацій СЖО, опитувальник Р. Лазаруса.

За результатами експерименту особистісні властивості учнів характеризуються домінуванням високих значень екстраверсії (67,7%), комунікабельності (59,4%), експресивності (80,2%), прихильності (77%), самоконтролю (65,7%), емоційної нестійкості (61,5%), тривожності (56,3%) і емоційної лабільності (56,2%). Низькі значення показників методик спостерігаються за шкалами: емоційний інтелект (46,9%), управління власними емоціями (74%), усвідомлення життєвих цілей (76%), рівень задоволення самореалізацією (51%), локус контролю (80,2%).

Переважаючий відсоток екстравертів серед учнів, високі показники комунікабельності, прихильності і позитивного ставлення до інших людей засвідчують, що обрана професія у сфері «людина – людина» відповідає їхнім потенційним можливостям.

За інтегральним показником емоційного інтелекту, який інформує про наявність знань щодо емоційної сфери, уміння управляти емоціями і цілеспрямовано налагоджувати комунікативні контакти, сформованість внутрішньої готовності до ціннісного сприйняття життя й раціональної обробки емоцій, учні мають низькі (46,9%) і середні (53,1%) значення. Низький рівень емоційних перешкод у спілкуванні характерний лише для 5,2% учнів. Більше ніж третина учнів (36,5%) має труднощі у налагодженні контактів; не завжди емоційно розумно реагують на емоційні прояви з боку інших; їм притаманні деякі неконструктивні

реакції чи стани. Через низький рівень рефлексії (майже відсутній процес спостереження за емоціями, а отже, і контакт з ними) учні недостатньо усвідомлюють власні емоції та переживання інших людей.

Більше половини учнів (61,5%) мають високі показники емоційної нестійкості: їм складно контролювати свої емоції та імпульсивні потяги; відчувають себе безпорадними, нездатними впоратися з життєвими труднощами, з тривогою очікують неприємностей, у разі невдачі легко впадають у відчай.

За рівнем самооцінки емоційних умінь 78% учнів мають середні показники. Найнижчі середньогрупові показники самооцінки спостерігаються за такими уміннями: спостерігати за перебігом тілесних відчуттів; чинити опір нагальному бажанню «вихлюпнути» емоції; володіти прийомами психофізіологічної саморегуляції (дихання, м'язове розслаблення, медитація тощо).

Значну тривогу викликають низькі показники за шкалою осмисленості життя – 48% учнів незадоволені прожитою частиною життя, недостатньо добре розуміють цінності життя. Вважає, що 76% учнів мають низькі бали за шкалою «Цілі у житті», тобто у них відсутні конкретні цілі, які надають життю осмисленість, спрямованість і перспективу.

Суттєве значення для розвитку емоційних умінь має усвідомлення відповідальності не лише за свої емоційні реакції, а й за події життя загалом. У досліджуваній групі 80,2% учнів мають низькі бали за шкалою «Локус контролю – Я», що свідчить про невіру в свої сили управляти подіями власного життя.

У результаті *кореляційного аналізу* виявлено статистично значущі взаємозв'язки між рівнем емоційних умінь та:

– *емоційним інтелектом* ($r=0,51$, $p<0,001$). Кореляційний зв'язок підтверджує ідею про те, що розвиток конкретних емоційних умінь, розроблених в авторській анкеті самооцінки, сприятиме вдосконаленню емоційного інтелекту/компетентності особистості та її умінь управляти емоціями у професійній діяльності;

– *емоційною поінформованістю* ($r=0,36$, $p<0,001$). Засвоєння інформації про емоційну сферу людини є необхідним для формування емоційних умінь і готовності до управління емоціями;

– *емпатією* ($r=0,38$, $p<0,001$). Уміння відчувати емоційний світ іншої людини допомагає встановлювати контакти, краще орієнтуватися в міжособистісних стосунках, підвищує ефективність процесу комунікації;

– *екстраверсією* ($r=0,51$, $p<0,001$). У екстравертів спостерігається більш високі показники емоційних умінь ніж у інтровертів. Це свідчить про те, що відкритість зовнішньому світу, новому досвіду сприяє удосконаленню емоційного простору особистості;

– *осмисленістю життя* ($r=0,38$, $p<0,001$). Спрямованість на досягнення значущих для суб'єкта довготривалих цілей сприяє конструктивним змінам у житті, самореалізація особистісних достоїнств – емоційному благополуччю, а усвідомлення цінності і процесу життя робить його емоційно насиченим з превалюванням емоцій позитивного знаку;

– *локусом контролю* ($r=0,46$, $p<0,001$). Усвідомлення відповідальності за події власного життя, за свої емоційні реакції, самоконтроль поведінки проширюють процес розвитку емоційних умінь;

– *стратегіями поведінки у стресових ситуаціях*. Емоційний інтелект обернено корелює із стратегією поведінки «Втеча-уникнення» ($r=-0,34$, $p<0,001$); позитивно – зі стратегією «Конфронтаційний копінг» ($r=0,35$, $p<0,001$). Учні з низькими показниками емоційного інтелекту обирають переважно пасивну стратегію (обережні дії, відхід від вирішення проблем), частіше виявляють соціальну несміливість. Учні з високим рівнем EQ використовують різні стратегії долаючої поведінки, серед яких переважають «здорові» моделі подолання стресогенних ситуацій: конфронтаційний копінг із переважною спрямованістю на вирішення проблемної ситуації. Припускаємо, що у людей, які вирішують життєві завдання, а не уникають їх, розвиваються і вдосконалюються емоційні уміння. Їхня поведінка характеризується проактивністю, асертивністю та гнучкістю.

Кластерний аналіз (метод К – середніх) дав змогу виокремити три групи досліджуваних, що характеризуються високим, низьким і середнім рівнями сформованості емоційних умінь.

Високий рівень сформованості емоційних умінь свідчить про розвинену емоційну самосвідомість, обізнаність про емоційні стани та риси, сформованість внутрішньої готовності до ціннісного сприйняття життя й раціональної обробки емоцій. Для цих людей характерний переважно інтернальний тип суб'єктивного контролю: усвідомлення відповідальності за власні емоційні реакції, за процес та результат міжособистісної взаємодії, за своє життя загалом. Їм притаманне оптимістичне розуміння світу, інших людей і себе, розвинене почуття гумору. У більшості ситуацій звертають увагу на позитивні аспекти, сприятливі можливості, сприймають зміни з надією на краще та набувають цінний досвід з усього, що відбувається навколо.

Людям цього рівня притаманна висока самооцінка, здорова самокритичність, почуття власної гідності.

Легко налагоджують контакти з довкіллям, надають перевагу побудові стосунків на засадах поваги, чесності, відвертості емоційних переживань (вербалізують емоції), налаштовані на співпрацю. Відкриті й толерантні до тих поглядів і думок, які відрізняються від власних.

Володіють вербальними і невербальними засобами комунікації, широким спектром емоційного реагування, конструктивно захищають власні психологічні кордони, свою точку зору, зберігають самовладання в стресових ситуаціях.

Низький рівень емоційних умінь проявляється у відсутності інтересу людини до власного внутрішнього світу, чіткого розуміння життєвих пріоритетів і цінностей; свідчить про непоінформованість щодо емоційних станів і рис особистості та їх ролі у життєдіяльності людини.

Через низький рівень рефлексії недостатньо усвідомлюють власні емоції та переживання інших людей, що обмежує можливості управління собою та ефективної взаємодії з довкіллям. Низький самоконтроль, неусвідомленість емоційного реагування може виявлятися у невідповідності емоційної реакції соціокультурним нормам.

Переважає екстернальний тип суб'єктивного контролю. Вони недостатньо усвідомлюють відповідальність за власні емоційні реакції, а також за процес і результат міжособистісної взаємодії, що гальмує процес розвитку емоційних умінь.

Негативне мислення виявляється в песимістичному розумінні світу, інших людей і себе. У структурі мотивації переважає мотив уникнення ситуацій, які можуть заподіяти біль або викликати негативні емоції, низька толерантність до ситуацій невдачі та невизначеності.

Для людей цього рівня характерна неадекватна самооцінка, що зумовлює необ'єктивне, викривлене сприйняття реальності.

Результати теоретичного і експериментального дослідження дали змогу виокремити внутрішні детермінанти розвитку емоційних умінь, до яких входять: емоційні властивості особистості, ціннісно-творче ставлення до життя, компетентність у часі, рефлексивні уміння, базові емоційні уміння, рівень суб'єктивного контролю, тип мислення і мотивації, самооцінка, комунікативний потенціал.

Висновки. Розвиток емоційних умінь під час психологічного супроводу навчально-виховного процесу виконує важливу роль у якісній професійній підготовці фахівців професій типу «людина-людина» і забезпечує їхню готовність до саморегуляції та усвідомленого емоційного реагування в стандартних і стресових ситуаціях навчальної та подальшої професійної діяльності.

Надання поглибленої інформації про емоційну сферу особистості; розвиток об'єктивного сприйняття реальності, внутрішнього рівня суб'єктивного контролю, персональної відповідальності за емоційні реакції, рефлексивних умінь, базових емоційних навичок; опанування

прийомами психофізіологічної саморегуляції; формування ресурсних переконань і цінностей відкриє учням нові можливості до управління собою та ефективною взаємодією з довкіллям, сприятиме їхньому професійному становленню й особистісному вдосконаленню, гармонійному функціонуванню у соціумі.

Результати проведеного експерименту будуть покладені в основу соціально-психологічного тренінгу «Управління емоціями у професійній діяльності».

1. Носенко Е. Л. «Емоційна розумність» як детермінанта успішної життєдіяльності людини і шляхи її операціоналізації / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига // Вісник Дніпропетровського університету. Педагогіка і психологія. – 2000. – Вип. 6. – С. 3–7

2. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: монографія / О. І. Власова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 308 с.

3. Яковлева Е. Л. Эмоциональные механизмы личностного и творческого развития / Е. Л. Яковлева // Вопр. психол. – 1997. – № 4. – С. 20–27.

4. Андреева И. Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2007. – № 5. – С. 57–65

Матийків І. Н. Емоціональні вміння майбутнього спеціаліста професій типу «человек – человек»: результати експериментального дослідження.

Кратко изложены результаты теоретического и экспериментального исследования эмоциональных умений специалистов профессий типа «человек-человек» как профессионально важных качеств, даны определения ключевых понятий «эмоциональные умения будущего специалиста профессий типа «человек – человек», «психологическая готовность к осознанному эмоциональному реагированию»; описаны внутренние детерминанты развития эмоциональных умений, предложены основные направления формирования эмоциональных умений и психологической готовности к осознанному эмоциональному реагированию.

Ключевые слова: *эмоции, эмоциональный интеллект, эмоциональные умения, психологическая готовность к осознанному эмоциональному реагированию, уровни развития эмоциональных умений.*

Matyukiv I. M. Emotional ability of a future specialist of «human-human» type professions: results of experimental study

The results of theoretical and experimental study of emotional abilities of specialists «human-human» type professions as professionally important qualities are outlined; key concepts definitions of emotional ability of future professional of «human-human» type professions are covered, «psychological readiness for conscious emotional response»; internal determinants of emotional skills, the basic

directions of forming emotional abilities and psychological readiness for conscious emotional response are suggested.

Key words: *emotions, emotional intelligence, emotional ability, psychological readiness for conscious emotional response, levels of emotional skills.*

Стаття надійшла 18 грудня 2013 р.

УДК 159.923.3

В. В. Петришин

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

Здійснено теоретичний аналіз концептуальних позицій зарубіжних і вітчизняних психологів із проблеми розвитку професійно значущих якостей особистості майбутнього психолога. Обґрунтовано необхідність їх урахування у складанні навчальних планів із підготовки майбутнього психолога. Визначено вплив навчальної мотивації студента на формування професійно важливих якостей та відповідальність психолога, його рефлексивність і самооцінку професійних якостей.

Ключові слова: *психолог, відповідальність, рефлексивність, самооцінка, професійно значущі якості, діяльність психолога, кваліфікованість.*

Постановка проблеми. Професія психолога – різнобічна. Вона передбачає виконання фахівцем декількох видів діяльності, які можуть відрізнятися. З кожним роком збільшується кількість людей, які потребують психологічної допомоги, ускладнюються проблеми, з якими звертаються особистості. Стає зрозумілим, що бути «звичайним» психологом чи практичним психологом недостатньо. Тому ми дедалі чіткіше усвідомлюємо необхідність спеціалізованої, кваліфікаційної підготовки фахівців із психології, що дало б можливість підвищити рівень їхньої професійної підготовленості, вплинуло би на рівень надання ними послуг і психологічної допомоги тим, хто її потребує.

Дослідження проблеми розвитку професійно значущих якостей у студентів психологічних спеціальностей визначається зростанням у нашому суспільстві потреби в ефективній психологічній допомозі різним верствам населення, насамперед молоді та дітям шкільного віку. Зростання попиту на такі послуги підвищує рівень вимог до професіоналізму майбутніх фахівців – практичних психологів. Саме тому у професійній освіті в межах ВНЗ необхідно застосовувати інноваційні технології, активні методи навчання, надавати більше уваги приклад-

ним і практичним дисциплінам, які сприяли б формуванню професійно значущих якостей майбутніх практичних психологів.

Стан дослідження. Проблему професійно значущих якостей у сучасній психологічній школі вивчали: Є. А. Клімов, Н. А. Амінов, М. В. Молоканов, В. Д. Шадриков, А. Е. П'ятінін, Т. А. Казанцева, Н. Б. Казначеева тощо.

Сучасні українські дослідники (Н. В. Чепелева, В. Г. Панок, Ж. П. Вірна, Т. М. Титаренко) також довели вплив типу нервової діяльності на вибір особистістю психологічного фаху. Учені зауважують, що психологічними спеціальностями часто прагнуть оволодіти акцентуовані особи або люди з помітними особистісними проблемами, які у практичній діяльності намагаються розв'язати особисті внутрішні конфлікти і мало опікуються проблемами клієнтів [13; 14].

У вітчизняній психології проблема формування професійно значущих якостей майбутнього психолога розроблялася у дослідженнях О. Ф. Бондаренка, С. Д. Максименка, Л. П. Овсянецької, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. А. Семиченко, Л. Г. Терлецької, Н. В. Чепелевої та інших.

Значна кількість досліджень, зокрема Г. В. Ложкіна, В. В. Рибалка, Л. І. Уманець, Т. С. Яценко, присвячена вивченню особистості практичного психолога, проблемі його професійного становлення, а також вивченню питань підготовки спеціалістів психологічного профілю у вищій школі [5; 7; 8; 14]. Так, Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, С. Д. Максименко, В. П. Москалець зосереджували свою увагу на таких професійно значущих якостях психолога, як готовність до контактів, раціональність у встановленні й підтримуванні стосунків, інтелектуальність, наявність психолого-педагогічного такту, самокритичність, розвиток емоційно-вольових якостей, сформованість морально-регулятивних форм поведінки, комунікативність тощо [5; 7; 8].

У працях Н. Л. Коломінського, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. А. Семиченко, Н. В. Чепелевої та ін. проаналізовані особливості розвитку у майбутнього психолога діалогічності, комунікабельності, емпатійності, продуктивності у встановленні контактів та умінні їх підтримувати, впевненості, емоційності врівноваженості, незалежності, товариськості, переконливості тощо [5; 14].

Метою цієї статті є дослідження професійної спрямованості особистості студентів психологічного факультету на професію практичного психолога та визначення готовності студентів до професійної діяльності.

Виклад основних положень. Підготовка майбутнього практичного психолога спрямована в основному на отримання студентами

теоретичних знань, засвоєння спеціальних умінь та оволодіння техніками. Однак специфіка професії психолога, її спрямованість на надання психологічної допомоги іншим передбачає те, що основним у його роботі, окрім професійної компетентності, має бути його особистість: самооцінка, цінності, образ себе та навколишнього середовища тощо. Тому невід'ємною структурою у процесі навчання майбутнього практичного психолога повинно бути формування та вдосконалення його особистісних і професійно значущих якостей.

Майбутні практичні психологи ще в стінах вищого навчального закладу повинні формувати свою професійну майстерність та здійснювати роботу щодо самовдосконалення. Майбутні фахівці повинні розвивати в себе професійне мислення (С. Д. Максименко, В. В. Панок); соціальну активність (О. Ф. Бондаренко); професійну креативність і компетентність (В. В. Рибалка, В. А. Семиченко); критичність мислення, здібності до прогнозування, імпровізації (В. Ф. Моргун), загальну та психологічну культуру (Я. Л. Коломінський), готуватись до науково-дослідницької діяльності, формувати власний світогляд (М. А. Гуліна, Л. М. Карамушка). Одним із найважливіших елементів майстерності практичного психолога у навчальному закладі є визначення контингенту потребуючих психологічної допомоги серед учнів та інших учасників навчально-виховного процесу (О. Ф. Бондаренко, Р. С. Немов), профілактика алкоголізму та наркоманії, зміцнення сім'ї (Г. Панок, В. В. Рибалка).

Процес підготовки студентів-психологів має охоплювати не тільки засвоєння теоретичних знань, а й формування професійно важливих рис особистості студента. Є різні погляди на проблему професійно значущих якостей та професійної майстерності психолога-практика. Як свідчить практика, система професійної підготовки психологів, що діє нині, характеризується наявністю суперечностей, основними з яких є суперечності між абстрактним характером предмета навчальної діяльності та реальним предметом майбутньої професійної діяльності; між роздрібненістю знань із багатьох навчальних дисциплін і необхідністю системного використання в майбутній практичній діяльності; виконавчою позицією студентів у навчанні та ініціативною позицією фахівців у практичній діяльності [7].

А. Деркач і В. Зазикін стверджують, що «...у процесі особистісно-професійного розвитку відбуваються зміни у структурі особистості» [3, с. 67]. Учені виокремлюють зміни характеристик спрямованості, накопичення досвіду та підвищення кваліфікації, розвиток складних особистих здібностей, формування професійно важливих якостей, які визначаються специфікою діяльності, використання

особистісно-ділових якостей, підвищення психологічної готовності до діяльності в різноманітних ситуаціях.

У цьому контексті заслуговують на увагу критерії відбору психологів, затвержені комісією американської психологічної асоціації: 1) високий рівень розумових здібностей і розсудливість; 2) оригінальність, винахідливість і різнобічність; 3) здатність до самонавчання, невтомна допитливість; 4) інтерес до людини як до особистості, а не як до об'єкта для впливу, тобто повага до особистості іншої людини; 5) усвідомлення своїх особистісних характеристик, почуття гумору; 6) мотивованість; 7) терпимість; 8) здатність займати «терапевтичну» позицію, встановлювати гнучкі конструктивні стосунки з іншими; 9) наполегливість, методичність у роботі, здатність витримувати напруження; 10) готовність взяти на себе відповідальність; 11) тактовність і готовність до співпраці; 12) цілісність природи, самоконтроль і врівноваженість; 13) вміння розрізняти моральні цінності; 14) висока освіченість; 15) глибокий інтерес до психології [7].

Як бачимо, вчені-дослідники висловлюють різні точки зору стосовно важливості тих чи інших індивідуально-психологічних особливостей професійно значущих якостей майбутнього психолога. Але спільним для них є розуміння професійно значущих якостей психолога. Вони визначають їх як внутрішні психологічні характеристики суб'єкта, що відображаються у професійній діяльності, підвищують ефективність розв'язання професійних завдань, сприяють особистісно професійному зростанню й самореалізації у процесі здійснення діяльності.

Специфіка виконання фахової діяльності психолога, на нашу думку, повинна визначатися змістом його професійної кваліфікованості: психодіагностичної, психоконсультативної, психотерапевтичної чи тренінгової. Слід мати на увазі те, що психолог контактує з внутрішнім, утаємниченим світом іншої людини. Тому йому необхідно володіти такими особистісними характеристиками і професійно значущими якостями, які б дозволяли створювати комфортні, довірливі, сприятливі умови для розкриття внутрішнього світу людини, яка звернулася по допомогу і готова була прийняти запропоновані психологом зміни власної особистості.

Більшість дослідників професійно значущими якостями психолога вважає: гуманізм, емоційну чутливість, соціальну зрілість, моральність, високу комунікативність, толерантність, емпатійність, здатність до рефлексії, щирість, дружлюбність, відкритість, активність, відповідальність, інтелектуальність, професійне мислення, емоційну стійкість, витривалість, тактовність, уважність, професійну

мотивованість, пластичність і динамічність мислення, багатий словниковий запас, збалансованість та гармонійність рис особистості, відсутність внутрішніх конфліктів, оптимізм, високу працездатність та дисциплінованість, сталість і адекватність самооцінки, здатність до самовдосконалення та самопізнання, самокритичність, розвинене почуття власної гідності тощо. Цей комплекс професійно значущих якостей психолога може бути покладений в основу створення ідеальної чи еталонної моделі висококваліфікованого фахівця і гармонійно розвиненої особистості психолога [12].

Згідно із класифікаційним переліком Є. О. Клімова, професійна діяльність психолога – соціономічний тип професії, точніше, взаємозв'язки в системі «людина-людина», в якій особистість не лише перетворює середовище та інших людей, але й на рівні зворотного зв'язку удосконалює себе [4].

Деякі вчені визначають діяльність психолога як професію, яка надає повноцінну духовно-терапевтичну психологічну допомогу людям, оскільки спрямовувальними її чинниками стають ціннісні мотиви, бажання, домінуючі устремління психолога надавати кваліфіковану психологічну допомогу особистості [13, с. 15–18].

Формування, розвиток та ефективна реалізація особистісних характеристик, які визначають структуру професійно значущих якостей майбутнього психолога, зумовлені позитивною мотивацією суб'єкта до навчально-професійної діяльності. У вітчизняній психології дослідження проблем мотивації здійснювали Є. П. Ільїн, А. О. Реан, В. О. Якунін та ін. Провідні навчальні мотиви студентів вивчалися у дослідженнях М. В. Вовчик-Блакитної, А. К. Маркової, Г. А. Мухіної, А. М. Печнікова, Ф. М. Рахматуліної. Динаміку змін мотивів творчих досягнень студентів-психологів аналізував Р. С. Вайсман. Зокрема, розглядаючи мотивацію учіння, А. К. Маркова підкреслює ієрархічність її будови, до якої входять: потреба в навчанні, зміст навчання, мотиви навчання, мета, емоції, ставлення та інтерес. У дослідженнях А. К. Маркової, П. М. Якобсона, Т. О. Матіс, О. Б. Орлова встановлено, що навчальна мотивація характеризується та визначається: 1) освітньою системою, освітньою установою; 2) організацією освітнього процесу; 3) суб'єктними особливостями того, хто навчається; 4) суб'єктними особливостями педагога насамперед системи його ставлення до учня, до справи; 5) специфікою навчального предмета [5, с. 8–12].

Низка дослідників у системі навчальних мотивів виокремлює внутрішні та зовнішні мотиви, залежно від того, чи закладений мотив у процесі діяльності (П. Я. Гальперін, В. Ф. Моргун, П. М. Якобсон). До внутрішніх мотивів, пов'язаних зі змістом навчально-професійної діяль-

ності та її виконанням, належать такі, як власний розвиток у процесі навчання, співдія разом з іншими і для інших, пізнання нового. Зовнішні мотиви навчання: процес навчання як звичне функціонування, навчання заради лідерства та престижу, прагнення опинитися в центрі уваги. Ці мотиви можуть негативно впливати на характер і результати навчального процесу. Важливим критерієм розвитку майбутнього психолога є рівень професійної мотивації – сукупність навчально-професійних, сутнісно значущих для особистості мотивів, які ґрунтуються на стійкому інтересі студента до майбутньої професії і визначаються спрямованістю на оволодіння професією та готовністю до неї, що виявляються у провідній діяльності – «стати висококваліфікованим спеціалістом», «забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності».

З точки зору аналізу суб'єктності, внутрішні механізми мотивації можуть бути представлені через внутрішній локус контролю. Як зазначають О. О. Бодальов, В. В. Столін, «якість особистості, яка отримала назву локус контролю – це одна з найважливіших інтегральних характеристик самосвідомості, яка пов'язує почуття відповідальності, готовність до активності і переживання Я» [2, с. 278].

Локус контролю тісно пов'язаний з багатьма іншими психічними властивостями особистості. Дослідження підтверджують, що люди з домінуючим інтернальним локусом контролю відрізняються підвищеним почуттям соціальної відповідальності, вищим рівнем усвідомленості життя. У них сильніше виражені риси товариськості, відвертості, самоконтролю, прийняття свого Я, емоційної стійкості. Для екстернального локусу контролю, навпаки, властиві підозрілість, тривожність, конформність, догматизм, авторитарність, безпринципність і агресивність. Інтернальність є надзвичайно важливою для успішної професійної діяльності психолога і вказує на впевненість у собі, наполегливість і послідовність у досягненні мети, схильність до самоаналізу, врівноваженість, доброзичливість, незалежність, тобто схильність до суб'єктної поведінки. Інтернальність як особистісна якість тісно пов'язана з прийняттям людиною відповідальності за здійснений вибір, за власні вчинки.

Досліджуючи проблему відповідальності, психологи І. Д. Бех, Т. Г. Гаєва, С. Б. Єлканов, А. В. Лопуховська, Т. В. Морозкіна, А. П. Растігаєв, М. В. Савчин вважають, що вона є характеристикою ставлення особистості до людей, і визначають її як системну якість, завдяки якій людина стає здатною усвідомлювати віддалені наслідки своїх учинків, у неї розвивається висока сензитивність до моральних ситуацій. Так, М. В. Савчин визначає відповідальність як цілісну якість людини, в якій інтегровані її духовні, соціально-психологічні та

психофізичні функції, що забезпечують реалізацію у поведінці необхідного, належного та інтенційного: «Відповідальність тісно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів її досягнення. Вона пов'язана з вибором зовнішніх (у світі) і внутрішніх (у самій особистості) потенційних можливостей поведінки в конкретній ситуації. Тільки завдяки оптимальному співвідношенню свободи й відповідальності людина з багатогранних можливостей власного буття реалізує лише одну-єдину – і тим зумовлює власну життєдіяльність» [10, с. 51].

К. О. Абульханова-Славська називає відповідальність максимальним вираженням суб'єктної позиції в діяльності і розуміє під нею «добровільне взяття людиною на себе гарантій забезпечення умов її здійснення, гарантій за рівень якості діяльності, гарантій за її результат, готовність відповідати за будь-які наслідки» [1, с. 47]. Суб'єкт відповідальності сам уводить критерії, за якими обмежує поле своєї активності та здійснює контроль. Особистість проявляє готовність до самостійного досягнення результату, який вона гарантує за будь-яких умов. Відповідальність – забезпечення особистістю і способу дії (спілкування), і результату своїми силами при встановленому нею рівні складності діяльності і часі досягнення результату, при будь-яких несподіванках, труднощах тощо. Як стверджує В. О. Татенко, «саме в екзистенціальному переживанні необхідності «втілення» сутнісного в собі, у покладанні на себе певної відповідальності за самоздійснення і реалізацію цього відповідального переживання у вчинку починає стверджувати себе зріла суб'єктність» [12, с. 26].

Особистісні характеристики спеціаліста дійсно набудуть статусу професійно значущих якостей, якщо він буде вільний у ситуації вибору і здатний прийняти відповідальність за свою діяльність. Тому актуальним сьогодні стає вивчення майбутнього психолога не стільки як носія професійних якостей і здібностей, скільки як суб'єкта, відповідального за їх формування та застосування (Т. В. Артем'єва, О. Г. Асмолов, О. Ф. Бондаренко, С. Л. Братченко, І. В. Вачков, О. М. Волкова, І. Б. Гріншпун, І. В. Дубровіна, З. С. Карпенко, Р. Кочюнас, Л. М. Мітіна, Г. К. Радчук, М. В. Савчин, В. Е. Чудновський та ін.).

Важливе значення у становленні особистості майбутнього психолога має осмислене ставлення до себе в контексті навчально-професійної діяльності і його ставлення до діяльності у цілісному контексті життя. На думку О. М. Леонтьєва, специфіка періоду професійного становлення майбутнього фахівця полягає в тому, що розвиток особистості суб'єкта діяльності тут відбувається у формі смислової перебування свідомості. Під час навчально-професійної діяльності завоюваний студентами матеріал стає не тільки знанням, але й набуває

адекватного особистісного смислу для студента, внутрішньо мотивує його діяльність [6, с. 232–241].

А. В. Серий зазначає, що під час навчання у вищому навчальному закладі, яке є життєвою ситуацією особистісного і професійного самовизначення, для молодшої людини найбільш актуальним стає сенс власної діяльності, а особливо сенс майбутньої професійної діяльності, яка є центральним компонентом у виборі життєвої стратегії [11, с. 27].

Взаємозв'язок між сенсожиттєвою проблематикою та професійним становленням підтверджують дослідження Д. Б. Богоявленської, О. О. Бодальова, Л. А. Джалагонії, Д. Н. Завалішиної, Н. В. Кузьміної, Т. В. Максимової, Є. А. Максимової, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. Е. Чудновського, згідно з якими включення професійної діяльності в систему сенсожиттєвих орієнтацій забезпечує об'єктивно високу ефективність праці, творчий підхід до виконання своїх обов'язків, орієнтацію на досягнення та самовдосконалення, а також суб'єктивне позитивне ціннісно-смісловне, а у найвищому варіанті прояву – сенсожиттєве ставлення до професії, яке виявляється у переживанні професійного покликання, задоволеності професійною самореалізацією та процесом фахової підготовки, високій мотиваційній готовності до майбутньої професійної діяльності.

Низка дослідників (Г. С. Абрамова, М. В. Бадалова, Р. В. Овчарова, Н. І. Пов'якель та ін.) серед найбільш важливих професійних складових особистості психолога виокремлюють рефлексивність. Так, Н. І. Пов'якель зазначає, що рефлексивні компоненти самосвідомості майбутнього спеціаліста є невід'ємною складовою професійної готовності до діяльності в галузі практичної психології, оскільки вони не тільки спрямовують процес мислення і прийняття рішення, але й забезпечують регулювання і саморегулювання діяльності та поведінки, збереження психофізичного й енергетичного потенціалу фахівця. Такий підхід дозволяє розглядати професійну рефлексію як «регулюючий і стабілізуючий балансний механізм у діяльності практичного психолога» [9, с. 3–6].

М. В. Бадалова розглядає рефлексивність майбутніх психологів як системну категорію, яка складається з двох взаємопов'язаних підсистем:

1. Сукупність уявлень спеціаліста про особливості ефективної професійної діяльності: наявність індивідуальної узагальненої теорії, на основі якої створюється і розвивається власна концепція психологічної допомоги, теоретична сензитивність – відкритість новому теоретичному знанню, соціабельність, прийняття своєї недосконалості і шляхи подальшого професійного розвитку, система професійних цінностей, яка враховує, зокрема, етичний кодекс практичного психолога,

прийняття труднощів і суперечностей різних сторін професійної діяльності як стимулу для подальшого розвитку, здатність вийти за межі безперервного потоку професійної діяльності з метою побачити свою працю загалом.

2. Сукупність уявлень про себе як суб'єкта професійної діяльності, наявність професійно значущих особистісних якостей, міри їх сформованості, визначення способів їх розвитку і корекції [2, с. 28–30].

Для становлення високопрофесійного фахівця-психолога важливою є робота над собою, спрямована на самопізнання, саморозвиток та активізацію особистісного потенціалу. Особливе місце у системі життєвих ставлень особистості майбутнього психолога належить ставленню до себе.

Поняття про себе, свою цінність і сутність значно впливає на сприймання суб'єктом світу загалом. Сукупність усіх уявлень індивіда про себе становить Я-концепцію (У. Джемс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Р. Бернс, К. Роджерс, А. Маслоу та ін.). Низка вітчизняних дослідників (В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелєва) стверджують, що специфіка професії психолога, її спрямованість на надання психологічної допомоги іншим передбачають те, що основним інструментом його роботи, окрім тестів, спеціальних психологічних методик, має виступати його власна особистість: самооцінка, цінності, образ себе та навколишнього світу тощо.

У цьому контексті особливу увагу варто приділити професійній самооцінці. Зокрема, С. В. Семенова називає професійну самооцінку частиною особистісної самооцінки, яка формується й актуалізується в контексті професійної діяльності і змістово спрямована на якості, які обслуговують предметно-професійну діяльність [8, с. 185–192].

Як стверджує Г. К. Радчук, одним із найважливіших критеріїв успішності професійного становлення, а, отже, і необхідною умовою ефективного професійного самовизначення є рефлексивна, адекватна самооцінка професійно значущих якостей особистості. На відміну від загальної самооцінки, самооцінка професійно значущих якостей особистості належить не до особистості загалом, а є специфічною самооцінкою стосовно певних проявів, якостей і можливостей особистості. На думку вченої, самооцінка професійно значущих якостей особистості є спеціальним, професійно орієнтованим відображенням загальної самооцінки і дає можливість проектувати себе в майбутнє через усвідомлення теперішнього [7].

Важливе значення для майбутніх психологів має розвиток особистісної автономності. О. О. Сергєєва під автономністю розуміє форму особистісного буття, інтегральна сутність якої виявляється у таких

характеристиках особистості, як: самостійне цілепокладання, усвідомленість поведінки; розвинута рефлексія; гнучкість і креативність мислення і діяльності. Вона не зводиться ні до незалежності, ні до емансипації, але є механізмом адаптації особистості до мінливих умов, визначаючи успішність особистісного та професійного розвитку майбутнього фахівця [11, с. 27].

Здатність до усвідомлення та прийняття власних можливостей, прогнозування зміни власної позиції у реальному житті визначається рівнем самоактуалізації майбутніх психологів. О. В. Татенко зазначає, що основним способом розвитку зрілого індивіда як суб'єкта психічної активності стає вчинок – індивідуально і соціально творчий акт свідомої сутнісної самоактуалізації людини, який передбачає «боротьбу за втілення задуманого і саме його втілення як таке» [12, с. 28].

На думку І. Гілевої, В. Карнаухова, студенти, які прагнуть до самоактуалізації власного потенціалу, повинні проявляти виражену орієнтацію в часі, здатність до самопроектування, цілепокладання, мотивованість на досягнення успіху в своїх починаннях [8, с. 185–192].

Отже, в результаті здійсненого аналізу підходів до визначення професійно значущих якостей майбутніх психологів робимо висновок, що поряд із формуванням у студентів відповідних здібностей, професійно значущих якостей особливої ваги набуває розвиток їх творчості, здатності усвідомити завдання і цінності саморозвитку своєї особистості, створення власного образу світу. Саме особистісні якості становлять фундамент професійної діяльності психолога. Усе, що робить психолог як професіонал, стає частиною його духовного поступу. У зв'язку з цим важливого значення набувають суб'єктні характеристики майбутнього психолога.

Висновок. Формування особистості психолога та його професійно значущих якостей як провідних чинників професійної успішності майбутнього фахівця та його діяльності має стати одним із завдань кваліфікаційної підготовки психологів у вищому навчальному закладі. Більшість професійно значущих якостей особистості, на нашу думку, може бути сформована упродовж навчання за допомогою нормативних лекційних курсів та спецкурсів за вибором студентів, але головне, щоб майбутній психолог усвідомлював особливості власної кваліфікації і цілеспрямовано працював над розвитком професійних умінь, навиків та якостей. Тому з метою підготовки кваліфікованих психологів нового типу, глибоко освічених, творчо мислячих, конкурентоспроможних, має сенс глибокий аналіз навчальних планів підготовки бакалаврів, магістрів з психології з точки зору збагачення їх спеціалізованим кур-

сами з метою розвитку перерахованих професійно значущих якостей майбутнього психолога.

Перспектива подальшого дослідження полягає у вивченні та психологічному аналізі самооцінки професійно значущих якостей особистості.

1. Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології / К. О. Абульханова-Славська // Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 359 с.

2. Бадалова М. В. Професійна рефлексія практичних психологів: опит изучения / М. В. Бадалова // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 4. – С. 28–30.

3. Деркач А. А. Акмеология: учебное пособие / А. А. Деркач, В. Г. Зазікин. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.

4. Климов Е. А. О становлении профессионала: приближение к идеалам культуры и сотворение их (психологический взгляд) / Е. А. Климов. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. – 176 с.

5. Коломінський Н. Л. Методологічні засади професійної підготовки практичного психолога / Н. Л. Коломінський // Практична психологія та соціальна робота. – № 4. – 2003. – С. 8–12.

6. Леонтьев А. Н. Современные проблемы обучения и психического развития / А. Н. Леонтьев // Психология в вузе. – 2003. – № 1–2. – С. 232–241.

7. Маклаков А. Г. Профессиональный психологический отбор персонала. Теория и практика / А. Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2008. – 480 с.

8. Мартинюк І. А. Динаміка розвитку професійно важливих якостей практичних психологів в умовах вузівської підготовки // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / І. А. Мартинюк; за ред. С. Д. Максименка. – Т. V, ч. 3. – К., 2003. – С. 185–192.

9. Пов'якель Н. І. Професійна рефлексія психолога-практика / Н. І. Пов'якель // Практична психологія і соціальна робота. – 1998. – № 6–7. – С. 3–6.

10. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / Мирослав Васильович Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.

11. Сергеева О. А. Психолого-педагогические условия развития автономки личности в процессе подготовки студентов-психологов: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / О. А. Сергеева. – Астрахань, 2007. – 27 с.

12. Татенко В. О. Про «геологічний генезис» у Е. Гуссерля та проблему суб'єктних перетворень психіки в онтогенезі / В. О. Татенко // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 13–36.

13. Титаренко Т. М. Життєві домагання і професійне становлення особистості практичного психолога / Т. М. Титаренко // Практична психологія та соціальна робота. – № 4. – 2003. – С. 15–18.

14. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності психолога / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Наукові записки інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України; за ред. академіка С. Д. Максименка. – К.: Ніка-Центр, 1999. – Вип. 19. – 286 с.

Петрышын В. В. Формирование профессионально значимых качеств студентов-психологов

Осуществлен теоретический анализ концептуальных позиций зарубежных и отечественных психологов относительно проблемы развития профессионально значимых качеств личности будущего психолога. Обоснована необходимость их учета в составлении учебных планов по подготовке будущего психолога. Определено влияние учебной мотивации студента на формирование профессионально важных качеств и ответственность психолога, его рефлексивность и самооценку профессиональных качеств.

Ключевые слова: психолог, ответственность, рефлексивность, самооценка, профессионально значимые качества, деятельность психолога, квалификация.

Petryshyn V. V. Formation of professionally significant qualities of psychology students

The article presents a theoretical analysis of the conceptual positions of foreign and domestic psychologists on the problem of the development of professionally significant qualities of future psychologists. The necessity of taking them into account in drawing up the curriculum concerning the preparation of future psychologists is examined. The influence of learning motivation of a student in the formation of professionally important qualities and the importance of responsibility of a psychologist, his reflexivity and self-merit professional qualities is determined.

Key words: psychology, responsibility, reflexivity, self-merit, professionally significant qualities, activity of a psychologist, qualification.

Стаття надійшла 3 грудня 2013 р.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ КОМПОНЕНТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Надано характеристику компонентів правосвідомості студентської молоді, розкрито сутність правової установки як серцевини правосвідомості особистості, вибірково проаналізовано стан формування правосвідомості студентів вищих навчальних закладів, окреслено шляхи удосконалення правовиховної роботи.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, студентська молодь, індивідуальна правосвідомість, компоненти правосвідомості, правові установки, правове виховання.

Постановка проблеми. Державна молодіжна політика як один із найважливіших і пріоритетних напрямів діяльності країни, що здійснюється в інтересах і молодих громадян, і суспільства в цілому, повинна створювати належні умови для самореалізації молоді, зокрема у сфері формування її правової свідомості. Дослідження правосвідомості молоді в умовах радикальних перетворень в усіх сферах суспільного життя має важливе теоретичне і практичне значення: виявлення взаємозв'язку між особливостями соціально-правового статусу та особливостями правової свідомості молодих людей допоможе внести необхідні корективи у механізм їх правової соціалізації з метою підвищення його ефективності. Отже, дослідження правової свідомості молоді, зокрема її студентської частини, має значну теоретичну та практичну актуальність. Це обумовлено тим, що, по-перше, студентство, на відміну від інших соціальних груп, швидше оволодіває новими знаннями, професіями і спеціальностями, необхідними в умовах трансформації суспільства, є головним носієм інтелектуального та фізичного потенціалу нації, виступає єдиним джерелом поповнення трудових ресурсів держави. По-друге, студентська молодь становить достатньо велику суспільно-демографічну групу в суспільстві, яка є стратегічним ресурсом, основним джерелом інновацій та майбутнім України. Як порівняно самостійна соціальна група, студентство є суб'єктом, носієм групової правосвідомості, яка є основним чинником формування її правової поведінки та поряд із іншими факторами впливає на вчинки студентів, визначаючи їх правомірність і неправомірність. Тобто правосвідомість студентської молоді певною мірою обумовлює режим і стан законності та правопорядку в суспільстві. У зв'язку з викладеним важливого значення набуває про-

блема формування та удосконалення правосвідомості студентської молоді в Україні. А це, своєю чергою, неможливо без загальнотеоретичного з'ясування її змісту, законномірностей і особливостей формування.

Стан дослідження. Упродовж останнього десятиліття теоретичні і практичні аспекти правової культури та її невід'ємного компонента – правової свідомості – активно досліджують такі сучасні вітчизняні науковці, як Ю. Битяк, О. Ганзенко, В. Головченко, Ю. Калинюк, В. Котюк, О. Менюк, В. Тацій, Ю. Тодика, С. Легуша, А. Морозов, О. Мурашин, С. Сливка, Є. Федик, М. Штангрет, І. Яков'юк та ін. Розглядаючи роль правової культури у правовій державі, також питанням поняттю та структури правової свідомості присвятили наукові доробки В. Бурмістров, Н. Тітова, Я. Яковенко, І. Осика, Р. Сербін тощо. Правову культуру майбутнього вчителя з'ясовували М. Подберезський, І. Дьомін, М. Городиський. Визначенню ролі емоційного впливу на формування правосвідомості людини як найважливішого засобу оптимізації навчальної діяльності, виховного процесу, регуляції поведінки присвятили свої праці І. Бех, І. Зязюн, В. Семиченко, М. Яновська та ін. Психологічні аспекти формування правосвідомості особистості висвітлені у працях психологів С. Рубинштейна, А. Леонтєва, М. Андреевої, А. Асмолової, Д. Узнадзе; педагогів Г. Васяновича, М. Вачевського, В. Давидової, Ю. Бабанського, Н. Ткачової, О. Удалової, М. Фіцули та інших. Незважаючи на те, що питанням формуванню правосвідомості присвячено чимало наукових досліджень, однак, як свідчить аналіз, залишається поза увагою багатьох учених проблема формування правосвідомості молоді, зокрема її студентської частини. Окремі питання цієї проблеми висвітлені в працях М. Городиського, В. Котюка, Л. Мацук, М. Подберезського та О. Скакун.

Мета статті – проаналізувати психолого-педагогічні компоненти правової свідомості особистості та з'ясувати особливості їх формування у студентської молоді.

Виклад основних положень. У сучасній теорії права, юридичній психології правосвідомість (англ. legal – awareness) тлумачиться як система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, що виражають ставлення особи, групи, суспільства до чинного, минулого і бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом [6, с. 247]. Практично усі вчені зазначають, що поняття «правосвідомість» відображає взаємозв'язок права зі свідомістю: якщо право є об'єктивною реальністю, то правосвідомість – це суб'єктивна реакція людей на право, тобто право у тому вигляді, у якому воно існує в свідомості суспільства. Ставлення до права може бути позитивним (розуміння цінності права) або негативним (заперечення соціальної значущості

права), раціональним (інтелектуальне сприйняття права) та емоційним (сприйняття права на рівні почуттів, настрою) тощо, при цьому певне ставлення до права і правових явищ може бути і в однієї людини, і у групи людей чи суспільства в цілому. У юридичній літературі (Н. Щербакова, Н. Крестовська та ін.) за суб'єктами (носіями) правосвідомості поділяють на такі види: 1) індивідуальну – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда. Вона формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня правової освіти індивіда; 2) групову, яка відображає ставлення до права, його оцінку з боку соціальних груп (соціальних спільнот, професійних, територіальних, неформальних груп). На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи; 3) суспільну, яка виражає ставлення до права всього суспільства. Вона властива великим соціальним спільнотам (населенню країни, окремого регіону, певному етносу). Суспільна правосвідомість містить найбільш поширені й узагальнені оцінки права та правової реальності [3, с. 355]. На нашу думку, на формування індивідуальної правосвідомості особистості насамперед впливає політична і економічна політика держави, стан законності та правопорядку в країні, соціальний і правовий рівень захищеності людини, і насамперед її правова обізнаність та переконання в справедливості закону, віра в силу закону тощо. Практика повсякденного життя свідчить про типові упущення правової освіти та виховання населення, передусім молоді. Як результат – у свідомості більшості молодих людей присутній правовий інфантилізм, правовий нігілізм і правовий цинізм. Тобто у юнаків і дівчат виробляється безвідповідальність, формується думка заперечення ролі права в житті та прагнення використання відповідних знань права чи законодавства з метою уникнення відповідальності. А це свідчить про низький рівень правосвідомості особи. В різних літературних джерелах подається визначення правосвідомості особистості. В. Котюк, зазначає, що правосвідомість особистості характеризується знаннями чинного права і законодавства, правовими переконаннями й установками, правовим мисленням, правовими емоціями і почуттями, правовими мотивами, орієнтаціями та позиціями, які синтезуються в прийнятих рішеннях у процесі правової діяльності у сфері правовідносин [2, с. 85]. Індивідуальна правосвідомість особи з позиції психології особи доводить, що правосвідомість має складну структуру. Вона складається із: а) інтелектуальних процесів і станів; б) емоційних процесів і станів; в) вольових процесів і станів. Кожний із цих компонентів має свою

структуру, і вони тісно пов'язані між собою. Їх можна зобразити схематично (рис. 1).

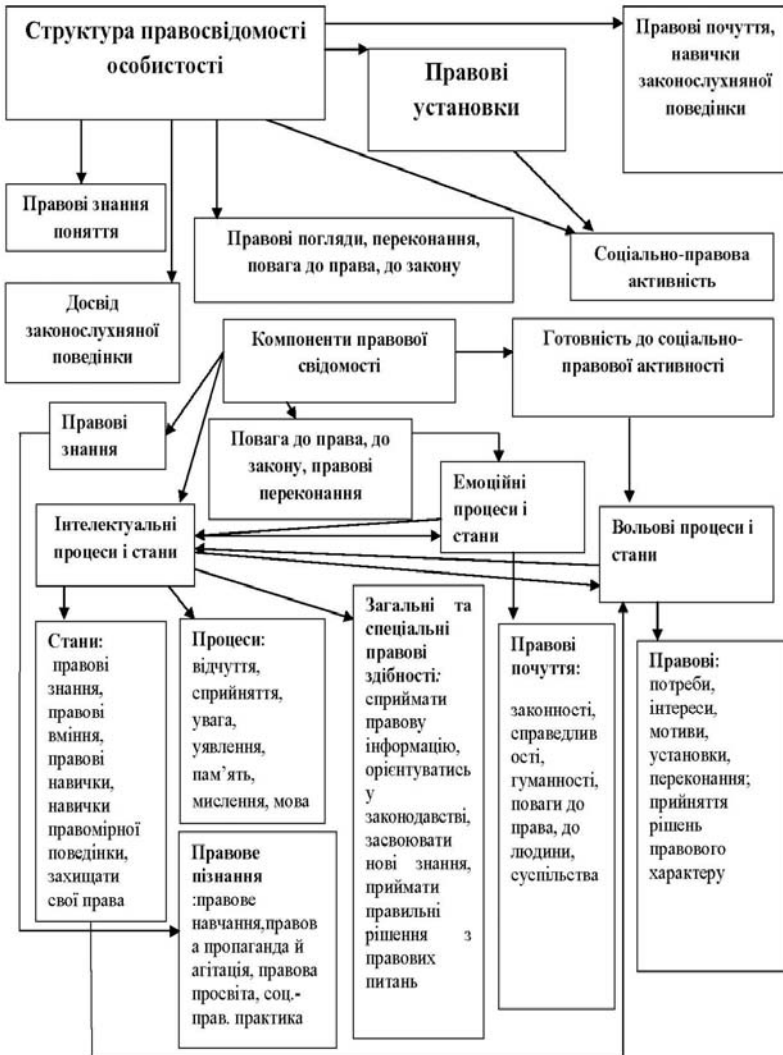

Рис. 1. Схема структури правосвідомості особистості

Як правило, ці компоненти правосвідомості виражаються зовнішньо і їх можна зафіксувати. Більш глибокий аналіз цього явища, особливо з позицій психології особи, засвідчує, що правосвідомість має більш складну структуру. Вона складається із: 1) інтелектуальних (раціональних) процесів і станів; 2) емоційних процесів і станів; 3) вольових процесів і станів. Кожен із цих компонентів має складну структуру, і вони тісно взаємопов'язані. Інтелектуальна (раціональна) сфера правосвідомості є *першим компонентом правосвідомості* особи і охоплює такі процеси: перший компонент інтелектуальної сфери – це відчуття, сприйняття, увага, уявлення, пам'ять, правове мислення і мова.

Ці процеси психологи вважають пізнавальними. Вони стосуються емоційної і вольової сфер правосвідомості особи. Другим компонентом інтелектуальної сфери правосвідомості особи є певні стани: правові знання, правові вміння і правові навички. Правові вміння і навички тісно пов'язані із вольовою сферою. Особа повинна не тільки мати певний обсяг правових знань, знати свої юридичні права і обов'язки, але і вміти їх виконувати, використовувати і дотримуватись, мати навички захищати свої права, навички правомірної діяльності і поведінки. Третім компонентом інтелектуальної сфери правосвідомості особи є загальні і спеціальні правові здібності.

Другим компонентом правосвідомості особи є її емоційні процеси і стани. Без емоцій людина припиняє бути людиною-особистістю і може перетворитися в запрограмованого робота. До емоційних процесів належать власне емоції і почуття, зокрема правові почуття і емоції. Ця сфера найскладніша, тому що її майже неможливо зафіксувати, особливо емоції. Особа сильно переживає або хвилюється, коли потрапляє у надзвичайні ситуації, іноді навіть може настати шок, параліч, афект. Емоції дуже динамічні, вони мають полярний характер, можуть бути і позитивні, і негативні. Всі емоції поділяють на природні і соціальні, як і почуття. Правові емоції мають свій предмет – правові явища. Вони, як специфічна форма відображення державно-правових явищ, виражаються в емоційному відгуку, в міміці, думках, мові, настрої, чуттєвій діяльності і поведінці. Правові емоції пов'язані з реалізацією суб'єктивних прав і обов'язків особи, а також є емоційною оцінкою інших правових ситуацій. З емоціями надзвичайно тісно пов'язані правові почуття. Вони мають безпосередній зв'язок, оскільки емоції не можуть існувати без правових почуттів. Правові почуття – це більш стійкі і тривалі психічні стани, хоча теж мають свою динаміку і полярність (позитивні і негативні). Правове почуття – це така форма відображення правових явищ, яка сприймається і оцінюється особою відповідно до своїх потреб і інтересів, і до потреб інших суб'єктів права і

виражає суб'єктивне ставлення особи до цих явищ. У правових почуттях виражається потяг особи до задоволення особистих, колективних, державних чи суспільних потреб і інтересів. Правові почуття в процесі діяльності виконують різноманітні функції: пізнання правових явищ, їх оцінку, орієнтацію особи в правовому середовищі, контрольну, конструктивну – ухвалення рішень тощо. До емоційної сфери входять також правові відчуття. Їх можна розрізняти як певний психічний процес і його результати – відчуття, які можуть переходити в емоції і почуття. Наприклад, відчуття права, закону, законності можуть через деякий час бути усвідомлені як відповідні почуття. Відчуття – це найменша і елементарна форма відображення правових явищ.

Третім компонентом правосвідомості особистості є вольова сфера. Цей компонент індивідуальної правосвідомості не менш складний. Вольова дія розпочинається із усвідомлення мети і прагнення до неї, яка стає дійовою, перетворюючись на бажання і намір. Вольова сфера правосвідомості особи розпочинається з усвідомлення правових потреб і інтересів суб'єктів суспільних відносин. Правові потреби і інтереси – це джерело поведінки і діяльності особи, вони примушують її вступати в суспільні відносини. Правові потреби – це вимоги держави і громадянського суспільства, а також інших суб'єктів права до правомірної поведінки і діяльності особи. Інтерес означає важливий, значущий. Інтереси – це усвідомлені потреби, вони можуть бути різними: законними і протиправними. Потреби і інтереси виражають спрямованість особи до її об'єктів або суб'єктів. Інтереси переростають у заінтересованість, яка виражає стале ставлення особи, що стало нормою цілеспрямованої діяльності. До вольової сфери також належать цілі, мета і мотиви поведінки і діяльності особи. Мотив у перекладі з латини означає штовхаю, збуджую, рухаю. Іншими словами, це спонукальна причина дій і вчинків людини. Мотив виступає як причина постановки тих чи інших цілей. Вони не тотожні, але іноді збігаються. Ціль може бути одна, а мотивів багато. Коли в процесі діяльності і поведінки існує декілька мотивів, то вживають поняття «мотивація поведінки». Правові мотиви виражаються в формі прагнення, бажання, намірів, потягу, нахилів, захоплення, ухилення тощо. Вольова сфера правосвідомості особи також пов'язана з правовими установками, переконаннями. Правова установка – це стан готовності до правомірної діяльності і задоволення правових потреб і інтересів. Правові установки можуть поділятися на загальні і конкретні. Правові установки виражають також (або включають) правові орієнтації і позиції. Позиція виражає сталу свідому сукупність ставлень особи до правових явищ і цінностей. Орієнтація розуміється як наявність в особі ціленаправлених

реакцій на зміни ситуацій. Вольова сфера правосвідомості особи завершується ухвалення рішень, які мають правове значення і спрямовані на реалізацію суб'єктивних прав і обов'язків. У сукупності інтелектуальна, емоційна і вольова сфера правосвідомості особистості становлять необхідну основу для правомірної діяльності і поведінки. Наявність негативних установок, орієнтацій і позицій, незнання чинного законодавства, неповага до права і закону можуть призводити до протиправної поведінки і діяльності. У зв'язку із цим індивідуальна правосвідомість особистості охоплює і позитивні, і негативні компоненти.

Здійснений аналіз свідчить про те, що правові знання є першою передумовою формування правосвідомості молодой людини. Вибіркові соціологічні опитування студентів ВНЗ (Дрогобицький педагогічний університет, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львівський та Прикарпатський інститути Міжрегіональної академії управління персоналом, Ужгородський державний університет) свідчать, що більшість студентів перших курсів мають слабкі знання норм права. У відповідях на питання «Оцініть свій рівень правової культури» виявляється певний суб'єктивізм: 73% першокурсників відповіли, що не досконало знають закони, однак намагаються їх не порушувати; 17% респондентів законів не знають, але ніколи не порушують моральні чи етичні правил поведінки. Тільки 23% опитаних визнали, що знають закони, ніколи не порушують правові норми, водночас 17,4% студентів відповіли, що знають закони, але інколи можуть їх порушувати, якщо впевнені, що це не стане відомо. Тільки 3% студентів не знають законів, але їм байдуже, чи порушують їх, оскільки завжди діють у власних інтересах, та 1,0% опитаних не змогли оцінити свій рівень правової культури. На питання «У яких правових знаннях Ви відчуваєте найбільшу потребу?» 69% студентів зазначили, що відчувають потребу у знаннях своїх прав, свобод та обов'язків; 23% у знаннях трудового, сімейного, цивільного законодавства; 15% – у знаннях господарського та податкового права, 10% – у знаннях адміністративного та кримінального права; 0,9% респондентів – не відчувають потреби у правових знаннях. Відповідаючи на питання «Що для Вас є основним джерелом правової інформації», студенти вказали спеціальні друківані видання (8,0%), спілкування з родичами, друзями, знайомими (30,0%), засоби масової інформації (27,7%), навчальну дисципліну «Основи правознавства» у школі та ВНЗ (48,0%), самостійне пізнання норм права за необхідності вирішення правової проблеми (34%). Наведені результати соціологічного опитування підтверджують, що основою формування правової свідомості молодой людини є системні правові знання про суспільство, його інститути та процеси, про державу та її

органи, про норми, що регулюють відносини людей між собою та з владою, про взаємні права, свободи та обов'язки людини і держави. Правові знання формують раціональний елемент у структурі правової свідомості молоді. Тому молодь повинна здобувати ці знання систематично і безперервно, насамперед у процесі навчання, а також шляхом самоосвіти. Психологічний елемент правової свідомості молоді людини формується на основі повсякденного сприйняття нею правових явищ та процесів і проявляється у вигляді почуттів, переживань, стереотипів, що в сукупності виробляють у психіці людини певну правову установку. Як зазначає Н. Щербакова, правова установка може переходити у дії, вчинки особистості, по-перше, порівняно самостійно; по-друге, внаслідок боротьби з іншими правовими установками; по-третє, у гармонійній єдності з іншими правовими і соціальними установками; по-четверте, автоматично [4, с. 37]. Дуже важливим фактором реалізації установки виступає соціальне середовище особи. Людина з високою правовою культурою може і не погоджуватися з певним законом, але дотримуватися його. «Волю розумної істоти слід розглядати як законодавця», – зауважував П. Юркевич [5, с. 186]. Правові установки посідають найважливіше місце в структурі правової свідомості. У вигляді правових установок визначається ставлення громадян до навколишньої дійсності. На основі правових установок правова свідомість об'єднує всі психічні процеси, властивості і стани, що виявляються у конкретній правовому поведінці. Особливості формування правових установок студентської молоді обумовлені характером і змістом правової соціалізації, що охоплює засвоєння особистістю багатства системи права, вироблення критеріїв соціально-правової оцінки явищ, учинків, що мають юридичне значення, пізнання всіх соціальних цінностей, набуття навичок, необхідних для впевненого орієнтування в соціально-правовій сфері, тощо. Найважливішим внутрішнім джерелом правової активності особистості є позитивна соціально-правова установка, тобто принципова духовна спрямованість на цінності правової культури суспільства. Отже, установка на право – серцевина правової свідомості особистості або соціальної групи.

Відомо, що на формування правової установки і правосвідомості особистості в цілому найбільш ефективно впливає правове виховання. Велике значення для формування правосвідомості, як і правове виховання, має стан законності і правопорядку у державі, діяльність судових і правоохоронних органів у захисті прав і свобод пересічних громадян, особливо молоді. Досліджуючи проблеми правового виховання молоді, В. Головченко, Г. Неліп, М. Неліп зробили висновок, що правове виховання молоді – це процес надання молодим громадя-

нам соціальних, педагогічних, психологічних, правових послуг педколективами, громадськими і благодійними організаціями, правоохоронними органами, батьками щодо інформування про їх права та можливості у різних сферах життя, правове консультування суб'єктів навчально-виховного процесу, інших молодих громадян та їх батьків; педагогічна, психологічна, наркологічна та юридична допомога; інша діяльність щодо формування у молоді правової культури і правосвідомості, навичок правомірної поведінки [1, с. 8].

Сьогодні процес формування правової свідомості у студентів вищих навчальних закладів здійснюється через систему правового виховання. Традиційно, тут процес правового виховання зводиться в основному до вивчення навчальної дисципліни «Основи правових знань», на вивчення якої навчальними програмами передбачено від 50 до 80 годин, поодиноких позаурочних правовиховних заходів, епізодичних виступів перед студентами працівників правоохоронних органів, щорічних студентських наукових конференцій за різними напрямками, зокрема правової спрямованості, самостійна робота студентів із вивчення та усвідомлення норм права та законодавства тощо.

Аналізуючи стан викладання і навчально-методичного забезпечення предмета «Основи правових знань» у вищих навчальних закладах, ми встановили:

по-перше, навчальні програми, підручники недостатньо враховують специфіку типів майбутньої професійної діяльності, а методики викладання предмета недостатньо орієнтовані на забезпечення єдності формування правової і професійної свідомості.

по-друге, деякі підручники швидше, як правило, детально аналізують усі галузі права: кримінальне, цивільне, сімейне, трудове, адміністративне, екологічне, однак недостатня увага приділяється процесуальним нормам права, знання яких може практично допомогти людині правильно побудувати структуру захисту своїх прав і свобод.

На нашу думку, правове виховання в Україні має спиратися на глибокі світоглядні засади, якими є: а) орієнтація на загальнолюдські цінності, насамперед ті, що закріплені у Загальній декларації прав людини; б) засадничим елементом і теоретико-ідеологічною основою всієї роботи з правового виховання має стати Конституція України; в) узгодженість правового виховання з сучасними державотворчими процесами в Україні; г) використання концепції правової держави, якою має стати Україна; ґ) департизованість правового виховання, тобто формальна незалежність від політичних програм, інших директивних документів будь-яких партій, громадських об'єднань, на основі визнання плюралізму ідеології.

Уся система правого виховання повинна формувати не лише знання права, але й глибоку переконаність у необхідності його норм як таких, що втілюють справедливість, захищають права та інтереси особи.

Висновки. Формування правосвідомості молоді – це складний психолого-педагогічний процес, який охоплює цілеспрямовану, послідовну, систематичну діяльність органів освіти, правоохоронних органів, інших державних органів, громадських і правозахисних організацій, органів місцевого самоврядування, окремих громадян із надання послуг у роз'ясненні й інформуванні положень права і законодавства, юридичного і психологічного консультування з метою формування в юнаків та дівчат певної системи правових знань, правових переконань і настанов, правового мислення, умінь і навичок правовими засобами самостійно захищати свої права, правових почуттів (почуття поваги до права і закону, законності, до соціальних цінностей, які охороняються правом тощо), що забезпечують стабільність правомірної поведінки і соціально-правову активність особи.

Держава покладає обов'язок формування моральних якостей і виховання в молоді поваги до закону і загальноприйнятих правил поведінки у суспільстві, формування позитивного погляду на здоровий спосіб життя на загальноосвітні, професійно-технічні, вищі навчальні заклади, де навчається значна частина молоді.

Отже, навчальні заклади є головним інструментом у формуванні правосвідомості молоді, забезпеченні правової просвіти молодих громадян. Науково-педагогічні працівники, виховники, соціальні педагоги, психологи зобов'язані за допомогою певних педагогічних технологій та механізмів освітнього простору, психологічних прийомів домагатися перетворення правових знань у стійкі правові переконання, погляди, установки, відтак сприяти розвитку правосвідомості і правової культури молоді людини.

Перспективи подальших досліджень. Для підвищення ефективності правовиховної роботи у вищих навчальних закладах необхідно впровадження новітніх організаційно-правових і психолого-педагогічних форм і методів партнерських відносин між науково-педагогічними колективами цих навчальних закладів та органами державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, передусім правоохоронних органів, що, своєю чергою, вимагає розробки чітких науково-педагогічних моделей взаємодії, які передбачатимуть зміст правової освіти і правовиховних заходів, методи і прийоми психолого-педагогічного впливу на формування правосвідомості мо-

лодої людини, а також періодичність і тривалість правовиховних заходів, з урахуванням регіону та специфіки кожного закладу освіти.

1. Головченко В. В. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики / В. В. Головченко, Г. І. Неліп, М. І. Неліп. – К.: Наук. думка, 1993. – 138 с.

2. Котюк В. О. Теорія права: курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів / В. О. Котюк. – К.: Вентурі, 1996. – 208 с.

3. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: елементарний курс / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – Х.: Одиссей, 2007. – 432 с

4. Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности / Н. В. Щербакова. – М.: Юридическая литература, 1986. – 127 с.

5. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / П. Юркевич. – 3-тє вид. – К.: Ред. журн. Український світ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 756 с.

6. Юридична психологія: термінологічний словник / за ред. А. М. Бандурки. – Х.: Тимченко, 2005. – 432 с.

Сурмяк Ю. Р., Кудрык Л. Г. Психолого-педагогические компоненты формирования правосознания студенческой молодежи

Подается характеристика компонентов правосознания студенческой молодежи, раскрывается сущность правовой установки как центрального звена правосознания личности, выборочно анализируется состояние формирования правосознания студентов высших учебных заведений и определяются пути усовершенствования правовоспитательной работы.

Ключевые слова: *высшие учебные заведения, студенческая молодежь, индивидуальное правосознание, компоненты правосознания, правовые установки, правовое воспитание.*

Surmyak Yu. R., Kudryk L. G. Psychological and educational components of the formation of students' legal awareness

The characteristics of the components of students' legal awareness are disclosed, the essence of legal settings as a core of personality legal awareness is revealed, the formation of legal awareness of students of higher educational institutions is selectively analyzed, the ways of improvement legal and educational work are outlined.

Key words: *higher educational establishments, student youth, individual sense of justice, components of legal awareness, legal options, legal education.*

Стаття надійшла 9 грудня 2013 р.

Розділ IV

КРЕАТИВНІСТЬ І КОМУНІКАЦІЯ – ВАЖЛИВІ ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 316.772.5:004.73

Л. Й. Гуменюк

МЕРЕЖЕВИЙ ТРОЛІНГ ЯК ВИД КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Узагальнено поняття віртуальної комунікативної поведінки, мережевого тролінгу, його форм, різновидів, функцій та мотивів прояву; здійснено аналіз досліджень тролінгу в Інтернет-середовищі.

Ключові слова: комунікація, комунікативна поведінка, вербальне віртуальне спілкування, флейм, флеймер, холівор, мережевий тролінг, мережевий троль, флуд, флудер.

Постановка проблеми. Віднедавна у сфері Інтернет-комунікації особливого значення набув феномен Інтернет-тролінгу. Підтвердженням цього є те, що з березня 2010 року до грудня 2013 року кількість пошукових запитів за словом «тролінг» збільшилась майже в 4 рази. Зародившись ще в 90-их роках минулого століття і набуваючи дедалі більшої популярності, тролінг-комунікація поступово виходить за межі «світової павутини», змінюючи загальноприйняті норми міжособистісного спілкування, за яких безумовною цінністю є почуття і емоції співрозмовника, його гідність, а також взаємна повага.

Прагнення власними репліками поставити співрозмовника в незручне становище стало обов'язковим аспектом багатьох щоденних інтернет-діалогів, а різні статті у мережевих ЗМІ не обходяться без саркастичних і їдких коментарів. Водночас віртуальний тролінг відображає соціально-економічні та соціально-політичні процеси і є їх наслідком. Відомий вираз політолога В. Карасьова «Завдання Ляшка – тролити Яценюка, а Арсеній Петрович тролить Януковича», інтернет-статті: «Цю владу треба тролити», «Як тролити пособників окупаційного режиму», «Рівненський депутат закликав «тролити» прокуратуру», ««Свобода» обіцяє «тролити» російськомовних депутатів» [3; 4; 7; 8; 15] та інші – лише окремі з численних прикладів мережевого тролінгу політичного спрямування.

Стан дослідження. Популярність тролінгу в інтернет-просторі обумовила інтерес до цього феномена представників різних галузей наук: психології, соціології, політології, лінгвістики, фахівців інформаційних технологій та ін. Проблеми комунікації, комунікативної поведінки успішно вивчали Н. І. Формановська, А. А. Шунейко; особливості тролінг-комунікацій – О. Н. Анкудінова, В. А. Крючков, І. В. Ксенофонтова, І. А. Стернін, О. М. Шерман [1; 5; 6; 10; 13; 14] та інші. Емпіричні дослідження в Інтернет-мережі проводили Джудіт Донат, Дерріл Крос (США), Андре Сурандер (Фінляндія) [11; 12] тощо.

Однак проблема етико-психологічних особливостей комунікативної тролінг-поведінки в мережі Інтернет, її впливу на психіку індивіда, соціальної групи та суспільства в цілому не відображена у науковій літературі.

Метою статті є узагальнення і доповнення наукової інформації про мережевий тролінг як вид віртуальної комунікативної поведінки, його форми, різновиди, функції та мотиви прояву, результати етико-психологічного впливу на особистість та суспільство в цілому; здійснення аналізу досліджень тролінгу в Інтернет-середовищі.

Виклад основних положень. І. А. Стернін обґрунтував існування комунікативної поведінки для «певної групи людей» [10, с. 4]: і для малих співтовариств, і для великих формувань, що беруть участь в одній із форм комунікації – вербальній чи невербальній. Вербальне віртуальне спілкування в Інтернет-просторі здійснюється у певних видах комунікативної поведінки, таких як «флейм» (розпалювання конфліктів між користувачами), «флуд/оффтопик» (повідомлення, що не стосуються встановленої теми обговорення), «спам» (розсилка повідомлень рекламного характеру), «холівор» (завзята суперечка між однодумцями з певного питання) і «мережевий тролінг» (мережева провокація для досягнення певної мети), які суттєво відрізняються.

Найбільш типовими представниками мережевої тролінг-поведінки є флеймер, флудер і власне троль. *Флеймер* (від англ. flame – «полум'я», «спалах») – користувач різних мережевих ресурсів, що навмисно розпалює конфлікти між іншими учасниками комунікації з метою отримати моральне задоволення від того, що відбувається. Проте не кожен флеймер є тролем, оскільки одного лише пошуку конфлікту для троля недостатньо, тоді як кожен троль є флеймером, оскільки конфліктність – основа комунікативної поведінки троля. *Флудер* (від англ. flood – «повінь», «стихийне лихо») – Інтернет-користувач, що надсилає повідомлення поза створеною керівником або модератором мережевого ресурсу темою, застосовуючи образливі, нецензурні та інші некоректні вирази.

«Мережевий тролінг» є терміном комп'ютерного сленгу, який має виражений неформальний відтінок і спрямований на провокацію конфлікту в Інтернет-просторі. Однак слід диференціювати поняття «провокація» і «тролінг». Так, Словник української мови визначає провокацію як «навмисні дії проти окремих осіб, організацій... тощо з метою штовхнути їх на згубні для них вчинки» [9]. Тролінг – це провокація для досягнення певної мети. Водночас мережевому тролінгу характерна помилкова самоідентифікація в умовах мережі з використанням можливостей зміни никнейму, підтасовування інформації, вкидання наклепу, в той час як у провокації помилкова ідентифікація використовується значно рідше.

Теоретичний виклад опису комунікативної тролінг-поведінки І. А. Стерніна [10] охоплює такі поняття: «тролінг-ситуація», «тролінг-акт», «тролінг-спілкування», «тролінг-дія». *Тролінг-ситуація* – набір висловів у моделі «ініціатор-реагент», за контекстом якої можна характеризувати конкретний вид мережевого тролінгу. *Тролінг-акт* – завершений акт провокаційної діяльності тролля в комунікативному просторі мережі Інтернет, успішне досягнення ініціатором однієї із заздалегідь обраних цілей. *Тролінг-спілкування* – комунікація з провокаційним підтекстом у межах мережевого ресурсу. *Тролінг-дія* – діяння провокаційного характеру, яке можна розглядати і успішне виконання ініціатором певної функції, і спробу її здійснення.

Стосовно тлумачення поняття «мережевий троль» є кілька підходів. Перший пов'язує його з найменуванням древніх казкових істот-героїв фольклору країн Скандинавії, яким характерні емоції тролля: злість і агресивність, жорстокість, нещучість, самозакоханість, непередбачуваність, аморальність. Другий – пояснює, що слово «тролінг» утворилося шляхом калькування англійського слова «trolling» – «лов риби на блесну або приманку». За третьою версією воно походить від спотвореного калькування слова «trawling» – «тралення, лов на блесну, лов риби мережею» [11]. Суть другої і третьої версій зводиться до риболовлі, основна комунікативна мета якої полягає в тому, щоб потенційна жертва звернула увагу на провокаційне повідомлення, тобто «закочувнула приманку», потрапивши на «гачок тролля», тобто провокація була здійснена успішно. Є й інші версії, однак окреслені у сукупності найбільш об'єктивно і повно відображають сучасну сутність походження слів «троль» і «тролінг».

В академічній літературі перша згадка про тролінг належить американському дослідникові Джудіт Донат, на думку якої, «тролінг – гра в підробку особи, при цьому ніхто окрім гравця про неї не знає» [11, с. 34]. В. А. Крючков [5, с.12] трактує «ідею мережевого тролінгу

як створення ситуації гострої полеміки, гарячої суперечки, конфлікту думок, зіткнення точок зору або різку зміну предмету обговорення, що втілюється у вигляді рольової гри різних рівнів». Аналізуючи популярні соціальні мережі Вконтакті.ру і Однокласники, О. Н. Анкудінова [1, с. 21] визначає троля як особу, «яка розміщує грубі або провокаційні повідомлення в Інтернеті, зокрема, на форумах, заважає обговоренню або ображає його учасників, жорстко, грубо критикує фотографії користувачів, написи».

У результаті контент-аналізу Інтернет-комунікацій ученими були виділені міжкультурні, технічні і універсальні чинники, що вплинули на появу тролінгу в комунікативному просторі Інтернет:

– *міжкультурні*: виникнення тролінгу пов'язане з розвитком демократичних прав і свобод («батьківщина» тролінгу – США);

– *технічні*: наявність вільного, комфортного, високошвидкісного доступу в Інтернет; розвиток нових засобів і способів передачі інформації – безпроводних телекомунікаційних засобів (мобільні телефони, комунікатори, планшети і ін.) і різних безпроводних технологій і способів виходу в Інтернет (Bluetooth, SMS, 3g, Wi-fi, Wimax, інших);

– *універсальні*: популярність віртуальної комунікації як порівняно недорогого, зручного і швидкого способу обміну інформацією між користувачами незалежно від відстані та ін.

Класифікація мотивів тролінгу містить:

- *експеримент*. Тролінг завдяки анонімності на мережевому ресурсі може бути використаний для проведення експерименту над самим собою, що дозволяє випробувати терпіння, перевірити реакцію людей і свою та ін.;

- *пошук уваги*, коли початкуючий троль намагається привернути до себе увагу, а потім прагне отримати контроль над дискусією, що дозволить йому управляти процесом обговорення, реалізуючи власні цілі;

- *розвага*. Тролям приносить задоволення неадекватна реакція незнайомих людей на провокацію;

- *гнів*. Тролінг використовується лише для того, щоб викликати у користувача або групи користувачів гнів як відповідної реакції на провокаційне повідомлення;

- *«крик про допомогу»*. Деякі тролі намагаються звернути увагу користувачів, викликаючи на відвертість, просячи поради або рекомендації, як діяти в тій чи іншій ситуації. Однак після встановлення контакту, троль може продовжити дискусію в якості мотиву розваги або гніву;

- *втягнення користувачів у комунікації*, реалізуючи один із основних принципів тролінгу – використання невеликої кількості часу на провокаційне повідомлення для того, щоб спровокувати реагентів на це більші часові та емоційні витрати;

- *прагнення змінити погляд групи на проблему*, щоб поглибити її до неймовірного рівня або спрямувати в інше русло;

- *самоствердження* з метою подолання комплексу меншовартості за допомогою отримання контролю над віртуальним навколишнім середовищем;

- *задоволення від особистих нападок з боку користувачів* у результаті ефективності застосованих провокацій;

- *пошуки ресурсу* для того, щоб позбутися відчуття мережевого дискомфорту і самотності;

- *схильність* до інтернетоскатофілії у формі психозу нав'язливих станів, у межах якої об'єктом психопата виступає Інтернет-простір.

- *бажання помсти* та інші.

Вочевидь, мережевий тролінг як одна з форм комунікативної поведінки має і негативні (деструктивні), і позитивні (конструктивні) функції. Конструктивний тролінг є спробою активізації дискусії на форумі, відродження мережевого життя, звернення уваги редакторів на некоректну інформацію, поліпшення настрою членам спільноти. Деструктивний тролінг спрямований на навмисну образу ідеалів, пріоритетів учасників мережевих спільнот, засмічення форуму; дискредитацію ресурсів для порушення психологічної рівноваги їх учасників; переслідування та ін.

Мережеву тролінг-комунікацію слід диференціювати за певними критеріями:

- *за якістю комунікативної поведінки*: аматорський тролінг (нестабільна комунікативна поведінка мережевих тролів, використовувана в глобальній мережі як хобі); професійний (комунікативна поведінка в контексті мережевої провокації);

- *за сферами прояву*: мережевий (віртуальний) тролінг, вітальний (реальний: побутовий, соціальний та політичний);

- *за кількістю ініціаторів*: індивідуальний (особистісний), груповий;

- *за кількістю реагентів*: персонально орієнтований, масово орієнтований;

- *за комунікативними цілями*: рекламний (адвертивний) і звичайний;

- *за середовищем поширення в глобальній мережі*: тролінг чатів, форумний, сайтовий, новинний (тролінг у групах новин), блогерний.

- *за функціями*: конструктивний, деструктивний;

- *за якістю діяльності*: навмисний, ненавмисний і помилковий.

Основна інформація про тролінг і тролів отримана науковцями з матеріалів емпіричних досліджень. Психологічну характеристику мережевого тролія як особливого виду інтернет-користувача надали учені

США, Фінляндії, Великобританії. До загальностереотипних якостей більшості тролів належать: використання нецензурної лексики, сарказму, застосування провокації (прихованої і явної), гра на протиріччях, пошук конфлікту, вживання грубих виразів, використання «туалетного гумору» і антагонізмів. Крім того, тролеві властиві такі групи негативних емоцій: уявні співчуття і жалість, гнів, уявний страх, презирство, обурення, неприязнь, заздрість, злість, ненависть, недовіра, збентеження, відраза, огида та інші.

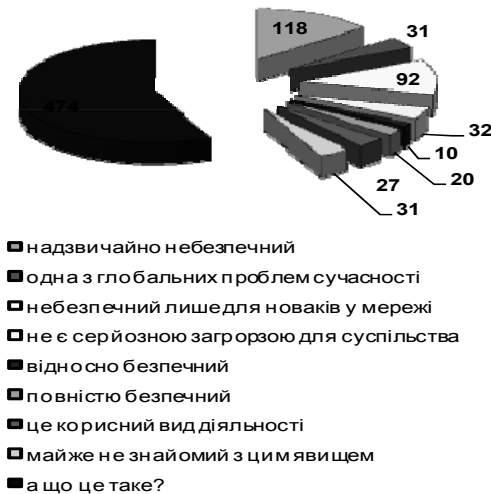
Результати дослідження, проведеного вченими США і опублікованого «The Wall Street Journal», дозволяють говорити про те, що тролінг у «всесвітній павутині» у певних груп користувачів викликає відчуття, схожі зі сп'янінням або почуттям необмеженої влади [12]. Саме анонімність є основною причиною появи у тролів ознак поведінкових змін, характерних для людей, що знаходяться в стані алкогольного сп'яніння. З втратою почуття заборони і контролю користувачі розпочинають поводитися відповідно до своїх психологічних спонукань. Дослідники припустили, що неадекватно різкі коментарі в Мережі є симптомом, характерним для роздвоєння особистості. Психолог Дерріл Крос зазначає: «Я думаю, що річ у тому, що у людей є дві сторони особистості, одна з яких підпорядковується своїм тваринним інстинктам. Але при цьому завжди існує друга сторона особистості, яка є більш консервативною і більш контрольованою» [12].

Чимало досліджень спрямовані на вивчення поширення мережевого тролінгу серед інтернет-користувачів. Так, у журналі «Архіви загальної психіатрії» [11] були опубліковані результати опитування групи осіб 10–17 років стосовно питання Інтернет-комунікації, яке виявило, що 12% респондентів проявляли агресію до когось-небудь в Мережі, 4% були жертвами агресії і 3% опитаних були одночасно і ініціаторами, і реагентами. Опитування Андре Сурандера 2438-ми фінських підлітків віком від 13 до 16 років [12] засвідчило, що упродовж останніх півроку 7,4% респондентів були троями, 4,8% – ставали жертвами тролів, а 5,4% в різний час були і жертвами, й ініціаторами тролінгу.

Порівнюючи ці результати, зазначимо, що у США ініціаторів провокаційної поведінки дещо більше, ніж у Фінляндії (12,1% проти 7,4%) , проте в Фінляндії кількість реагентів більша, ніж у США (4,9% проти 4,1%), при цьому у Фінляндії також виявилося більше респондентів, що виконували роль і реагента, і ініціатора провокації (5,6% проти 3,2%).

Не менш важливе визначення ставлення користувачів глобальної мережі до тролінгу і тролів. За результатами опитування «Наскільки, на Вашу думку, небезпечний мережевий тролінг?», первинні дані якого були оприлюднені на файлообмінному сайті «Неофіційний сайт корис-

тувачів послуги Disly Інтернет» [12], відповіді респондентів розділились за позитивним і негативним ставленням до мережевих тролів. 118 (14,3%) учасників дослідження зазначили, що тролінг є дуже небезпечним діянням. Лише 1,2% вважають це явище безпечним і 2,4% упевнені, що тролінг цілком безпечний. А 3,2% опитаних упевнені, що мережевий тролінг – корисне заняття, і самі не проти взяти у ньому участь.

Діаграма 1. «Наскільки, на Вашу думку, небезпечний мережевий тролінг?»

За підсумками інтернет-опитувань, більше половини користувачів не натрапляли на це явище і не розуміють його сутність. Водночас 14.33% ознайомлені з таким явищем респондентів вважають, що тролінг небезпечний, а 92 респонденти переконані, що тролінг небезпечний лише для новачків.

Згідно з етико-психологічним аналізом результатів проведених науковцями досліджень, тролінг як комунікативна поведінка має досконалий механізм, кожна деталь якого виконує певну роль для досягнення мети. Збурювальний, саркастичний, провокаційний або гумористичний зміст повідомлень троля спрямований на те, щоб залучити якомога більше інших користувачів до активної конфронтації. Чим

бурхливіше реагує спільнота, тим імовірнішим є подальший тролінг з боку ініціатора, оскільки це підтверджує ефективність його дій, спрямованих на викликання хаосу. Боротись з ним складно, хоча прецеденти є: у штаті Аризона США заборонили застосовувати Інтернет-тролінг, а мешканець Великобританії був засуджений за мережевий тролінг до 18 місяців тюремного ув'язнення [2]. Натомість український сегмент Інтернету перенасичений «діяльністю» тролів, які є в соцмережах, форумах, веб-сайтах різних веб-спільнот. Тролінг завдає шкоди і індивідам, соціальним групам, і суспільству загалом, оскільки здійснює значний вплив на психічні стани особистості та групи, а також широко застосовується як зброя в інформаційній війні.

Висновки. Аналізуючи психологію натовпу, Г. Тард проводив межу поміж несвідомим натовпом як рушійною силою темних і руйнівних імпульсів, і свідомою публікою, що формує громадську думку. Тролі і їх об'єкти – представники і натовпу, і публіки. І хоча явище тролінгу в інтернет-просторі поширене і його легко помітити, проте складніше визначити чіткі межі між свідомою, навмисною маніпуляцією та випадковою і несвідомою. Не менш важливим є відстеження результатів цього маніпулювання, а відтак і прогнозування його впливу на соціальне і психічне здоров'я суспільства. Тому є необхідність глибокого вивчення цього феномена з позицій різних наук і наукових підходів.

1. Анкудинова О. Н. Самопрезентация в интернет-коммуникации, ее особенности и влияние на культуру общества / О. Н. Анкудинова // Медиаобразование и медиакомпетентность: всероссийская научная школа для молодежи: сб. статей молодых ученых; под ред. А. В. Федорова. – Таганрог: Изд-во Таганрог. гос. педаг. ин-та, 2009. – 21 с.

2. Интернет-троль потрапив до в'язниці на півтора року // Новости мира. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rss.novostimira.com/n_2450073.html

3. «Завдання Ляшка – тролити Яценюка, а Арсеній Петрович тролить Януковича». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/-politics/zavdannya-lyashka-troliti-460668>

4. Карпа І. Цю владу треба тролити / І. Карпа // Українська правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/-2013/12/18/146366/>

5. Крючков В. А. Психологический анализ проблемных зон организации речевой деятельности на интернет сайте группы «A Psychological View on Pitfalls and Challenges of Self-moderated Website-based Communication in Learning English» / В. А. Крючков // Коммуникативная самореализация в условиях сетевого сообщества обучаемых: российский научный журнал, 2010. – № 2 (15). – С. 131–148.

6. Ксенофонтова И. В. Специфика коммуникации в условиях анонимности: мемовика, имиджборды, троллинг / И. В. Ксенофонтова // Фольклор и Интернет: сборник статей. – М.: ГРЦРФ, 2009. – С. 285–293.

7. Рівненський депутат закликав «тролити» прокуратуру (відео). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://4vlada.com/video/32164>
8. «Свобода» обіцяє *«тролити»* російськомовних депутатів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/.../svoboda_obicyaye_trolyty
9. Словник української мови: в 11-ти томах. – Том. 8, 1977. – с. 144. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=59137>
10. Стернин И. А. Понятие коммуникативного поведения и проблемы его исследования. Русское и финское коммуникативное поведение / И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. – С. 4–20.
11. Ученые полностью изучили интернет-троллей и сам троллинг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogkisorod.ru/uchenye-polnostyu-izuchili-internet-trollej-i-sam-trolling.html>
12. Ученые определили, какими расстройствами страдают интернет-тролли и их жертвы. Global Science: научно-популярные новости и статьи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://globalscience.ru/article/read/17917>
13. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М.: Икар, 2007. – 478 с.
14. Шунейко А. А. Целевые установки сценариев информационно-коммуникативных событий / А. А. Шунейко, И. А. Авдеев // Ученые записки Комсомольского-на-Амуре государственного технического университета. – 2010. – № II-2 (2). – С. 86–98.
15. Як тролити пособників окупаційного режиму. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://video.i.ua/user/2841200/64590/389271/>
16. Donath, Judith S. Identity and deception in the virtual community / Smith, Marc A., Kollock, Peter. Communities in Cyberspace / Judith S. Donath. – Routledge. – P. 29–59.

Гуменюк Л. И. Сетевой троллинг как вид коммуникативного поведения

Обобщенно понятие виртуального коммуникативного поведения, сетевого троллинга, его форм, разновидностей, функций и мотивов проявления; осуществлен анализ исследований троллинга в Интернет-среде.

Ключевые слова: *коммуникация, коммуникативное поведение, вербальное виртуальное общение, флейм, флеймер, сетевой троллинг, сетевой троль, флуд, флудер.*

Gumeniuk L. Y. Network trolling as a form of communicative behavior

The notion of virtual communication behavior, trolling network, its forms, varieties, functions and motives of manifestation is generalized. The analysis of trolling study in the Internet environment is made.

Key words: *communication, communication behavior, verbal virtual communication, computer technology, fleymer, holivor, network trolling, troll network, flud, fluder.*

Стаття надійшла 25 листопада 2013 р.

КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ

Здійснено психологічний аналіз проблеми творчості, творчого мислення, креативності. Проаналізовано зміст та особливості фрустрації як ситуації і стану. Закцентовано на дослідженні зв'язку між креативністю та фрустрованістю. Стаття має теоритико-емпіричний характер.

Ключові слова: *творчість, творче мислення, креативність, креативна особистість, фрустрованість, фрустрація.*

Постановка проблеми. Ми живемо в час, коли руйнуються старі стереотипи, і люди, які звикли жити за певними правилами, нормами, опиняються у безвихідній ситуації. Це зумовлює необхідність формування особистості, яка, прагнучи до нових знань, умінь і навіть, особистісних рис, може швидко зорієнтуватися в ситуації, яка постійно змінюється.

Йдеться про адаптацію як творче перетворення існуючих норм і правил, вміння знайти творчий підхід до будь-якої справи, проявити ініціативу, активність у здійсненні своїх планів, уміння творчо мислити; самостійно розв'язувати проблеми, що виникають; творчо працювати. В цьому випадку креативність (творче мислення) виступає як певне вміння, що допомагає долати кризові ситуації. Відсутність такого вміння може призводити до загострення кризи, під час якої зростає негативне емоційне тло, на його якого виникають різні негативні емоційні стани, зокрема фрустрація. За певних умов фрустрація визначається як перешкода в діяльності. Саме тому є всі підстави вважати креативність (творче мислення) одним із факторів, що знижує виникнення таких станів.

Стан дослідження. Дослідження проблеми творчості, творчого мислення, креативності відображено у багатьох працях дослідників. Зокрема, цю проблему аналізували Дж. Гілфорд, К. Роджерс, Р. Стернберг, Е. Торренс, Д. Богоявленська, В. Моляко. Фрустрації та фрустраційні реакції вивчали Дж. Доллард, С. Розенцвейг, Г. Сельє, Н. Левітов, А. Плотічер, Р. Стагнер, Т. Шибутані. Але нині проблема вивчення креативності та фрустрованості досі актуальна і потребує детальнішого вивчення.

Мета статті полягає у дослідженні креативності і фрустрованості як особистісних характеристик, а також виявленні зв'язку між креативністю і фрустрованістю у досліджуваних осіб.

Виклад основних положень. Вивчення проблеми творчості в наш час набуває комплексного характеру, є предметом аналізу різних соціальних наук, і становить важливу галузь досліджень, вплив на яку мають різні наукові дисципліни – філософія, соціологія, психологія тощо. Проблема творчості та формування творчого потенціалу є однією з найбільш актуальних сучасних проблем для психології особистості та її розвитку.

Сучасна теорія творчості перебуває на етапі становлення, характеризується багатоаспектністю і охоплює сукупність різних теорій, концепцій, теоретичних знань, тому проблема творчості, зокрема феномен креативності, недостатньо вивченими.

Творчість – це природна функція мозку, яка виявляється і реалізується в діяльності відповідно до наявності спеціальних здібностей до тієї чи іншої конкретної діяльності. Творчість не можна зводити лише до праці митця, оскільки вона може проявлятися і у викладанні, і в продукуванні, і в будь-якій діяльності, а результати цієї діяльності – не лише конкретні продукти або ідеї, але й дії [12].

В. О. Моляко пов'язує творчість зі створенням того, чого ніколи раніше не було, з винайденням «того чи іншого продукту (матеріального чи духовного), який характеризується оригінальністю», тим, чим «суттєво за формою і змістом відрізняється від інших продуктів такого ж призначення». Але головним, на нашу думку, є те, що В. О. Моляко вважає творчість процесом, який «переживається як суб'єктивно нове» [7, с. 8].

Дж. Гілфорд вказав на принципову відмінність двох типів мислинних операцій. Мислення, спрямоване на знаходження єдино правильного вирішення завдання, було назване конвергентним. Тип мислення, яке реалізується різноманітних напрямках, шукає вирішення проблеми різноманітними шляхами, названий дивергентним [15].

Щодо визначення поняття «креативності», то є безліч різних тлумачень. Зокрема, креативність – здатність людини породжувати незвичайні ідеї, знаходити оригінальні рішення, відхилятися від традиційних схем мислення [5, ст. 157].

Р. Стернберг і Д. Лаверт під креативністю розуміли готовність долати перешкоди, протистояти думці інших, а креативною вважали таку особистість, яка займається невідомими, непопулярними ідеями, правильно оцінює потенціал їх розвитку і можливий попит [3, с. 198–199].

Психологічна енциклопедія термін креативності трактує як рівень творчої обдарованості, здібностей до творчості, які виявляються у мисленні і становлять порівняно стійку характеристику особистості [9, с. 181].

Українська «Енциклопедія освіти» трактує поняття «креативність» як «творчий дух, творчий потенціал індивіда, його творчі здіб-

ності, що виявляються не тільки в оригінальних продуктах діяльності, а й у мисленні, почуттях і спілкуванні з іншими людьми» [4, ст. 432].

Особливо креативність необхідна в сучасних умовах, коли відбуваються швидкі та глобальні зміни у всіх сферах нашого життя. Тому особистість, яка володіє здатністю впоратися з новизною та імпровізувати, іншими словами – креативна особистість, високо цінується в сучасному суспільстві.

Креативні особистості, за дослідженнями Д. Б. Богоявленської, виявляють помірковане ставлення до інших; такі індивіди здатні співпереживати та співчувати іншим людям, вони прагнуть бути в центрі колективу [1].

І. В. Львова, дотримуючись підходу Д. Б. Богоявленської, виокремлює чотири групи особистісних якостей креативного суб'єкта, які становлять творчий потенціал особистості: світоглядні якості; ціннісні якості; інтелектуальні якості; вольові якості. Ці якості, вважає І. В. Львова, виявляються на тлі особливо тонких, чутливих та яскравих проявів емоційної сфери людини [6, с. 45–46].

Досліджуючи проблему креативності та фрустрованості, важливим є визначення понять фрустрації та фрустрованості. Фрустрація в психології є багаторівневим терміном, який має різні ракурси використання: стан, в якому знаходиться людина; психологічне явище; чинник; подія тощо. Отже, і поняття фрустрованості є складним та багатограним. Визначаємо фрустрованість як особистісну якість, яка може породжуватися попередніми обставинами життєдіяльності. Це схильність людини до фрустрації, тобто стану пригніченості, який розвивається в результаті якихось реальних, або уявних життєвих невдач, неможливості досягнення поставленої мети, чи труднощів пристосування до нового середовища з блокуванням цілеспрямованої поведінки [8].

Фрустрація певних значущих для людини біологічних чи соціально зумовлених потреб спричинює надмірну зосередженість особистості на задоволенні саме цієї потреби (за С. Розенцвейгом), що «зміщує» цілі життєдіяльності людини і позбавляє їх осмисленості, дезорганізує всю систему її цінностей, змінюючи вектор діяльності і розвитку [14].

Негативними емоційними проявами фрустрації є [2]: апатія, безнадія, відчай, ворожість, гнів, самозвинувачення та ін. Психічний стан фрустрації не тільки дезорганізує поведінку людини та викликає негативні емоційні реакції під час його переживання.

Безумовно, креативи можуть бути схильні до фрустраційних станів, але ступень цієї схильності відрізняє їх від інших творчих особистостей. Креативна особистість є більш стійкою та гнучкою.

Метою здійсненого нами емпіричного дослідження було дослідити рівень фрустрованості, стресованості, креативності, домінант-

ність півкулі головного мозку, типологію особистості (рівень екстраверсії) та рівень творчого потенціалу.

Базою проведення дослідження слугував Львівський державний університет внутрішніх справ. Відповідно з планом дослідження загальний обсяг вибірки становив 80 осіб.

У процесі дослідження застосовано такий методичний інструментарій: методика вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга (адаптована в НІІ ім. В. М. Бехтерева) [10]; тест Е. Торренса. Діагностика креативності (адаптований О. Є. Тунік) [13]; методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (Л. І. Вассерман; В. В. Бойко) [11]; методика визначення стресостійкості і адаптації (Т. Холмс, Р. Праге) [11]; методика «Ваш творчий потенціал» [11]; методика вивчення домінуючої півкулі головного мозку (модифікована М. Аннет); методика вивчення типології особистості (К. Г. Юнг) [11]. А також методи математичної статистики (нами була використана програма SPSS Statistics 17.0): метод кореляції за критерієм Пірсона, факторний аналіз.

У досліджуваній групі отримано такі результати:

- за методикою вивчення домінуючої півкулі головного мозку (модифікована М. Аннет) виявлено 3 особи з правопівкульним мисленням (4%) та 77 осіб із лівопівкульним мисленням (96%);

- за методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості (Л. І. Вассерман; В. В. Бойко) була виявлена 1 особа (1%) з дуже високим рівнем фрустрованості, 2 особи (3%) із підвищеним рівнем фрустрованості, 13 осіб (16%) з помірним рівнем фрустрованості, 19 осіб (24%) з невизначеним рівнем фрустрованості, 38 осіб (47%) зі зниженим рівнем фрустрованості та 7 осіб (9%) з дуже низьким рівнем фрустрованості;

- за методикою «Ваш творчий потенціал» отримали можливість виявити у 2 осіб (3%) значний рівень творчого потенціалу, у 78 осіб (97%) середній рівень творчого потенціалу;

- за методикою вивчення типології особистості (К. Г. Юнга) серед досліджуваних виявлено 7 осіб (9%) інтровертів, 33 особи (41%) амбровертів і 40 осіб (50%) екстравертів;

- згідно з результатами тесту Е. Торренса. Діагностика креативності (адаптована О. Є. Тунік), частотний розподіл вказує на те, що за шкалою «Швидкісність» досліджувані виявили доволі високий результат; за шкалою «Оригінальність» – дуже низький; за шкалою «Розробленість» – низький; за шкалою «Назва» – дуже низький результат; за шкалою «Опір замкнутості» – середній результат;

- за методикою вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга у досліджуваних осіб домінує імпульсивна реакція з фіксацією на перешкоді.

Отримані дані були статистично оброблені. Згідно з отриманими результатами кореляційного аналізу за критерієм Пірсона очевидно таке:

– екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді прямо пов'язана з шкалою «Розробленість» ($r=0,208$, $p\leq 0,05$) та стресованістю ($r=0,426$, $p\leq 0,01$). Особа, яка акцентує на подіях, які класифікує як перешкоди до досягнення обраних цілей, більш схильна до стресів, а отже, відсоток виникнення фрустрованості як стану високий;

– інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді прямо пов'язана з типологією особистості ($r=0,336$, $p\leq 0,01$) та обернено пов'язана зі шкалою «Оригінальність» ($r=-0,332$, $p\leq 0,01$), стресованістю ($r=-0,282$, $p\leq 0,01$) та шкалою «Розробленість» ($r=-0,210$, $p\leq 0,05$). Можемо припустити, що людина, яка проявляє оригінальність, бачить кілька варіантів урегулювання ситуацій, які виявляються як перешкоди, труднощі. Чим частіше вона проявляє інтропунітивну реакцію, тим нижчий в неї ступінь опірності стресу, тобто стресованість;

– екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті прямо пов'язана із домінуючою лівою півкулею головного мозку ($r=0,193$, $p\leq 0,05$);

– імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті прямо пов'язана з рівнем фрустрованості ($r=0,195$, $p\leq 0,05$) (чим більше досліджувана особа звинувачує себе, докоряє собі, тим вищий буде в неї рівень фрустрованості, і навпаки);

– рівень фрустрованості прямо корелює з стресованістю ($r=0,205$, $p\leq 0,05$) та обернено пов'язаний з рівнем творчості ($r=-0,346$, $p\leq 0,01$) (можемо припустити, що більш творчі особи менш фруструються (менш схильні до фрустрації), оскільки вони виявляють гнучкість, лабільність, нестандартно мислять, винахідливі та ініціативні); також рівень творчості прямо пов'язаний з типологією особистості ($r=0,375$, $p\leq 0,01$);

– шкала «Оригінальність» ($r=0,394$, $p\leq 0,01$), «Розробленість» ($r=0,201$, $p\leq 0,05$) та «Швидкісність» ($r=0,367$, $p\leq 0,01$) прямо пов'язані зі стресованістю (можемо припустити, що помірна стресованість сприяє підвищенню результатів за шкалами креативності. Інколи стреси є стимулом для творчості);

– домінуюча ліва півкуля головного мозку прямо пов'язана зі шкалами «Назва» ($r=0,403$, $p\leq 0,01$) та «Розробленість» ($r=0,279$, $p\leq 0,01$) тесту креативності (до процесів мислення лівої півкулі належать такі функції, як послідовне сприйняття та переробка інформації, аналітична, вербальна, локальна, лінійна, алгебраїчна, логічна, раціональна тощо. Саме цим зумовлена пряма кореляція між домінуючою лівою півкулею головного мозку та назвою і розробленістю тесту креативності).

На основі отриманих даних було здійснено факторний аналіз і створена 7-факторна модель, що описує 59,71% розподілу емпіричних даних дослідження.

Перший фактор має факторне навантаження 3,023 та пояснює 13,1% розподілу емпіричних даних дослідження. Він містить рівень

стресованості (факторне навантаження (далі ф.н.) 0,642), шкалу «Оригінальність» (ф.н. 0,642), шкалу «Швидкісність» (ф.н. 0,531), шкалу «Розробленість» (ф.н. 0,530), шкалу «Назва» (ф.н. 0,523), екстрапунітивну реакцію з фіксацією на перешкоді (ф.н. 0,470), домінування лівої півкулі головного мозку (ф.н. 0,348). Людина з такими характеристиками як стресованість (у цьому факторі стрес можна розглядати як еустрес – позитивний стрес, а не дистрес), здатність створювати незвичні ідеї, мислити не шаблонно (оригінальність), здатність породжувати велику кількість ідей (швидкісність) – здатна до швидкого переключення, вона не фіксує свою увагу на перешкодах, а йде шляхом творчого розвитку власної особистості. Цей фактор відображає найкращі передумови розвитку креативної особистості. Тому його можна назвати «Умови найкращого прояву (розвитку) креативності».

Другий фактор має факторне навантаження 2,402 та пояснює 10,4% розподілу емпіричних даних дослідження. Він охоплює імпульсивну реакцію з фіксацією на перешкоді (ф.н. 0,520), інтропунітивну реакцію з фіксацією на самозахисті (ф.н. 0,473), інтропунітивну реакцію з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. 0,389). Протилежні значення мають: екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті (ф.н. -0,758), екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. -0,558). У цьому факторі найчастіше виявляється імпульсивна та інтропунітивна реакції, тобто фіксація на внутрішньому світі людини (докори, самозвинувачення, почуття провини, самоосуд) або непомічання, заперечення фруструючих ситуацій. Інтропунітивна та імпульсивна реакції не сприяють прояву креативності, але й не заважають її прояву. Тому його можна назвати фактором «Нейтральний».

Третій фактор має факторне навантаження 2,106 та пояснює 9,2% розподілу емпіричних даних дослідження. Він охоплює імпульсивну реакцію з фіксацією на самозахисті (ф.н. 0,611), інтропунітивну реакцію з фіксацією на перешкоді (ф.н. 0,486), екстрапунітивну реакцію з фіксацією на перешкоді (ф.н. 0,255). Протилежні значення мають: імпульсивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. -0,342), екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. -0,304), «Розробленість» (ф.н. -0,234). Характеристики, які включають цей фактор, перешкоджають розвитку креативності і в цьому факторі отримали протилежні значення, тому його можна назвати фактором «Заважаючий розвитку креативності».

Четвертий фактор має факторне навантаження 1,862 та пояснює 8,1% розподілу емпіричних даних дослідження. Він містить рівень творчості (ф.н. 0,687), типологію особистості (ф.н. 0,539), шкалу «Опір замкнутості» (ф.н. 0,404). Протилежні значення мають: рівень фруст-

рованості (ф.н. -0,505), імпульсивна реакція з фіксацією на перешкоді (ф.н. -0,375). Людина з такими характеристиками швидко отримує інформацію, легко йде на контакт (екстраверт), постійно намагається шукати щось нове, це виступає її потребою. В певному середовищі може прагнути задоволення її потреби кимось. Така людина потребує допомоги, поради, користується здобутою інформацією ззовні, але сама нічого не створює. Цей фактор можна назвати «Орієнтація на здобуття інформації ззовні».

П'ятий фактор має факторне навантаження 1,567 та пояснює 6,8% розподілу емпіричних даних дослідження. Він охоплює змінні шкали «Назва» (ф.н. 0,574), шкали «Розробленість» (ф.н. 0,417), шкали «Опір замкнутості» (ф.н. 0,260). Протилежні значення мають змінні: інтропунітивної реакції з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. -0,326), рівня стресованості (ф.н. -0,281). У людини з такими характеристиками добре розвинена креативність, але такій особистості складно переключатися з однієї діяльності на інші. Вона тривало розроблятиме ідеї, що виникли, обдумуватиме їхні наповнення. Такий працівник занурений у свій внутрішній світ. Фактор можна назвати «Інтровертовано-заглиблений».

Шостий фактор має факторне навантаження 1,464 та пояснює 6,4% розподілу емпіричних даних дослідження. Він містить змінні шкали «Опір замкнутості» (ф.н. 0,463), імпульсивної реакції з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. 0,339). Протилежні значення мають змінні: екстрапунітивної реакції з фіксацією перешкоди (ф.н. -0,364), рівня стресованості (ф.н. -0,228), рівня творчості (ф.н. -0,218). Особа з такими характеристиками не здатна проявляти творчість, хоч і залишається відкритою новим знанням. Такий фактор можна назвати «Статусний».

Сьомий фактор має факторне навантаження 1,309 та пояснює 5,7% розподілу емпіричних даних дослідження. Він охоплює змінні екстрапунітивної реакції з фіксацією перешкоди (ф.н. 0,510), інтропунітивної реакції з фіксацією на перешкоді (ф.н. 0,331), рівня творчості (ф.н. 0,241). Протилежні значення мають змінні: імпульсивної реакції з фіксацією на самозахисті (факторне навантаження -0,347), шкалою «Опір замкнутості» (факторне навантаження -0,335). Особа з такими характеристиками здатна до творчості, але проявляти креативність перешкоджає фіксація на перешкодах, проблемах. Він не може створювати щось оригінальне, бути лабільним. Цей фактор можна назвати «Зациклено-пасивний».

Саме на основі цього фактору можемо підтвердити те, що фрустрація з фіксацією на перешкодах знижує прояв креативності.

Висновки. Креативність – це здатність генерувати незвичайні ідеї, відхилитися від традиційної схеми мислення, швидко розв'язувати

проблемні ситуації. Основними параметрами креативності є оригінальність, продуктивність, гнучкість, творчість тощо. Креативна особистість виявляє помірковане ставлення до інших; така людина здатна співпереживати та співчувати, має внутрішні передумови, які забезпечують її творчу активність.

Фрустрація – це стан людини, що виражається в характерних особливостях переживань і поведінки й зумовлюється об'єктивно нездоланими (або такими, що розуміються суб'єктивно) труднощами, які виникають на шляху досягнення мети. Фрустрованість – це схильність людини до фрустрації, тобто стану пригніченості, який розвивається в результаті якихось реальних, або уявних життєвих невдач із блокуванням цілеспрямованої поведінки.

У процесі дослідження були виявлені кореляційні зв'язки між шкалами методик на визначення творчого потенціалу, рівня фрустрованості, стресованості, креативності, з'ясовано типологію особистості (рівень екстравертованості), домінування півкулі головного мозку, реакцію і тип реакції на фруструючі ситуації. Здійснено опис результатів згідного з проведеним дослідженням. Створено 7-факторну модель, що описує 59,71% розподілу емпіричних даних дослідження: «Умови найкращого прояву (розвитку) креативності», «Нейтральний», «Заважаючий розвитку креативності», «Орієнтація на здобуття інформації ззовні», «Інтровертовано-заглиблений», «Статусний», «Зациклено-пасивний». Отже, згідно зі створеною нами моделлю, можемо зробити такі висновки: для того, щоб розвивати власну креативність і знизити рівень фрустрованості, необхідно постійно залишатися відкритим новій інформації, бути гнучким, лабільним, не закриватися «в собі», не сприймати перешкоди та проблеми як неподоланні бар'єри, не обмежуватись наявними знаннями, відкривати нові горизонти пізнання власної діяльності, відкривати для себе щось нове та цікаве, не мислити стереотипно.

1. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богоявленская. – Ростов-на-Дону; изд-во Ростовского университета, 1993. – 173 с.

2. Василюк Ф. Е. Психология переживания / Ф. Е. Василюк. – М.: МГУ, 1984. – 200 с.

3. Дружинин В. Н. Психология общин способностей / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2008. – 358 с.

4. Енциклопедія освіти; за ред. В. Кременя. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

5. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2009. – 448 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

6. Львова И. В. Психологические факторы развития креативности личности: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук / И. В. Львова. – Новосибирск, 2005. – 23 с.

7. Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко / за заг. ред. В. О. Моляко. – К.: Освіта України, 2008. – 702 с.
8. Остополець І. Ю. Диагностика і психокорекція професійних фрустрацій вчителя: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 / І. Ю. Остополець; Центр ін-т післядиплом. пед. освіти. – К., 2003. – 20 с.
9. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудита).
10. Райгородский Д. Я. (редактор-составитель). Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2001. – 672 с.
11. Розов В. І. Адаптивні антистресові психотехнології / В. І. Розов. – К.: КОНДОР, 2005. – 278 с.
12. Роменець В. А. Психологія творчості / В. А. Роменець. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
13. Туник Е. Е. Диагностика креативности. Тест Е. Торренса. Адаптированный вариант Е. Е. Туник / Е. Е. Туник. – СПб.: Речь, 2006. – 176 с.
14. Фрустрация: Понятие и диагностика / сост. Л. И. Дементий. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2004. – 68 с.
15. Guilford J. P. Creativity / J. P. Guilford // American Psychologist. – 1990. – V. 5. – P. 444–454.

Венчик А. В. Креативность как процессуальная характеристика творческого мышления

Статья посвящена психологическому анализу проблемы творчества, творческого мышления, креативности. Проанализировано содержание и особенности фрустрации. Изучены уровень фрустрированности, стрессованности, креативности, доминантность полушария головного мозга, типология личности и уровень творческого потенциала. Осуществлен корреляционный и факторный анализ полученных данных.

Ключевые слова: *творчество, творческое мышление, креативность, креативная личность, фрустрированность, фрустрация.*

Ventsyk O. V. Creativity as a procedural characteristics of creative thinking

The article is devoted to the psychological analysis of the problem of creativity, creative thinking, and creativity. The content and the features of the frustration together with the level of frustration, stress, creativity, prevalence of the brain hemisphere, the typology of a personality and the level of creative potential are analyzed. The correlation and factor analysis of the obtained data is carried out.

Author makes an accent on the study of the link between creativity and frustration because the purpose of the work is to study creativity and frustration as personal characteristics, as well as identification of the link between human creativity and frustration.

Creativity – the ability to generate unusual ideas that deviate from traditional patterns of thinking quickly solve problem situations. Frustration – a human condition, resulting in the characteristic features of emotions and behavior.

The purpose of the empirical study was to investigate the level frustration, of stress, creativity, dominance hemisphere of the brain, the typology of personality and the level of creativity. For processing the results used methods of mathematical statistics: methodological criterion of Pearson correlation, factor analysis.

During the study identified correlations between scales of techniques to determine the creativity of frustration, of stress, creativity, and personality typology found, the dominance of the hemisphere brain response and type of response to frustration situation. Done description of the results of the study by, established 7-factor model describing 59.71% allocation empirical research. According to the results, and based on the goal of research, we can draw the following conclusions: in order to develop their creativity and reduce frustration must always remain open new media, be flexible, labile not perceive obstacles and challenges as insurmountable barriers not limited to the available knowledge, opening new horizons of knowledge of their own activities, to discover something new and interesting, not to think stereotypically.

Key words: *creativity, creative thinking, creative personality, frustration.*

Стаття надійшла 12 грудня 2013 р.

УДК 159.928:356.13:928

Н. А. Карпенко

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ І СТРУКТУРА ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Здійснено теоретичний аналіз феномена «творчий потенціал особистості», представленого у працях вітчизняних і зарубіжних учених. Розкрито його психологічну сутність і виокремлено компоненти.

Ключові слова: *потенціал особистості, творчий потенціал особистості, творчість, креативність.*

Постановка проблеми. Стрімкий технічний прогрес, інформатизація всіх сфер життя, підвищення темпу життя, глобалізація, кризові явища в політиці та економіці потребують від сучасної людини уміння швидко та диференційовано сприймати й аналізувати інформацію, ухвалювати ефективні рішення. Отже, постає завдання використання і водночас поповнення людиною всіх її потенційних можливостей. Звісно, що переваги має творча людина – та, що здатна мислити і поводитись, працювати гнучко, нестандартно, оригінально. Тому досі актуальна проблема дослідження творчого потенціалу особистості.

Стан дослідження. Проблема потенціалу особистості багатаспектна, відтак – термінологічно багата. Зарубіжні психологи досліджу-

вали поняття «потенціал особистості» у термінах особистісних достоїнств-сил характеру і базових чеснот (К. Петерсен, М. Селінгман); психологічного благополуччя (К. Ріф); для опису залежності мотиваційних особливостей (Д. Берлайн); для опису психологічної сили, що діє на суб'єкт у напрямі до цільової галузі (К. Левін); як поведінковий потенціал (Дж. Роттер).

Вітчизняні вчені виокремили такі прояви потенціалу особистості, як адаптаційний потенціал (С. Добряк, Н. Коновалова, В. Кулганова, О. Резнікова, Р. Свинарченко, Н. Старинська); соціально-психологічний (А. Бефані, Н. Дериглазова); інтелектуальний (Н. Грищенко, Н. Кудрявцева); потенціал самореалізації (С. Баранова, М. Садова); моральний (Н. Шевандрін); особистісно-розвивальний (С. Братченко); культурний потенціал (О. Мотків, Є. Руденський); комунікативний (Ю. Ємельянов, Л. Петровська); комунікативно-особистісний (В. Куніцина); аксіологічний (О. Полкунова, Л. Столяренко); енергопотенціал людини (С. Максименко), вчинковий (Я. Кальба), лідерський (В. Васильєв, Г. Латфуллін, І. В. Дригіна), управлінський (Є. Смирнов), духовний (О. Єлисеєв, Б. Паригін); духовно-творчий (Г. Гладішев, В. Ігнатова); творчий потенціал (Л. Вяткін, Є. Глухівська, В. Загвязинський, Н. Зайцева, М. Копосова, О. Кульчицька, І. Маноха, О. Матюшкін, В. Моляко, В. Риндак) та інші.

Низка дослідників (Г. Костюк, Б. Теплов, О. Матюшкін, Я. Пономарьов, В. Моляко, Н. Кузьміна та інші) під творчим потенціалом фактично розуміють обдарованість, готовність до діяльності, чи творчу обдарованість, готовність до творчої діяльності. Аналізуючи їхні роботи, можна переконатися, що вони вживали ці поняття як синоніми.

Незважаючи на доволі велику кількість публікацій, присвячених дослідженню потенціалу особистості, досі існує термінологічна незгодженість у визначенні цього, а також суміжних із ним понять.

Метою статті є аналіз наукових доробків вітчизняних і зарубіжних психологів творчого потенціалу особистості та розкриття психологічного змісту цього феномена, а також його структури.

Виклад основних положень. Термін «потенціал» («*potentia*») латинського походження і буквально означає «сила». В словнику іншомовних слів О. Мельничука одне із тлумачень потенціалу звучить як «можливості, наявні сили, запаси, засоби, що можуть бути використані» [13]. На подібні варіанти визначення потенціалу натрапляємо в сучасному тлумачному словнику Т. Єфремової: «сукупність усіх наявних засобів і можливостей в будь-якій сфері або галузі»; у великому тлумачному словнику Д. Ушакова: «сукупність умов, засобів, необхідних для підтримки, ведення, збереження будь-чого»; у тлумачному словнику

С. Ожегова: «внутрішній резерв, можливості людини»; в Оксфордському словнику: «можливість того, що щось буде розвиненим або використаним; риси, що вже існують та можуть бути розвиненими» [14].

Отже, поняття «потенціал» широко вживається в багатьох наукових сферах. Зокрема, в гуманітарних науках воно означає сукупність наявних засобів і можливостей у певній галузі діяльності. Це можливості окремої особи, групи, держави або всього людства, які можуть бути використані для вирішення конкретних завдань. Надалі більшою мірою розглядатимемо власне потенціал окремої особи. Насамперед з'ясуємо в загальних рисах поняття «людський потенціал» та «потенціал особистості».

Людський потенціал – це сукупність можливостей людини і суспільства, яка може бути використана для досягнення індивідуальних і суспільних цілей – як інструментальних, пов'язаних із забезпеченням необхідних умов життєдіяльності, так і мотиваційних, що охоплюють розширення потенцій людини та можливостей її самореалізації [12].

У контекст поняття «потенціал особистості» покладено розуміння його як системного, інтегративного утворення особистості, яке містить чимало структурних складових, що зумовлюють: здатність особистості виходити зі стійких внутрішніх критеріїв, орієнтуватися у своїй життєдіяльності, зберігати стабільність діяльності та смислових орієнтацій на фоні тиску зовнішніх умов (Д. Леонт'єв, В. Маралів, С. Головін, Д. Гудінг); формувати систему відносин людини до зовнішнього світу і себе (В. М'ясищев); успішність людини в різних видах діяльності в контексті життя в цілому (М. Каган, І. Ашмарін); ступінь розвиненості здібностей особистості та можливостей їх реалізації (М. Алексєнко, Г. Зараковський); успішність адаптації (А. Богомолов, С. Добряк, Н. Коновалова, В. Кулганова, А. Маклаков, О. Резнікова, Р. Свинаренко, Н. Старинська) [10, с. 409].

У психолого-педагогічній науці потенціал особистості частково описується в таких психологічних термінах: неактуалізовані можливості, задатки, здібності, потреби, ціннісні орієнтації, якості особистості, нахили, приховані структуровані ресурси, резерви, творчі імпульси, внутрішня енергія, продуктивні сили, потреби пізнання самого себе та інших. Крім цього, потенціал особистості пов'язується з процесами актуалізації, реалізації, розгортання, відтворення, розкриття, втілення, сходження до себе, прагнення «вийти за власні межі», самотворення, самовираження, самоствердження, самореалізації, розвитку (інтерактивного, рольового, соціокультурного), інтеріоризації.

Залежно від форм життєдіяльності виокремлюють такі типи потенціалу особистості: енергетичний, адаптаційний; психологічний; соці-

ально-психологічний; інтелектуальний; моральний; особистісно розвивальний; культурний; комунікативний; комунікативно-особистісний; аксіологічний; творчий; духовний; духовно-творчий; вчинковий; лідерський; управлінський; потенціал самореалізації та інші.

Групою дослідників вирізнено такі основні види потенціалу особистості, залежно від спрямованості його реалізації: соціальний потенціал, потенціал діяльності, особистісний потенціал. Всі інші види потенціалу, наприклад комунікативний, творчий, професійний тощо входять до змісту виокремлених ними основних видів. На їхню думку, класифікація потенціалу за спрямованістю реалізації є найбільш доречною, тому що відображає погляд на людину як на біосоціальну істоту та вкладається в межі теорії розвитку Л. Виготського та теорії діяльності О. Леонтьєва. Потенціал особистості визначений авторами як динамічне інтегративне утворення, яке забезпечує успішність процесів індивідуалізації, соціалізації та професіоналізації [10].

Творчий потенціал особистості – як один із видів її потенціалу – розглядається вченими та науковцями [1; 2; 5; 6; 8; 11] з різних позицій, а саме:

- як основа психічного розвитку індивіда, завдяки якій визначаються темпи та напрями формування особистості (О. Матюшкін, В. Давидов);

- як структурне утворення, що вміщує задатки, нахили, інтереси, прояви загального інтелекту, інтуїтивізм, здібності та ін. (В. Моляко, В. Шадріков, Є. Голубева, Д. Богоявленська, Е. де Боно, Ю. Бабаєва, В. Риндак, М. Каган, С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, О. Попель та ін.);

- як вияв сутності особистості (С. Хмельковська, П. Кравчук);

- як засіб реалізації творчої та інтелектуальної активності особистості (Ф. Виданов, Д. Богоявленська);

- як механізм творчого мислення особистості (А. Брушлинський);

- як структура, що вміщує чотири групи особистісних якостей креатива, а саме: світоглядні, ціннісні, інтелектуальні та вольові якості (І. Львова);

- як процес виявлення людиною власної індивідуальності (Є. Яковлева);

- як соціально-психологічну установку на нетрадиційне розв'язання протиріч об'єктивної реальності (Є. Колеснікова);

- як синтетичну (інтегрувальну) якість, що характеризує можливість особистості (І. Мартишок, В. Овчинніков, М. Колосова, Є. Глуховська, Н. Посталюк);

- як сукупність реальних можливостей, вмій і навиків, які визначають рівень їхнього розвитку (Г. Піхтовніков, Л. Московичева);

- як спеціальну якість індивіда, що характеризує відповідність діяльнісних властивостей особистості соціальній нормі (С. Евінзон);
- як внутрішню готовність особистості до самореалізації в творчій діяльності (Г. Валесв);
- як систему знань людини, на основі якої формується, регулюється діяльність особистості (Г. Браже, Ю.М. Кулюткін);
- як потенційну креативність (Г. Глотова);
- як когнітивну креативність (К. Гуськова);
- як властивість людини, що зумовлюється мотиваційною готовністю до творчості (Г. Костюк, Е. Голубева, В. Дружинін, В. Кочубей, А. Маслоу, Дж. Гілфорд, Ю. Гільбух, Я. Пономарьов, Є. Яковлева);
- як системна структура, що вміщує лише інтелектуальні характеристики та виявляється у відповідних показниках творчої активності особистості (Дж. Гілфорд, К. Тейлор);
- як своєрідну характеристику, прояв якої залежить від творчої унікальності особистості (Є. Варламова, І. Семенов, С. Степанов).

Переконані, що особливої уваги серед сучасних психологів, які вивчають проблеми творчого потенціалу особистості, заслуговує академік В. Моляко, який запропонував власну концепцію формування творчої особистості та реалізації її творчого потенціалу. Вчений визначає творчий потенціал як інтегративну властивість особистості, що характеризує міру можливостей здійснювати творчу діяльність, готовність і здатність до творчої самореалізації та саморозвитку. Творчий потенціал – це саме та система, яка абсолютно прихована від будь-якого зовнішнього спостереження; крім того, носій творчого потенціалу іноді мало або й зовсім не знає про свої творчі можливості. Про справжні творчі можливості конкретної людини можна говорити лише на основі здійсненої діяльності, отриманих оригінальних творів. Творчий потенціал стає не уявною, а реальною, прогнозованою цінністю лише тоді, коли реалізовується у винаходах, конструкціях, книгах, картинах, фільмах та ін. [11].

Вчений вважає, що «творча людина... потенційно здатна до творчості. Інша річ – у яких масштабах, у якому обсязі, на яких часових дистанціях, в яких сферах тощо – це вже потребує окремих уточнень у кожному конкретному випадку» [5, с. 14].

Цікавий, якісно новий підхід до трактування й дослідження творчого потенціалу особистості запропонувала Д. Богоявленська [1]. Як одиницю дослідження останнього вчена пропонує розглядати інтелектуальну активність. Інтелектуальна активність є інтегральною властивістю гіпотетичної системи, основними компонентами чи підсистемами якої постають інтелектуальні (загальні розумові здібності) та неінтелектуа-

льні (найперше мотиваційні) фактори розумової діяльності. Розумові здібності стимулюють інтелектуальну активність особистості.

Досліджуючи творчий потенціал суб'єкта за допомогою власної методики «Креативного поля», Д. Богоявленська отримала результати, які свідчать про те, що діагностовану здатність людини до саморозвитку в діяльності не можна пояснити лише властивостями інтелекту. Вихідною гіпотезою, що отримала своє експериментальне підтвердження в лонгitudних дослідженнях, було припущення, що здатність до саморозвитку є показником цілісної особистості, і вона відображає взаємодію когнітивних та афективних сфер в їх єдності. На думку вченої, це і створює споконвічний «синтез» здібностей та особистісних властивостей, що набуває характеристик «осягненості». Тому здатність до саморозвитку, вважає Д. Богоявленська, може розглядатися як вихідна одиниця для аналізу творчості. Запропонована автором методика забезпечує відсутність обмежень у процесі творчої мисленнєвої діяльності.

Креативні особистості, за дослідженнями Д. Богоявленської, виявляють помірковане ставлення до інших, бажання до неформальних стосунків у спілкуванні; такі індивіди здатні співпереживати та співчувати іншим, вони прагнуть бути в центрі колективу. Ці результати вказують на зв'язок між інтелектуальною активністю суб'єкта й активністю у сфері суб'єкт-суб'єктних стосунків [1].

Не лише Д. Богоявленська, але й чимало інших авторів у контексті дослідження творчого потенціалу вживають поняття «креативність». Погляди на природу креативності розкриваються в працях С. Арієті, Е. Крися, Л. Кубі. Предметом спеціального вивчення вона виступила в дослідженнях таких учених, як М. Воллах, Дж. Гілфорд, Х. Грубер, Дж. Девідсон, В. Дружинін, Н. Коган, В. Козленко, П. Кравчук, Л. Ляхова, Т. Любарт, С. Медник, В. Моляко, Р. Муні, Дж. Одор, Я. Пономарьов, П. Торренс, К. Торшина, Д. Фельдман, Д. Харрінгтон, А. Штейн та ін.

З психологічної точки зору, креативність – це тісно пов'язана з іншими рисами в цілісній системі властивість особистості, це внутрішня особистісна тенденція до творчого вирішення проблем. Погоджуємося із більшістю дослідників, що креативність – це схильність до творчості, творча потенція людини. Отож, поняття «творчий потенціал» і «креативність» розглядаємо як синонімічні.

Згідно з багатофакторним підходом, запропонованим колективом авторів під керівництвом Т. Любарта, «креативність залежить від когнітивних, конативних, емоційних і середовищних факторів. Кожній людині властиве особливе поєднання цих факторів. Це поєднання може більшою мірою відповідати вимогам задач із деякої певної галузі

людської діяльності. Таким чином, творчий потенціал людини в різних галузях діяльності є результатом взаємодії цих факторів. Творчий потенціал часто проявляється в продуктах, створених людиною. Рівень креативності цих продуктів оцінюється із врахуванням соціального контексту» [8, с. 24].

В. Моляко [5], орієнтуючись на власні та дослідження інших фахівців (О. Матюшкін, В. Шадріков, Е. Голубєва, Д. Богоявленська, Е. де Боно, Ю. Бабаєва та ін.), представив загальну структуру творчого потенціалу, яка може визначатися такими основними складовими:

1) задатки, нахили, що виявляються в підвищеній чутливості, певній вибірковості, наданні переваг чомусь перед чимось, загальній динамічності психічних процесів;

2) інтереси, їх спрямованість, частота й систематичність проявів, домінування пізнавальних інтересів;

3) допитливість, потяг до створення нового, пошуку й розв'язання проблем;

4) швидкість у засвоєнні нової інформації, створення асоціативних масивів;

5) нахили до постійних порівнянь, зіставлень, розроблення еталонів для подальших порівнянь, відбору;

6) прояви загального інтелекту – розуміння, швидкість оцінювань і вибору шляхів розв'язку, адекватність дій;

7) емоційне забарвлення окремих процесів, емоційне ставлення, вплив почуттів на суб'єктивне оцінювання, вибір, надання переваг;

8) наполегливість, систематичність у роботі, цілеспрямованість, рішучість, працелюбність, сміливе ухвалення рішень;

9) творча спрямованість на пошуки аналогій, комбінування, реконструювання, змін варіантів, економність у рішеннях, використанні часу, засобів та ін.;

10) інтуїтивізм – здатність до прояву неусвідомлюваних швидких (іноді миттєвих) оцінок, прогнозів, рішень;

11) порівняно швидке та якісне оволодіння вміннями, навичками, прийомами, технікою праці, майстерністю виконання відповідних дій;

12) здібності до реалізації власних стратегій і тактик під час розв'язання різних проблем, завдань, пошуку виходу зі складних, нестандартних, екстремальних ситуацій [5, с. 15–16].

Н. Кузьміна [6] звертає увагу на різницю у розвитку кожної особистості, і ця різниця, на її думку, насамперед зумовлена саме творчим потенціалом кожної особистості. Дослідниця виокремила низку елементів творчого потенціалу спеціаліста:

1) індивідуальні якості (стать, вік, структура сім'ї, координати народження, стан здоров'я);

2) рівень продуктивності діяльності в розв'язанні творчих завдань (вищий, високий, середній та ін.);

3) інтегративні схеми інформаційного самозабезпечення, рольової взаємодії, аналізу зворотного зв'язку під час розв'язанні творчих завдань;

4) психологічні передумови продуктивного розв'язання творчих задач (система відношень, установки, цінності, спрямованість, мотивація);

5) здібності, структура компетентності;

6) когнітивні, емоційні та вольові якості суб'єкта у розв'язанні творчих завдань;

7) структури вмій (гностичні, проектувальні, конструктивні, комунікативні, організаційні);

8) вплив контексту (тобто професійного, непрофесійного, сімейного оточення);

9) соціальний вплив – оцінка, заохочення, підтримка, соціальна роль;

10) психологічна готовність до перебудови (реконструювання) діяльності у пошуках нових способів розв'язання творчих завдань (самооцінка, інтернальність, екстернальність, догматизм, інтуїція);

11) способи врахування системи обмежень і вимог до розв'язання творчих завдань, зумовлених професією та виробництвом;

12) способи врахування системи вимог та обмежень до розв'язання завдань, що зумовлюються моральними принципами [6, с. 46].

Н. Вишнякова – відома дослідниця у сфері творчої акмеології, визначаючи архітекtonіку зрілої особистості, здатної досягати акме (вершин), представила її у вигляді айсберга, який описала сімома рівнями. Виділяючи ці рівні (знизу: ресурсна (підсвідома) сфера творчої зрілості; фізична зрілість; особистісна зрілість (ментальна, когнітивна); міжособистісна зрілість, професійна зрілість, креативна зрілість, духовна зрілість), авторка, за зрозумілою логікою, розташувала ресурсну сферу творчої зрілості як перший шар, включивши до неї творчий потенціал як такий (оригінальність мислення, уява, інтуїція, чуттєвий досвід, обдарованість, ініціативність), а також підсвідому сферу (природні задатки) [3].

В. Моляко акцентує, що реалістичніше ставити потенціал не лише у фундамент. Важлива його частина, безперечно, у рівнях психічної архітекtonіки творчої особистості, оскільки творчий потенціал – не суцільне автономне утворення, а складна підсистема, яка тісно (невідривно) переплітається з іншими структурними складовими психіки. У цьому випадку з її, умовно кажучи, елементами, що детермінують творчі процеси [5, с. 17].

І. В. Львова, дотримуючись підходу Д. Богоявленської, виокремлює чотири групи особистісних якостей креативного суб'єкта, які становлять творчий потенціал особистості:

– світоглядні якості: активна життєва позиція, оптимізм, гармонійність, гуманність, відданість своїм ідеалам і принципам, високе почуття обов'язку, патріотизм, високий рівень розвитку естетичних почуттів, прагнення до процесу творчості, відкриттів, духовного зростання, самопізнання, самовираження тощо;

– ціннісні якості: доброзичливість, тактовність, щирість, працьовитість, милосердя, толерантність (терпимість до інших людей), критичність;

– інтелектуальні якості: далекоглядність (уміння прогнозувати події, вчинки, дії), допитливість, спостережливість, почуття гумору, гнучкість розуму (здатність до прийняття адекватних рішень, залежності від ситуації), варіативність мислення, незалежність і самостійність думки, високий рівень розвитку інтуїції, ерудованість, захопленість змістом діяльності, здатність до аналізу і синтезу, оригінальність, метафоричність мислення, ініціативність;

– вольові якості: цілеспрямованість, наполегливість, сміливість, вміння доводити розпочату справу до кінця, здатність до самоствердження, витримка, мужність і стійкість (здатність долати життєві поразки та негаразди), неабияка енергійність, впевненість у собі. Перелічені особистісні особливості та якості, на нашу думку, є якостями такої особистості, що повноцінно розвивається. Ці якості, вважає І. Львова, виявляються на тлі особливо тонких, чутливих, рухливих та яскравих проявів емоційної сфери людини [7, с. 45–46].

Центральними компонентами творчого потенціалу особистості, з посиланням на зарубіжні дослідження, зазначає І. С. Волощук, є її здатність дивергентно і конвергентно мислити, комбінувати елементами думки. Творче мислення вмикає генерування нового (за допомогою дивергентного мислення) та оцінку новизни (завдяки конвергентному мисленню). Вільне продукування множинності, через необмежене дивергентне мислення, пропонує обіцянки легкості у творчості, але ризикує генерувати тільки квазітворчі або псевдотворчі продукти, якщо воно неадаптоване до реальності. У практичних ситуаціях одне дивергентне мислення може викликати проблеми, зокрема безрозсудні зміни. Не припустимо абсолютизувати і конвергентне мислення. Творчості не сприяє ні низький, ні високий рівень розвитку кожного із зазначених видів мислення [4].

Підсумовуючи дослідження структури творчого потенціалу, приєднаємося до позиції академіка В. Моляко, який зазначає, що «на сьогодні питання відносно його архітекτονіки залишається до певної

міри відкритим. Зрозуміло, що деякі характеристики можуть видаватися на рівні здорового глузду, суб'єктивного й об'єктивного людського досвіду навіть не гіпотетичними, а аксіоматичними. Проте, це не позбавляє нас необхідності здійснювати наукові дослідження не тільки задля задоволення пізнавальних інтересів, а, звісно, для відтворення реально існуючих, а не гіпотетичних, структур із залученням переконливих фактів на доказ їх вагомості» [5, с. 17–18].

Висновки. Творчий потенціал особистості – це складна динамічна система психогенетичних і психологічних якостей, інтегральна цілісність природних і соціальних сил людини, сукупність здібностей, можливостей та властивостей до здійснення творчої діяльності, продукування творчих стратегій і тактик у цьому процесі, які дозволяють знаходити унікальне, принципово нове розв'язання проблем, а також забезпечення суб'єктивної потреби особистості у творчій самореалізації і саморозвитку.

Творчий потенціал – це передумова для творчого процесу, з одного боку, та його результат – з іншого.

Творчий потенціал закладений в кожному, і це відкриває потенційні можливості для його розвитку.

Перспективу подальшого наукового дослідження вбачаємо у пошуку і створенні ефективних способів діагностування творчого потенціалу особистості.

1. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богоявленская. – Ростов-на-Дону: изд-во Ростовского университета, 1983. – 173 с.

2. Варламова Е. П. Психология творческой уникальности / Е. П. Варламова, С. Ю. Степанов. – М.: Институт психологии РАН, 2002. – 256 с.

3. Вишнякова Н. Ф. Креативная акмеология / Н. Ф. Вишнякова. – Том 1. – Мн.: ООО «ДЭБОР», 1998. – 242 с.

4. Волощук І. С. Структура і зміст творчого потенціалу особистості / І. С. Волощук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?

5. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир: Рута, 2006. – 320 с.

6. Кузьмина Н. В. Творческий потенциал специалиста. Акмеологические проблемы развития / Н. В. Кузьмина // Гуманизация образования. – 1995. – № 1. – С. 41–53.

7. Львова И. В. Психологические факторы развития креативности личности: дисс. ... канд. психол. наук / И. В. Львова. – Новосибирск, 2005. – 203 с.

8. Любарт Т. Психология креативности / Т. Любарт, К. Муширу, С. Торджман и др. / пер. с фр. – М.: Когито-Центр, 2009. – 215 с.

9. Меерович М. Технология творческого мышления / М. Меерович, Л. Шрагина. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 495 с.

10. Міляєва В. Р. Теоретичний аналіз поняття «потенціал особистості» / В. Р. Міляєва, Н. К. Лебідь, Ю. В. Бреус // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Т. 20. – Кам'янець-Подільський: В-во К-ПНУ ім. І. Огієнка. – 2013. – С. 405–415.

11. Моляко В. О. Психологічна теорія творчості / В. О. Моляко // Обдарована дитина. – 2004. – № 6. – С. 2–9.

12. Человеческий потенциал как критический ресурс России / Рос. акад. наук, Ин-т философии; отв. ред. Б. Г. Юдин. – М.: ИФРАН, 2007. – 175 с.

13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovedia.org.ua/42/-53407/288406.html>.

14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yak-prosto.com/scho-take-potential/>

Карпенко Н. А. Психологическое содержание и структура творческого потенциала личности

Осуществлен теоретический анализ феномена «творческий потенциал личности», представленного в трудах отечественных и зарубежных ученых. Раскрыта его психологическая сущность, выделены компоненты.

Ключевые слова: потенциал личности, творческий потенциал личности, творчество, креативность.

Karpenko N. A. Psychological content and structure of creative potential of a personality

The theoretical analysis of the phenomena of «the creativity of the individual» presented in the works of local and foreign scientists is made. Its psychological essence and structural components are considered.

In the context of the concept of «individual capacity» laid understanding it as a systematic, integrative education of the individual, which includes a number of structural components that contribute to the ability of the individual to withdraw from persistent internal criteria focus in his life, maintain stability and activity semantic orientations on a background pressure of external conditions; form system of human relations to the outside world and to itself, human performance in various activities in the context of life in general, the degree of development of abilities of the individual and their feasibility, successful adaptation.

Creative potential – as one of its potential – consider how integrative dynamic property that characterizes the extent possible to carry out creative work, willingness and ability of self-actualization and self-development. The ability to self-development can be seen as a reference unit for analysis work. The creative potential – whether kreatyvnyh – is kind of a combination of cognitive, konatyvnyh, emotional factors, and environmental factors. This integral wholeness of natural, social and psychological forces of man, which allow the subject to find a new solution to the problem and contribute to its self.

Creativity as a complex subsystem is closely intertwined with other structural elements of the psyche, so there is a mutual influence, interdependence and,

consequently, the unique creativity of a single entity. However, we consider that the difference in the development of every person in the first place due to its creative potential.

Key words: *potential of a personality, creativity of individual, creativity.*

Стаття надійшла 23 грудня 2013 р.

УДК 159.923.2

М. П. Козирєв

КОМУНІКАТИВНІ БАР'ЄРИ СПІЛКУВАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Розкрито поняття, сутність, особливості, характеристику, причини виникнення та шляхи попередження і подолання комунікативних бар'єрів спілкування. Проаналізовано погляди вчених, які досліджували цю проблему.

Ключові слова: *спілкування, комунікація, інформація, комунікативні бар'єри, профілактика, шляхи подолання комунікативних бар'єрів.*

Постановка проблеми. Одне із найважливіших завдань спілкування належить її комунікативній складовій (комунікація – від лат. communication – повідомлення, передача) – це передача інформації від однієї системи, соціальної спільноти, індивіда до інших завдяки слову, спеціальним матеріальним носіям тощо. Завдяки комунікації, мовному спілкуванню, людина формує себе як особистість, опановує і перетворює соціальне та природне середовище, узгоджує вчинки і діяльність з іншими соціальними суб'єктами, формує оточення, виявляє себе іншим, утверджує власне «Я», доводить свою позицію, поведінку, впливає на інших людей, із якими спілкується. Тому комунікативні бар'єри між партнерами зі спілкування перешкоджають реалізації цих найважливіших завдань і зумовлюють відповідний спектр завдань – дослідження їх природи й особливостей вияву.

Стан дослідження. Основними методологічними і теоретичними засадами дослідження стали: теорія психології спілкування (Г. М. Андреева, О. О. Леонтєв), міжособистісного спілкування (О. О. Бодалєв, Б. Ф. Ломов), ділового спілкування (Є. О. Ножин, А. Ю. Міхневич); міжособистісної взаємодії (І. О. Зімня, Н. Н. Обозов), психологічного захисту (Є. Л. Доценко, Р. М. Грановська), мовної комунікації (Н. Б. Голуб, А. Й Капська); компетентності спілкування (Л. А. Петровська, Ж. Курте, Т. А. ван Дейк); психології діалогу

(Г. О. Балл, Л. О. Радзіховський), психології утрудненого спілкування (В. А. Лобунська, К. А. Менджерицька, Е. А. Бреус), комунікативних (Б. Ф. Поршнев), емоційних бар'єрів (Р. Х. Шакуров). Водночас недостатньо досліджені психологічні особливості, класифікація, механізми та засоби подолання комунікативних бар'єрів у спілкуванні. Тому соціальна-психологічна і педагогічна значущість визначеної проблеми та її недостатнє вивчення зумовили мету статті, яка полягає в теоретичному аналізі чинників, природи та класифікації комунікативних бар'єрів спілкування.

Виклад основних положень. Поняття «спілкування» має неоднозначне тлумачення. Зокрема, О. О. Бодальов розглядає спілкування як взаємодію людей, змістом якої є обмін інформацією за допомогою різних засобів комунікації для встановлення взаємовідносин [2]. О. О. Леонтьєв трактує спілкування як соціальний феномен, необхідну умову будь-якої соціальної діяльності людини [5]. Згідно з висловлюваннями В. В. Москаленка, спілкування – це комунікативний вид діяльності, який виражає практичну активність суб'єкта [6]. З філософської точки зору, реальний зміст спілкування становлять процеси обміну діяльністю, її продуктами, інформацією, досвідом і вміннями [10].

Комунікації між людьми мають низку особливостей:

- наявність відносин двох індивідів, кожний із яких є активним суб'єктом спілкування. При цьому їх взаємне інформування передбачає налагодження спільної діяльності. Специфіка людського обміну інформацією полягає в особливій ролі для кожного учасника спілкування тієї або іншої інформації, її значущості. Інформація має бути не тільки прийнята, а й усвідомлена та осмислена;

- можливість взаємного впливу партнерів один на одного завдяки системі знаків. Тобто обмін такою інформацією обов'язково передбачає вплив на поведінку партнера, тому що знак, слово, символ змінюють стан учасників комунікативного процесу. Комунікативний вплив, що тут виникає, є психологічним впливом одного учасника комунікативного процесу на іншого з метою зміни його поведінки, уявлень, знань, відношень тощо;

- комунікативний вплив можливий лише за наявності єдиної або схожої системи кодифікації і декодифікації у комунікатора (людини, що спрямовує інформацію) і реципієнта (людини, що отримує інформацію);

- можливість виникнення комунікативних бар'єрів. У цьому випадку чітко простежується зв'язок між спілкуванням і відношенням.

Комунікативні бар'єри (франц. *barriere* – перешкода) – це перешкоди на шляху адекватної передачі інформації між партнерами зі спілкування.

Г. М. Андреева вирізняє комунікативні бар'єри соціального і психологічного характеру. З одного боку, такі бар'єри можуть виникати через відсутність розуміння: а) ситуації спілкування, яка спричинена не просто різною мовою, якою спілкуються учасники комунікативного процесу, а й б) відмінностями більш глибокими, а саме – соціально-психологічними, що існують між партнерами. Такі бар'єри породжені об'єктивними соціальними причинами, приналежністю партнерів із комунікації до різних соціальних груп, і за їх появи особливо чітко виступає включеність комунікації в більш широку систему спільних відношень. З іншого боку, бар'єри комунікації можуть мати і більш виражений психологічний характер. Вони можуть виникати або в) унаслідок індивідуальних психологічних особливостей тих, хто спілкується (наприклад, надмірна сором'язливість, втаємниченість тощо), або г) унаслідок особливих психологічних відношень, що виникли між партнерами зі спілкування: неприязні, недовіри один до одного тощо [1].

Виокремлюють кілька підходів до класифікації комунікативних бар'єрів. Л. Е. Орбан-Лембрик говорить про фонетичний, семантичний, стилістичний, логічний, смисловий бар'єри.

Так, фонетичний бар'єр становить перешкоду, створену особливостями мови того, хто говорить. Учасники комунікативного процесу спілкуються різними мовами і діалектами, мають суттєві дефекти мови та дикції, перекручують граматичну структуру мовлення. Це й невиразна мова, також мова, якій властива велика кількість слів-паразитів, скоромовка, дуже голосна або тиха мова, шепотіння та ін.

Особливість семантичного бар'єру виявляється у незбіганні в системах значень партнерів з комунікації – тезаурусів, поняттєво-категорійного апарату мови з відповідною смисловою інформацією. Причини виникнення полягають у тому, що партнери користуються однаковими знаками і словами для позначення різних речей; це обмежений лексикон в одного зі співрозмовників; невідповідність між мовними засобами, які використовує комунікатор, і мовними ресурсами реципієнта; індивідуальні особливості реципієнта, його здатність оперувати мовою як засобом мислення та ін.

Природа смислового бар'єру – у непорозумінні між людьми, яке є наслідком того, що одне повідомлення має для них різний смисл – суб'єктивний зміст, якого набуває слово у конкретному контексті, конкретній ситуації спілкування. Слово у різних ситуаціях може мати неоднаковий сенс, який є завжди індивідуально-особистісним, він сформований у свідомості того, хто говорить, але необов'язково є зрозумілим тому, хто слухає. Причинами цього є: незбігання смислів висловлювань, прохань, наказів, ігнорування поглядів, цінностей, систе-

ми особистісних смислів співрозмовників, відмінності у знаннях, життєвому досвіді тощо.

Стилістичний бар'єр виникає через невідповідність стилю мови комунікатора та ситуації спілкування або стилю мови й актуального психологічного стану реципієнта. В його основі може бути: панібратська манера спілкування; використання стилю спілкування, який може бути недоречним, занадто складним, не відповідати комунікативній ситуації та намірам партнера; використання стилю, що має примусові аспекти; неправильна організація повідомлення, форма і зміст якого не відповідають один одному, або інформація передається науково-канцелярським стилем, який більше зрозумілий під час читання і ускладнений під час слухового сприйняття та ін.

Як відомо, логічним мисленням називають чітко визначене, послідовне, несуперечливе, доказове мислення. В основі логічного бар'єру є неадекватне розуміння інформації, породжене особливостями мислення партнерів зі спілкування. Його причинами виступають: свідоме чи несвідоме порушення законів логіки, неоднаковий вид мислення (наприклад, в одного – абстрактно-логічне, в іншого – наочне-образне); використання операцій мислення з різним ступенем розуміння та адекватності; превалювання різних форм мислення в кожного з партнерів та ін. [7, с. 273–275].

В. Г. Крисько виокремлює соціально-культурний бар'єр. Він може бути зумовлений соціальними, політичними, релігійними, етнічними, професійними, віковими, гендерними тощо відмінностями, які породжують не тільки різну інтерпретацію понять, що застосовуються у процесі комунікації, але й різні світовідчуття, світогляд, світорозуміння тощо [4].

Будь-яка комунікація – це інформаційний, ціннісний, емоційний тощо вплив, і у випадку його успіху можуть відбутися певні зміни у світогляді, думках, ставленнях того, кому вона адресована. Але не кожна людина сприймає цей вплив, бажає змін, відтак – захищається від цієї інформації. З цього приводу Б. Ф. Поршнев зазначав: «Хоча будь-хто, хто говорить, навіоє, але далеко не кожне словесне навіювання приймається як таке, бо у переважної більшості випадків наявна і зустрічна психологічна активність, яка називається контрсугестією, протинавіюванням, яка містить в собі способи захисту від невідвортної дії слова». Він вирізняє три види контрсугестії: уникнення, авторитет і нерозуміння [8, с. 155].

Уникнення – це такий тип бар'єру під час спілкування, коли спостерігається уникнення джерел впливу, ухилення від контакту з партнером, за якого спілкування та сприйняття інформації стає немо-

жливим. Так, визначивши партнера як небезпечного, «як чужого», людина уникає будь-якого спілкування з ним, або, якщо ухилитися неможливо, докладає відповідних зусиль, щоб не сприйняти її повідомлення. Зі стороннього погляду цей «захист» добре помітний – людина неуважна, не слухає, не дивиться на співрозмовника, постійно знаходить привід відвернутися, використовує будь-яку причину для припинення розмови. Уникнення, як вид захисту від впливу, виокремлюється не тільки в уникненні людей, а й у відхиленні від певних ситуацій, коли може виникнути небезпека «шкідливого» впливу.

Авторитет партнера зі спілкування пов'язаний з довірою до нього. Якщо ж партнер визнається неавторитетним, його вплив не матиме успіху. Вважається, що авторитетність джерела інформації залежить від його надійності, компетентності, привабливості, щирості, повноважень і соціального престижу. Як правило, чим більше людина довіряє співрозмовнику, тим вище оцінює його надійність, тим менше той, хто слухає, думає, що його хочуть навмисно в чомусь переконати. Тому, у зв'язку з такою дією авторитету, важливо знати, як формується і від чого залежить авторитет конкретної людини. Це може бути і соціальне становище (статус) людини, соціальний досвід, професійні знання та успіхи у важливій на цей момент справі або її компетентність у відповідних ситуаціях; а також позитивне, добре ставлення до адресату впливу тощо. Підґрунтя для цього у кожного свої, і визначаються вони власним становищем у системі соціальних відносин, життєвою і професійною історією та основними цінностями.

Щодо нерозуміння, то у багатьох випадках людина зіштовхується із ситуацією, коли її слова, бажання, спонукання сприймаються візаві неправильно, «не доходять» до неї. Відповідно, формується враження, ніби людина захищається від партнера, його слів і переживань, формує певні перешкоди. Крім того, не завжди є можливість визначити джерело інформації як небезпечне, чуже чи неавторитетне й адекватно захиститися від небажаного впливу. Іноді потенційно небезпечна для людини інформація може надходити й від людей, яким вона довіряє (від «своїх» чи цілком авторитетних). У такому випадку захистом буде «нерозуміння» повідомлення [8].

Бар'єри мотивів. Так, з боку особистості бар'єри спілкування можуть виникати у зв'язку з мотивами спілкування. Наприклад, людина має потребу у самоствердженні, але відсутність з боку іншої людини реакції щодо визнання її особистісних і соціальних досягнень, життєвого досвіду дратуватиме та створюватиме перешкоди у вигляді проявів станів психологічного напруження між партнерами. Це залежить й від їхнього рольового становища. Так, відомо, що керівники

більш орієнтуються на нормативи, стандарти, директивні вказівки, ніж підлегли, які більше орієнтуються на взаєморозуміння, підтримку, співчуття. Незбігання цих орієнтацій призводить до незадоволеності спілкуванням.

Особливу групу бар'єрів становлять бар'єри соціальної перцепції. Стереотипи сприйняття, упередженість і забобони, негативні установки партнерів зі спілкування, незбігання ціннісних орієнтацій на рівні базових соціальних установок, смислових прошарків свідомості і формальне підлаштування образу іншої людини під категорії (добрий – поганий, надійний – ненадійний тощо) істотно перекручують уявлення людей один стосовно одного і зумовлюють негативні реакції під час зустрічей, бесід, переговорів, викликають недовіру та знижують продуктивність не тільки комунікативних зв'язків, а й професійної діяльності тощо [4].

Х. Корнеліус, Ш. Фейр як комунікативні бар'єри виокремлюють провокатори спілкування – погрози, що обумовлюють образу, страх, ворожість («Якщо Ви ще раз запізнитесь на заняття, наступного разу без дозволу декана...»); накази, вказівки, розпорядження, що спричинюють аналогічні відчуття; критика, як правило, негативна та спрямована на людину («У тебе поганий характер»); прізвисько, навішування ярликів; слова-«боржники» («Маєте поводитися відповідально»); приховування важливої інформації, яка негативно впливає і на особистісне, і на ділове спілкування; вживання реплік-пасток з емоційними оцінками, які не містять конкретну інформацію («Тобі це сподобається»); допит із пристрасстю («Скільки часу вже минуло?»); похвала з пасткою («Від тебе, геніального, іншого й годі чекати?»); діагноз мотивів поведінки («На інше і не сподівалося!»); негативний діагноз мотивів поведінки («Цього варто було чекати, тому що Ви не годні зрозуміти іншого»); несвоєчасні поради («Я завжди знав, що такий «товариш» тебе раніше чи пізніше підведе»); позиція поблажливості, переваги, що прикриваються начебто доброзичливістю, позитивним ставленням; категоричність, безапеляційність («До вас якою мовою зверталися?!»); переконання логікою («Ти сама подумай, це ж дурня – захокуватися в таких!»); глузування, підсміювання, що зачіпають особистості («Та, зрозуміло, ти великий психолог»); неприємні згадування про певні факти або події; узагальнення і стереотипи, коли немає в цьому необхідності («Всі жінки – стерви», «Країна дурнів»); нав'язування своєї позиції («Ти нічого не тямши, це ж треба було таке бовкнути!») [3].

Причиною комунікативних бар'єрів у спілкуванні також можуть бути: компетентність, вибіркове слухання, оціночні судження, достовірність джерела, фільтрування.

Компетентність виявляється в тому, що партнери зі спілкування інтерпретують одне і те ж повідомлення по-різному – залежно від рівня своєї компетенції та попереднього досвіду, що призводить до небажаних варіацій у процесах кодування і декодування інформації.

За вибіркового слухання людина має тенденцію до блокування нової інформації, якщо вона суперечить знанням, досвіду, уявленням, які вже сформувалися, або ігнорується, або перекручується так, щоб вона відповідала власним інтелектуальним, соціальним, професійним тощо надбанням. Тобто людина чує тільки те, що хоче почути, не бажає, щоби її «Я» було порушено.

Оцінні судження. В будь-якій ситуації спілкування співрозмовник висловлює оціночні судження, судження про загальну цінність, змістовність, актуальність повідомлення. Ці оцінні судження ґрунтуються на оцінці комунікатора реципієнтом (або навпаки) на основі попереднього досвіду міжособистісного спілкування, а також значенням очікуваного повідомлення.

Достовірність джерела означає довіру словам і діям партнерів зі спілкування. Рівень достовірності, що оцінюється партнерами, безпосередньо пов'язаний з тим, як вони реагують на слова, ставлення, дії один одного. Тут оцінка однією людиною іншої впливає на ставлення до її повідомлення. Значною мірою це визначається попереднім досвідом їхнього спілкування.

Бар'єр фільтрації розуміється як свідоме або несвідоме перекручення комунікативного повідомлення передавальною організацією. Комунікативна практика засвідчує, що найбільша кількість інформації, що міститься в повідомленні, втрачається до того часу, коли вона надійде від тих, хто займає вищі посади в організаційній ієрархії, до працівників нижчих ланок. Аналогічні викривлення відбуваються і за прямування інформації знизу вгору. Блокування як бар'єр фільтрації означає повне перекриття комунікативного каналу, коли керівництву не доповідатися інформація негативного характеру.

Виокремлюють інформаційні бар'єри, які полягають у: механічному розриві інформації, як наслідок – її перекручення; втраті логічності викладу; неповній характеристиці явища, процесу; незрозумілості інформації, внаслідок чого думка, що передається, не має логічного завершення (наприклад, медична сестра розповідає пацієнту про правила поведінки і наголошує, що упродовж трьох місяців не можна піднімати важкі предмети), не уточнюючи, яку саме вагу не можна піднімати; неповній інформації (наприклад, викладач характеризує сучасне українське суспільство, підкреслює його поляризованість, надмірне соціальне розшарування, не наводить дані, яку питому вагу

мають соціальні верстви в структурі суспільства та яким національним багатством вони володіють); інформаційному переважанні – занадто великий обсяг інформації або дуже складна інформація, або дефіцит часу для її сприйняття; перекручення інформації.

Які ж шляхи подолання та попередження комунікативних бар'єрів?

Так, необхідно постійно вдосконалювати знання рідної мови, свою мовну культуру, гуманізувати своє мовлення. Для цього необхідно створення установок на оволодіння правильним літературним мовленням у всіх ситуаціях спілкування; самоконтроль і розвиток умінь виразного мовлення; розвиток загальних психологічних особливостей особистості, що створюють передумови для успішного оволодіння мовленнєвими навичками та вміннями, розвиток таких комунікативних якостей, як правильність (відповідність акцентологічним, орфоепічним, граматичним, пунктуаційним та іншим нормам сучасної літературної мови), зрозумілість, точність висловлювання, доречність (логічність, переконливість, спонукальність), багатство (різноманітність мовленнєвих засобів), виразність (образність, емоційність, яскравість), чистота (недопустимість жаргонізмів, вульгаризмів і просторічних слів), лаконічність; володіння невербальними засобами спілкування (мімікою, жестами, правилами членування мовного потоку, темпом мовлення, тембром голосу) [9].

Крім цього, важливе вміння управління увагою, що передбачає залучення та підтримку уваги того, хто слухає, до того, хто говорить. Це досягається застосуванням таких прийомів. Так, прийом «нейтральної фрази» ґрунтується на тому, що на початку виступу, повідомлення вимовляється певна фраза, яка може бути не пов'язана безпосередньо з основним матеріалом, але з певних причин має значення, смисл і цінність для всіх присутніх, тому привертає увагу. Прийом «залучення» застосовується на початку виступу і виявляється у поганій вимові, тихому голосі, монотонності, нерозбірливості тощо. В цьому випадку слухачі мають докласти додаткових зусиль, щоб щось зрозуміти, що і зумовлює концентрацію їх уваги, яку мовець у подальшому має підтримувати адекватними зусиллями. Ще один прийом – установлення зорового контакту між партнерами зі спілкування. Дивлячись на іншого, людина показує, що готова слухати, відводить погляд, коли не бажає спілкуватися. Прийом «нав'язування ритму» реалізується зміною тональності, швидкості, тембру, інтонації голосу тощо. Оратор ніби пропонує тому, хто слухає, свою послідовність вербальної взаємодії, сприйняття інформації. Прийом акцентування застосовується тоді, коли необхідно акцентувати парнерові на визначені, важливі моменти щодо інформації, повідомлення, ситуації тощо.

Подоланню вербальних бар'єрів сприяють і прийоми ефективного слухання. Виділяють такі: увагу, нереклексивне слухання, рефлексивне слухання, установку, невербальне слухання, пам'ять.

Увага як прийом ефективного слухання передбачає мінімізацію відволікань періодичним короткочасним візуальним контактом очей, позитивну позу («я – уважний»).

Нереклексивне слухання полягає у мінімізації вторгнення в мову партнера та охоплює мінімізацію відповідей і уважне слухання. Його рекомендують застосовувати тоді, коли партнер знаходиться в афективному стані, палає бажанням висловити свою точку зору, чимось занепокоєний, або невпевнений у собі тощо.

Реклексивне слухання активне. Воно передбачає встановлення зворотнього зв'язку з партнерами зі спілкування через уточнення, перефразування повідомлень і висловлювань партнера, відображення його почуттів та узагальнення отриманої інформації. Цей вид слухання рекомендується використовувати у діалогах, під час обговорення проблем, складних ситуацій.

Установка як прийом ефективного слухання ґрунтується на позитивному емоційному ставленні до партнера зі спілкування як особистості. Воно містить схвалення (некатегоричне, позитивне ставлення до партнера), самосхвалення (внутрішню згоду партнера із собою, своїми переконаннями і уявленнями), емпатію (співпереживання почуттями іншого партнера, ніби вони є власними почуттями).

Як прийом слухання виокремлюється і емпатійне слухання, яке підвищує ефективність спілкування у тому випадку, якщо відбувається «читання» позитивних (стенічних) емоцій (радості, задоволення, впевненості, надії).

У ситуаціях, пов'язаних із обговоренням певних проєктів, нових ідей, доцільно використання спрямованого критичного слухання, що передбачає превентивний критичний аналіз інноваційної інформації.

Пам'ять як особливий прийом слухання передбачає здатність сприймати, зберігати та відтворювати інформацію. Обробка інформації в пам'яті здійснюється на таких рівнях: сенсорному, короткочасному, довготривалому. Сенсорна пам'ять сприймає інформацію, пов'язану з сенсорними слідами (наприклад, різкими звуковими подразниками) в межах однієї секунди. Короткочасна пам'ять пов'язана з місткістю уваги партнера і, як правило, не перевищує пів секунди. Довготривала пам'ять пов'язана не тільки з прийняттям нової інформації, але з її ретельною обробкою, встановленням асоціацій з накопиченою інформацією.

Важливим прийомом ефективного слухання партнера є невербальне слухання – зчитування міміки, пози, жестів партнера. Неверба-

льне слухання є виявом невербальної комунікації партнерів, яка здійснюється за допомогою образних, немовних засобів (кінестичних, проксемічних, паралінгвістичних, екстралінгвістичних тощо).

Усвідомлення, аналіз комунікативних бар'єрів і шляхів їх уникнення й подолання сприяє досягненню мети та завдань спілкування, ефективній та плідній взаємодії, гармонізації взаємовідносин, налагодженню ділового, здорового психологічного клімату в колективі.

Висновки. Комунікативні бар'єри у спілкуванні різноманітні, зумовлені неоднаковими чинниками. Тому дуже важливо розуміти їх природу, причини і умови виникнення та розв'язання. Найголовніше – усвідомлювати важливість і дотримуватися нормальних людських взаємин у будь-якій діяльності. Треба зважити, що неможливо отримати позитивний результат без поваги, розуміння і терпіння до особистості партнера зі спілкування та комунікації.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в детальнішому вивченні комунікативних бар'єрів, що виникають у повсякденній діяльності, діловому спілкуванні, пов'язаних із гендерними, професійними, соціальними тощо характеристиками людини.

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 432 с.

2. Бодалев А. А. Личность и общение. Избр. психол. труды / А. А. Бодалев. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 328 с.

3. Корнелиус Х. Выиграть может каждый: как разрешать конфликты / Х. Корнелиус, Ш. Фэйр; пер. с англ. – М.: Стринге, 1992. – 212 с.

4. Крысько В. Г. Социальная психология: учебник для вузов. – 2-е изд. / В. Г. Крысько. – СПб.: Питер, 2007. – 432 с.

5. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – М.: Высшая школа, 1999. – 465 с.

6. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник / В. В. Москаленко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.

7. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: навчальний посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с.

8. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.

9. Сучасна педагогічна риторика: теорія, практика, міжпредметні зв'язки: зб. наук. праць за матер. наук. семінару / за ред. Т. А. Космеди. – Львів: ПАІС, 2007. – 268 с.

10. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 741 с.

Козырев Н. П. Коммуникативные барьеры общения и пути их преодоления

Раскрываются понятие, сущность, особенности, характеристика, причины появления и пути предупреждения та преодоления коммуникативных

барьеров общения. Анализируются взгляды ученых, которые занимались этой проблемой.

Ключевые слова: общение, коммуникация, информация, коммуникативные барьеры, профилактика, пути преодоления коммуникативных барьеров.

Kozyrev M. P. Communication barriers and the ways of their overcoming

The concept, essence, features, characteristics, causes of occurrence and the ways to prevent and overcome communication barriers are studied. The views of scientists who are engaged in this problem are analysed.

Key words: interaction, communication, information, communication barriers, prevention, ways to overcome communication barriers

Стаття надійшла 6 грудня 2013 р.

Розділ V

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.9.746.3.031.2 (477)

Л. М. Андрушко,
В. П. Ясінський

ВПЛИВ ЧЕРВОНОГО КОЛЬОРУ НА ПСИХОСОМАТИКУ ЛЮДИНИ

Досліджено вплив червоного кольору на психіку та фізіологічні функції людини, оскільки колір не тільки надає важливу інформацію про предмет, але й має здатність зумовлювати певні фізіологічні та психічні ефекти. Психологічний аспект сприйняття червоного кольору пов'язаний з емоційними, соціально-культурними та естетичними думками й почуттями.

Ключові слова: червоний колір, символіка кольору, психологічний вплив, емоції, фізіологія людини.

Постановка проблеми. У різних галузях науки вчені виокремлюють фізіологічну та психологічну складові впливу кольору. Вони наближені до емоцій – тілесних проявів нашої душі, тобто інтелекту. Ще античні вчені помітили тісний зв'язок між кольором та емоціями. Сьогодні підтверджується певний зв'язок кольору та емоцій в стійких словесних сполученнях: «певне забарвлення емоцій», «емоційне забарвлення переживань». Це сприяє визначенню кольору як ідеального (психічного), що пов'язано з матеріальним (фізичним чи фізіологічним) через емоції, почуття як їхнє інформаційно-енергетичне співвідношення. Такий підхід дозволяє поєднувати мови різних галузей наук для ґрунтовного пізнання сутності людини.

Кольоросприйняття сучасної людини – це складний процес, збагачений образами, асоціаціями і уявленнями, пов'язаними з кольором. Воно однакове для всіх (за винятком кольороаномалів) і не залежить від соціального статусу, вікових чи статевих особливостей та рівня інтелектуального розвитку. Фізіологічний вплив кожного кольору на організм конкретного індивіда залежить від наведених факторів, а також етнічних, історичних, обрядових, символічно-знакових і культурних традицій. Сприйняття червоного кольору впливає на фізіологі-

чні і психічні функції організму. На визначення особливостей цього впливу і спрямована ця стаття.

Стан дослідження. Намагання психологів, медиків, педагогів, етнографів пояснити результат впливу кольору на психіку людини представлені значною кількістю теоретичних та емпіричних досліджень. У XVII столітті Ісаак Ньютон стверджував, що колір – це субстанція, що змінюється, як звук, тому є такі кольори, яких ми, люди, сприйняти нездатні. Саме так, як існують звуки, доступні тварині, але не сприймаються людиною. Гете вперше спробував охарактеризувати чуттєво-емоційний вплив не лише окремих кольорів, але й їхніх різноманітних поєднань. У дослідників кольору згодом це отримало назву «психофізіологічної теорії колірної гармонії Гете». У XX ст. столітті наука про колір набула значного розвитку: диференціація колірних систем, залежно від практичного застосування; дослідження механізмів зору людини та зв'язків кольорів із психікою; створення теорій колориту [1; 2; 12; 16].

Наприкінці XX ст. сформувалася теорія та методологія хроматизму – міждисциплінарне дослідження реальної людини в реальному світло-колірному оточенні зовнішнього середовища. Назва цього вчення походить від давньогрецького поняття «хрома», у яке античні автори укладали такі поняття: колір, як психічне, безпредметне, ідеальне; фарба, як фізичне, предметне, матеріальне; забарвлення тіла людини, як фізіологічне; емоції, як їхнє інформаційно-енергетичне співвідношення. Це виявляється у виразах «багряніти від гніву», «чорніти від горя», «біліти від страху», «червоніти від сорому», «жовтіти від зради», «зеленіти від заздрості»; «сіріти від туги» та ін. Ці вирази розкривають зв'язок емоційних відношень між психічним (кольором) і фізіологічним (забарвленням шкіряного покриву) як між ідеальним і матеріальним. Це доводить і відоме твердження – емоції пов'язують «дух і тіло». Питання емоційного впливу червоного кольору на людину вивчали практики та теоретики мистецтва, а саме: Леонардо да Вінчі, Гете, Делакруа, М. Дерібере, Л. Айсмен, В. Кандинський, Л. Бондс, Х. Лейнер, Я. Обухів [1; 2; 4; 5; 7; 10; 14].

Сучасні вчені доводять, що наша колірна чутливість розвивається і з часом ми зможемо бачити такі кольори, які абсолютно недоступні зараз [1; 16]. Вплив червоного кольору на людину та його використання в медичній практиці досліджує М. Дерібере [4]. Психосемантика кольору сьогодні на етапі свого становлення як самостійного розділу психології сприйняття кольору. Важливими у цьому напрямі є праці П. Яньшина [16].

Метою нашого наукового пошуку є вивчення впливу червоного кольору на психіку та фізіологію людини, оскільки практична потреба в психології сприйняття кольору існує в прикладній галузі психології – психології реклами, психології мистецтва, психології інтер'єру.

Виклад основних положень. Сьогодні в результаті багатьох досліджень кольору в різних країнах (Японія, Австралія, США) доведено, що кожний певний колір спричиняє у людини (незалежно соціокультурного рівня) не тільки однакове сприйняття, але й однакові фізіологічні та психічні реакції: оранжево-червоний на кожного діє збуджувально, а синій – заспокійливо. В цьому полягає об'єктивна загальнозначущість психології кольору. На думку Л. Сивика, дослідника Шведського центру кольору, відношення до кольору має історико-культурологічний базис, чим і пояснюється порівняно стійке збігання поглядів різних людей про значення кольорів [14, с. 97–98].

Червоний – колір із мінімальною частотою, що сприймається людським оком. Діапазон червоних кольорів у спектрі з довжиною хвилі 630–760 нанометрів, межа сприйняття залежить від віку. Один із трьох «основних» кольорів у системі RGB, додатковий колір – зелений.

Червоний – один із найяскравіших у кольоровій гамі, це перший колір, який починають розрізняти новонароджені. Це активний колір, який безпосередньо впливає на людину.

Згідно з дослідженнями психологів, червоний колір обумовлює не тільки емоційну реакцію, але і фізіологічну, активізуючи функції внутрішніх органів і систем. Червоний – теплий колір, тому він викликає у людини відчуття тепла і може підвищувати температуру тіла. В Кандинський акцентував: «... червоний діє проникливо, як дуже живий, повний наснаги, неспокійний колір, який не має легковажного характеру» [5, с. 185].

У результаті дослідження, проведеного серед курсантів і студентів Львівського державного університету внутрішніх справ, з'ясовано, що червоний має багато епітетів – гарячий, красивий, сміливий, закликаючий, гордий, помітний, яскравий, різкий, вражаючий, сильний, колір перемоги, пристрасний, підступний, зухвалий, привабливий, активний, напружений, життєвий, азартний, запальний, дикий, отруйний, небезпечний, обпалюючий, нервовий, святковий, благородний, ефектний, багатий, вечірній, оксамитовий, соковитий, солодкий, смачний, спільний, гладенький, бадьорий, квітковий, густий.

Психічний вплив кольору наочно демонструється почуттями, переживаннями, які відчуває людина під впливом того чи іншого кольору. Цей вплив тісно пов'язаний з оптичними особливостями кольору [15, с. 315].

Особливі заслуги у вивченні впливу кольору на вегетативну нервову систему (ВНС) належать школі професора С. Кравкова [6, с. 24]. Головним результатом численних експериментів було виявлення взаємозв'язку між кольоровим зором, ВНС і гіпоталамусом, який виконує інтеграційну роль у діяльності фізіологічних і психічних функцій організму [6, с. 25–26].

За даними аналізу надання переваг у кольорі психічно здорових піддослідних, здійсненою А. Рум'янцевою, їх колірні симпатії визначалися двома факторами: емоційною оцінкою кольору як певної цілісності та усвідомленою або неусвідомленою емоційною оцінкою кольорних асоціацій [13, с. 68]. Крім того, ці фактори пов'язані з енергетичним та інформаційними аспектами впливу кольору [13, с. 67–69].

Л. Миронова підкреслює, що проблема колірної гармонії належить до найбільш складних проблем естетики, оскільки ставлення людини до кольору формується під впливом багатьох різноманітних факторів [9, с. 170–174]. Аналізуючи відмінності в наданні переваг кольору залежно від віку і рівня освіченості, вчена вважає, що прості, чисті, яскраві кольори діють на людину як сильні, активні подразники. Вони задовольняють потреби людей зі здоровою, невтомленою нервовою системою. Це діти, підлітки, молодь, люди фізичної праці, відкриті, прості і прямі натури. Складні, малонасичені, розбавлені відтінки діють заспокійливо, відображають потреби суб'єктів високого культурного рівня і обираються людьми середнього та похилого віку, інтелектуальної праці, особами з втомленою і тонко організованою нервовою системою [9, с. 263].

Л. Шварц виявила зміну колірної чутливості залежно від емоційного стану людини [15, с. 318]. Позитивні емоції, радість виявилися пов'язаними з підвищенням чутливості до червоного і жовтого. За переживання негативних емоцій спостерігається протилежне – чутливість до жовтого і червоного знижувалася. Вказані зміни кольорової чутливості простежувалися не тільки під час актуального переживання емоцій, але і під час спогадів про приємні або неприємні події [15, с. 314–320].

Вплив кольору відображається не тільки в емоційній та фізіологічній реакціях людини, він може розширюватися і в сферу її самосвідомості, відображати особливості «Я-концепції». Доведено, що більша задоволеність собою, пов'язана, як правило, з перевагою 4 кольорів: зеленого, жовтого, червоного та сірого. Людина несвідомо використовує кольори з метою оптимізації процесів емоційної регуляції та особистісної адаптації. За необхідності підтримувати активний стан перевагу надають теплим кольорам, для зниження напруги – холодним.

Жовтий і червоний кольори обирають люди з порівняно високим рівнем адаптації та переважанням екстравертних реакцій.

В. Петренко і В. Кучеренко вивчали можливість діагностування емоційних станів людини методом надання кольорових переваг (тест Люшера) [11, с. 70–82].

Психологи застосовують колірний тест, складений швейцарським психотерапевтом М. Люшером, який розробив основи функціональної психології кольоросприйняття. Цей тест спрямований на вивчення ситуативного емоційного стану особистості та її адаптації до різних соціально-психологічних ситуацій. В основі тесту – фундаментальні закономірні зв'язки між різноякісними кольорними енергіями та певними психічними процесами, станами та явищами. Згідно з висловлюванням М. Люшера, червоний колір обирає довірлива людина, але дуже емоційна та агресивна. Червоний символізує енергію, виражає життєву силу, творчу натуру, активну діяльність, прагнення до успіху, лідерства, бажання всіх життєвих благ. Оранжево-червоний символізує агресивність, наступальні тенденції, збудження, успіх. Чистий червоний означає силу волі і задоволеність рухом до мети. Однак, чимало змінюється, якщо на людину впливає не ізольований, взятий окремо, колір, а кольорове поєднання. Так, зелений і червоний символізують автономність, самостійність в ухваленні рішень, ініціативу. Червоний, поєднаний з жовтим, вказують на спрямованість зовні [8].

Червоний пов'язаний з холеричним типом темпераменту, перевага червоного властива, як правило, екстравертам. Червоний поряд з іншими основними кольорами означає активність, емоційну стійкість і впевненість у собі, а також його вибір може свідчити про низькі показники тривожності та іпохондрії.

Невизнання червоного означатиме фізіологічну та нервову втому. Відкидання червоного та інших основних кольорів свідчить про внутрішнє особистісне неблагополуччя, тривожність і невротичність, дратівливість, фобії. Також червоний відкидається за надмірного збудження і непереносимості сильних подразників.

У кольоротерапії червоний може використовуватися для покращення розумової діяльності, надання енергії, він здатен збуджувати, зігрівати. Він підвищує імунітет і витривалість, надає сил. Під час депресії, меланхолії і пригніченому настрої червоний колір може бути ефективним, оскільки здатен збуджувати і покращувати настрої [7, с. 36].

Кольоротерапія і світлотерапія використовують червоний колір для лікування багатьох захворювань. Він активує всі функції організму, використовується для лікування вітряної віспи, скарлатини, деяких шкірних захворювань. Червоні світлові ванни корисні для лікування

паралічів, виснажень, туберкульозу. Завдяки високій проникливості в шкіру червоний колір має знеболювальну дію. Червоні кольори здатні лікувати дитячу анемію, апатію, покращують травлення і апетит, завдяки виділенню адреналіну підвищується фізична активність. Збільшується м'язове напруження, підвищується кров'яний тиск, пришвидшується частота дихання.

Рекомендується червоний колір під час депресивних станів, та низького рівня енергії для підвищення працездатності.

Не варто використовувати червоний колір упродовж тривалого часу, це може спричинити надмірне збудження і втому. Слід уникати червоного кольору людям із підвищеним рівнем тривожності і схильності до агресії [4, с. 70]. Сучасні уявлення вчених, які досліджували кольорові процеси на клітинному рівні, підтвердили, що це справді так. Установлено, що гангліозні клітини, котрі сприймають у центрі рецептивного поля червоний колір, на периферії поля сприймають зелений колір і навпаки. Співвідношення кольорів, які визначають різну чутливість нашої сітківки, забезпечує активізацію зорової системи, відтак активізацію відповідних ділянок кори головного мозку.

Слід акцентувати на метамерійних помилках зору. Через будову очей світло, що викликає відчуття одного і того ж кольору (наприклад червоного), тобто однаковий ж ступінь збудження трьох зорових рецепторів, може мати різний спектральний склад. Людина в більшості випадків не помічає цього ефекту, начебто «домислюючи» колір. Але іноді різниця стає помітною: наприклад, підбираючи за кольором у крамниці за люмінесцентного освітлення аксесуар до сукні і вийшовши на освітлену сонцем вулицю, можна помітити явну невідповідність кольорів цих предметів. Це тому, що, хочі колірна температура природного та штучного освітлення може збігатися, спектри відбитого одним і тим же пігментом природного і штучного світла можуть істотно відрізнятись і обумовлювати різне колірне відчуття. Наприклад, яскраво-червоні кольори у світлі люмінесцентних ламп часто виглядають бордовими.

Найбільш яскраво колірний метамеризм можна спостерігати за освітлення джерелом, спектр якого складається з двох монохроматичних компонент, що становлять додаткові кольори спектру (наприклад, помаранчевий і синій) і змішаних у пропорції, що обумовлює відчуття білого світла. У такому освітленні будь-які фарби (крім флуоресцентних) виглядатимуть або нейтральними кольорами (білим, сірим, чорним), або мають різну яскравість і насиченість відтінками однієї чи іншої монохроматичної компоненти [11, с. 155].

Валерій Войтович у роботі «Українська міфологія», здійснюючи етнографічні розвідки, з приводу червоного кольору зазначає, що, з

одного боку, він символізує красу, радість і любов до життя, з іншого – мстивість і розруху. Червоний колір використовується під час замовлянь, має властивість протидіяти злим чарам. Від них допомагають великодні червоні крашанки, червоні нитки, намисто, квіти та рослини, з них найбільше рожа, гвоздика, калина. У любовній магії використовуються червона нитка, червоне насіння рослин, червоний виноград, червоний камінь, червона матерія тощо. Червоною вохрою розписували посуд епохи неоліту на нашій території, нею ж посипали покійників. Для захисту від граду використовували червоні крашанки. У лікуванні від укусу змії знахарка прикривала місце, куди вкусила змія, червоною ганчіркою, а під час замовляння страху хворого ставили поряд із вогнищем і накривали йому голову червоним фартухом. Червона стрічка, пов'язана на руку або пояс, слугувала захистом вагітній жінці. (Полісся) [3, с. 470].

Вагомою сферою дослідження психології залишається вивчення впливу кольору на людину в інтер'єрі приміщень. Особливо важлива психологія кольору у нашій оселі. У різних приміщеннях червоний колір можна використовувати з різною метою [2, с. 70].

Кухня – одне з кращих місць для використання червоного. Це те місце, де ми вживаємо їжу, тобто отримуємо енергію для життєдіяльності, для цього нам необхідний високий емоційний настрій і заряд бадьорості. На кухні повинен з'являтися апетит. Психологи рекомендують накривати стіл скатертиною з червоним малюнком. Більшість жінок проводять багато часу за приготуванням їжі, саме тому червоний колір найкраще підходить для поліпшення настрою і фізичного тону.

Фахівці завжди намагалися зрозуміти, як же впливає колір посуду на кількість спожитої нами їжі. Вважалося, що холодні кольори зменшують апетит. Однак, як з'ясувалося, червоний, який належить до теплих тонів, теж змушує з'їдати менше.

У дослідженні групі людей було запропоновано випити напої з червоних і синіх келихів. Як з'ясувалося, ті, хто пив із червоних келихів, випив на половину менше. Аналогічні результати були і зі споживанням випічки, яка лежала на тарілках синього та червоного кольорів. У наслідок цього на червоних тарілках залишилося більше випічки.

Психологи вважають, що червоний колір із давніх часів асоціюється з небезпекою і тривогою, саме так його сприймає наш мозок, тому й червоний посуд викликає недовіру. Його використання доцільно лише окремими акцентами в інтер'єрі кухні.

За використання червоного у вітальні краще обрати такі його відтінки, як вишневий, малиновий, винно-червоний. Ці кольори більш м'які та спокійні, тому створюють затишну атмосферу. До того ж такі тони вважаються дуже благородними і можуть підкреслити статус

сім'ї, адже вітальня є візитною карткою будинку – туди ми перш за все запрошуємо гостей і відвідувачів нашої оселі [2, с. 73].

Кольорове оформлення дитячої кімнати потребує особливої ретельності. Червоний – один із улюблених кольорів у маленьких дітей, і це не дивно, адже він такий «веселий», яскравий і привабливий. Тому, якщо потрібно акцентувати увагу дитини на чомусь важливому, активувати інтерес, зробіть цей предмет червоним. Використання червоного корисно для млявих, апатичних і аутизованих дітей. Дослідження довели, що перебування в червоній кімнаті підвищує у таких дітей активність, комунікабельність, у них поліпшується апетит і настрої. Поєднання червоного і жовтого підштовхне дитину до досліджень, посилить пізнавальну діяльність. Ліліан Бондс застерігає, що стіни дитячої кімнати не повинні бути червоні чи іншого активного кольору, краще пофарбувати їх у пастельні, спокійні, теплі відтінки [2, с. 132].

Спальня – не найкраще місце для червоного, адже там хочеться розслабитися, відпочити і швидше заснути. Однак, червоний – символ сексуальності. Він збуджує і викликає пристрасне бажання. Червоний може активувати до статевого зближення, навіть якщо немає справжнього потягу. Цю особливість потрібно використовувати дозовано: мати в спальні червоні аксесуари (подушки, постільна білизна, лампи, картини) або окремі елементи декору (фіранки, шпалери).

Використання червоного в кабінеті може бути корисним тоді, коли потрібно бути динамічним, бадьорим і енергійним у роботі. Червоний стимулює прагнення отримувати результати, активізує волю до перемоги. Для підкреслення своєї переваги і лідерства використовуйте червоний навколо свого особистого простору в кабінеті (червона картина на стіні біля вашого крісла, червона ваза за вашою спиною). Під час ділових переговорів у своєму кабінеті червоний може допомогти стимулювати людей, підштовхувати їх до рішень і дій, активізації і пришвидшення. Однак потрібно бути обережним, уникаючи дуже яскравого червоного кольору – він стомлює і дратує, сприяє ухваленню необдуманих і безкомпромісних рішень. Бажання виглядати серйозним і респектабельним допоможе реалізувати поєднання червоного із золотом і білим. Зелений і червоний поліпшать особистий авторитет і престиж. Червоний колір викликає повагу і впевненість у надійності. Поєднання синій-червоний містить гармонію і активність у співпраці, емоційну задоволеність і взаєморозуміння.

Присутність червоної барви у ванній кімнаті допоможе швидше прокинутися вранці, позбутися млявості, активувати всі внутрішні системи організму, додасть бадьорості та енергії. Але якщо для вас важливіше у ванній кімнаті розслабитися, приймаючи ванну перед сном,

то від червоного краще відмовитись. Переважальний червоний у інтер'єрі налаштує на активний лад, але може мати Perezбуджувальну дію, особливо на неврівноважених людей. У поєднанні з синім він впливає на людину сприятливо: викликає прагнення до діяльності, вражень і задоволень. Додавання до нього зеленого також дає додатковий стимул у творчості й очікування високої оцінки своєї праці. Додавання жовтого – символізує оптимізм і захопленість. Фіолетовий в поєднанні з переважальним червоним має подразнювальну дію на психіку, знижуючи успішність будь-яких справ. Поєднання з коричневим використовувати не варто: це провокує негативний настрій, фіксацію на минулих невдачах, непродуктивне самокопання. Поєднання з сірим також посилює невдоволеність і може підштовхувати до невинного ризику. Чорний колір, навіть у невеликих кількостях, у поєднанні з червоним символізує злість і пригнічує психіку [2, с. 137]. Практично всі відтінки червоного належать до гам теплих кольорів. Це означає, що червоні мотиви в кольорі стін, меблів, штор і різноманітних предметів декору додаватимуть кімнаті відчуття затишку і комфорту, відтінки червоного посилюють людські емоції.

Згідно з дослідженнями, колір може обумовлювати не тільки психічні реакції, а й фізіологічні. Червоний колір збуджує нервову систему, активує роботу м'язової системи, стимулює залози внутрішньої секреції та вироблення адреналіну. Так, червоне освітлення сприяє підвищенню артеріального тиску, збільшенню частоти серцевих скорочень, глибини та частоти дихання [16].

Червоний – теплий колір. Кімната зі значною кількістю червоного вимагає менше опалення, ніж кімната блакитного, синього або фіолетового кольорів [2, с. 75].

Червоний колір сприяє підвищенню чутливості сенсорних систем людини. Активізуючи (через зоровий аналізатор) слуховий центр кори головного мозку, він спричиняє збільшення гучності шумів, звуків. Тому червоний добре вибирати для оформлення вечірок і свят, для кімнати з домашнім кінотеатром. Предмети червоного кольору здаються більш близькими. Червоний звужує простір на 30%, створює відчуття стиснення об'єму, тиску, тому слід уникати великої кількості червоного в малих і тісних приміщеннях. Але червоний допоможе візуально зменшити поверхню будь-якого предмета.

Людина може багато з допомогою червоного кольору. Можливостей використання кольору чимало. Найпростіший варіант – застосовувати потрібний колір у своєму одязі [1, с. 30–45].

Червоний – один із найяскравіших не лише у кольоровій гамі, але і з точки зору емоційного ефекту, який він обумовлює [10, с. 39–47].

Якщо особа надає перевагу саме червоному і його варіантам, то, найімовірніше, що це людина неприборканих пристрастей і підвищеної емоційності. Такі люди звикли довіряти своїм відчуттям. Психологи вважають, що червоний колір вибирають люди, які всіма силами хочуть вирізнитися з натовпу, бути яскравішими, вищими, сильнішими. Червоний колір завжди відрізняв людей з вольовим характером. Особи, що надають перевагу червоному, – рухливі, оптимістичні і емоційні, екстраверти [7, с. 36]. Одноманітність може доводити їх до божевілля, нетерплячість призводить до мінливості і непостійності, їм складно залишатися об'єктивними, їхня поведінка відрізняється самопевненістю та завзяттям [10, с. 40].

Негативне сприйняття червоного кольору пов'язане зі стражданнями. Він асоціюється з кров'ю, а вигляд крові завжди пов'язаний зі стражданнями. Енергія червоного не завжди приносить користь, іноді вона перетворюється в лють, відразу або надмірне збудження [7, с. 37].

Однак, обраний колір не може однозначно свідчити про інтелект, темперамент чи характер людини, бо існує колір внутрішній та колір зовнішній, а колірні переваги пов'язані з великою кількістю суб'єктивних факторів, котрі визначаються почуттєво-емоційною стороною сприйняття, потребами, мотиваціями інтелекту. Суб'єктивні фактори також мають подвійну обумовленість: об'єктивну, яка визначається особливостями колірного впливу інтер'єра та одягу, і суб'єктивну, пов'язану з потребами через психосоціальні характеристики та гендер.

Висновок. Досліджуючи вплив червоного кольору на фізіологічні і психічні функції, слід зазначити, що цей вплив доволі суттєвий і реалізується так: вплив на біологічні функції людини шляхом регулювання біоритмів; вплив кольору на тіло людини; вплив на психоемоційний стан; фізичний і оптичний вплив; вплив на вегетативну і центральну нервову системи; символіка кольору; активізація функцій організму. Червоний колір – це електромагнітні хвилі зорового спектру певної довжини (до 700 нм), має могутній вплив на психіку людини, її емоції та відчуття. Розуміння характеру впливу червоного кольору на психіку дозволяє широко застосовувати його у всіх сферах діяльності людини.

Перспективи подальших наукових розробок цієї проблеми вбачаємо у дослідженні впливу інших спектральних кольорів кольорової шкали (синього, зеленого, жовтого) на психіку та фізіологію людини.

1. Айсмен Л. Дао цвета / Л. Айсмен. – М.: Эксмо, 2005. – 173 с.
2. Бондс Л. Магия цвета. Цветотерапия на каждый день / Л. Бондс; пер. с англ. Н. Мухина. – СПб.: Питер, 1997. – 384 с.
3. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.

4. Дерібэре М. Цвет в жизни и деятельности человека / М. Дерібэре. – М.: Знание, 1965. – 343 с.
5. Кандинський В. Про духовне в мистецтві / В. Кандинський // Психологія кольору; пер. з англ. – М.: Рефл-бук, 1996. – С. 181–220.
6. Кравков С. В. Цветовое зрение / С. В. Кравков. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 186 с.
7. Лейнер Х. Основи глибинно-психологічної символіки / Х. Лейнер // Журнал практичного психолога. – 1996. – № 3. – С. 30–38.
8. Люшер М. Сигналы личности / М. Люшер. – Воронеж: МОДЭК, 1993. – 160 с.
9. Миронова Л. Н. Цветоведение / Л. Н. Миронова. – Мн.: Высш. шк., 1984. – 286 с.
10. Обухів Я. Л. Червоний колір / Я. Л. Обухів // Журнал практичного психолога. – 1996. – № 5. – С. 39–47.
11. Петренко В. Ф. Введення в експериментальну психосемантику. Дослідження форм репрезентації в повсякденній свідомості / В. Ф. Петренко. – М.: МГУ, 1983. – 175 с.
12. Петренко В. Ф. Взаимосвязь эмоций и цвета / В. Ф. Петренко, В. В. Кучеренко // Вестник МГУ. – 1988. Серия 14. Психология. – № 3. – С. 70–82.
13. Рум'янцева А. Н. Экспериментальная проверка методики исследования индивидуального предпочтения цвета / А. Н. Рум'янцева // Вестник МГУ. – М., 1986. Серия 14. Психология. – № 1. – С. 67–69.
14. Сивик Л. Цветовое значение и измерения восприятия цвета: Исследование цветowych образцов / Л. Сивик // Проблема цвета в психологии; отв. ред. А. А. Митькин, Н. Н. Корж. – М.: Наука, 1993. – С. 95–120.
15. Шварц Л. А. Изменения цветоощущения в эмоциональных состояниях / Л. А. Шварц // Проблемы физиологической оптики. – М., 1948. – Т. 6. – С. 314–320.
16. Яньшина П. В. Эмоциональный Цвет. Эмоциональный компонент в психологической структуре цвета / П. В. Яньшина. – Самара: СамГПУ, 1996. – 218 с.

Андрушко Л. Н., Ясинский В. П. Влияние красного цвета на психику и физиологические функции человека

Рассматривается влияние красного цвета на психику и физиологические функции человека. Цвет не только дает важную информацию о предмете, но имеет возможность вызывать мысли и чувства. Психологический аспект восприятия красного цвета связан с эмоциональным, социально-культурным и эстетическим.

Ключевые слова: *красный цвет, символика цвета, психологическое влияние, эмоции, физиология человека.*

Andrushko L. M., Yasinskiy V. P. Influence of red colour on psyche and physiological functions of a person

Influence of red colour on psyche and physiological functions of a person is determined and analysed in this work. A particular colour gives not only important

information about an object but also has ability to cause ideas and feelings. The psychological aspect of perception of red colour is related to emotional, socio cultural and aesthetic background.

Key words: *red colour, symbolic of colour, psychological influence, emotions, physiology of a person.*

Стаття надійшла 13 грудня 2013 р.

УДК 159.922.2:34.08

**Н. І. Баранюк,
В. М. Гоца**

ВПЛИВ КЕРІВНИКА НА ПІДЛЕГЛИХ ЯК ПРОЯВ ЙОГО ВЛАДИ ТА АВТОРИТЕТУ

Здійснено теоретичний аналіз проблеми впливу керівника на підлеглих. Визначено психологічні особливості влади і авторитету керівника та окреслено специфіку їх впливу на рівень міжособистісних стосунків у колективі. Висвітлено основні форми впливу керівника на підлеглих.

Ключові слова: *керівник, підлегли, вплив, влада, авторитет.*

Постановка проблеми. Сьогодні питання впливу керівника на підлеглих набуває особливо актуального значення. Адже сутність ефективного впливу керівника полягає і в переконанні додержуватися його розпоряджень, і в знанні психологічних особливостей своїх підлеглих, і в наявності зворотного зв'язку та необхідних якостей залежно від рівня психологічного впливу взаємодії керівника. Тож для забезпечення конструктивного впливу на активність підлеглих керівник повинен правильно застосовувати владу залежно від ситуації та зважати на той факт, що саме від його рішення залежатиме доля не тільки робітників, а й організації в цілому. Так, подальші дослідження в цій сфері потребують структурної і факторної операціоналізації впливу керівника на підлеглих, основних інструментів впливу і функцій, моделювання їх взаємозв'язку.

Стан дослідження. У зарубіжній та вітчизняній психології проблемі впливу керівника на підлеглих присвячено наукові праці таких дослідників, як К. Хейлс, Дж. Френч, Б. Рейвен, Н. Макіавеллі, Д. Мак Грегор, Р. Блейк і Д. Мутон, Ф. Фідлер і А. Лейстер, Р. Л. Кричевський, А. І. Баштинська, Р. В. Бістріцкас, В. В. Глущенко, Г. М. Андрее-

ва, А. І. Донцов, Я. Л. Коломинський, Л. І. Уманський, І. П. Волков, А. І. Китов, А. С. Сіцінський, Р. М. Пушкар, Н. П. Тарнавська, Л. М. Карамушка, Л. Е. Орбан-Лембрик та інші.

Мета статті полягає у визначенні психологічних особливостей та форм впливу керівника на підлеглих як прояву його влади й авторитету.

Виклад основних положень. Психологічний вплив – один із базових напрямів сучасної психології управління, що розуміється як спрямування цієї проблематики на розкриття механізмів, способів і методів управління підлеглими. В. Куліков розглядає психологічний вплив як структурну одиницю, компонент спілкування. За своєю сутністю він становить «проникнення» однієї особистості (або групи осіб) у психіку іншої особистості (або групи осіб). Метою та результатами цього «проникнення» є зміна, перебудова індивідуальних або групових психологічних явищ (поглядів, відносин, мотивів установок, станів тощо) [10].

Отже, вплив – це процес і результат зміни індивідом чи соціальною групою поведінки інших людей, їх позицій, оцінок і установок. Механізмом спрямованого впливу є переконання і навіювання, а механізмом неспрямованого впливу – наслідування і зараження. Психологічний вплив – це вплив на психічний стан, почуття, думки і вчинки інших людей за допомогою винятково психологічних засобів: вербальних або невербальних, з наданням їм права і часу відповідати на цей вплив. Важливим чинником впливу керівника на підлеглих є його влада [6].

Влада (лат. *autoritas*) – це можливість керівника (або групи керівників) розпоряджатися ресурсами, впливати на дії і поведінку людей за допомогою певних засобів – волі, авторитету, права, насильства (підвищення, заохочення і т. д.) і зворотну владу, яка спрямована на те, щоб стримувати (влада заборони).

У ширшому розумінні влада – це форма соціальних відносин, яка проявляється у здатності впливати на характер і напрям діяльності людей за допомогою економічних, ідеологічних і організаційно-правових механізмів, а також використання авторитету традицій, звичаїв, обрядів та ін. [9].

Влада ґрунтується на відносинах субординації, тобто багаторівневого підпорядкування, ієрархії. Субординація встановлюється відповідно до чинної структури управління. Надзвичайно важливими є також урахування особистих рис і рівень фахової підготовки керівників і спеціалістів. Влада – це здатність і можливість здійснювати певний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою різних засобів – волі, права, авторитету, насилля [13].

Тому влада виявляється тією мірою, якою одна сторона, мобілізуючи свої можливості, намагається змінити поведінку іншої засобами

впливу. Обумовлені психологічним впливом, зміни зникають, як тільки людина або група людей виходить із сфери впливу. Інші зміни триваліші і з часом стають рисами людини.

Обов'язок керівника – постійно впливати на підлеглих. На практиці такий вплив може бути і позитивним, і негативним, що має своєю передумовою різні причини:

- індивідуальна майстерність, професіоналізм, комунікативні та інші вміння керівника, його авторитет, стиль керівництва, масштаб влади;

- наявність у підпорядкованих керівнику індивідів різних інтересів, світоглядів, способів мислення [7].

Щоб зрозуміти, на чому ґрунтується влада керівника над підлеглими, необхідно проаналізувати ці джерела влади. Серед дослідників (у сфері влади й лідерства (керівництва) Дж. Френч, Б. Рейвен та ін.) прийнято вирізняти її такі джерела:

- влада, заснована на примусі. Виконавець вірить, що той, хто впливає, має можливість карати таким чином, який зашкодить задоволенню якоїсь потреби або взагалі може завдати якихось інших неприємностей;

- влада, заснована на винагороді. Виконавець впевнений, що той, хто впливає, має змогу задовольнити якусь потребу або викликати почуття задоволення;

- експертна влада. Виконавець вважає, що той, хто впливає, володіє спеціальними знаннями, які дають можливість задовольнити його потреби;

- еталонна влада (влада прикладу). Характеристики та властивості того, хто впливає, настільки привабливі для виконавця, що він хоче бути таким, як той, хто впливає;

- законна влада. Виконавець вірить, що той, хто впливає, має право віддавати накази, і що його обов'язок – підкорятися їм. Він або вона виконують накази того, хто впливає, оскільки традиція вчить, що підпорядкування призведе до задоволення потреб виконавця. Тому законну владу дуже часто називають традиційною. Законна влада буває дійовою тоді, коли підлеглий виконує вказівки керівника тільки тому, що той перебуває на вищому шаблі організаційної ієрархії. Всі керівники користуються законною владою, адже їм делеговані повноваження управляти іншими.

Деякі науковці вирізняють ще одну форму влади – харизму. Харизма – це влада, побудована не на логіці чи силі традицій, а на особистих якостях (здібностях) лідера. Нове управлінське мислення потребує, щоб керівництво людьми здійснювали не формальні начальники, а лідери, які мають у колективі авторитет [1].

Ці основи влади є інструментом, за допомогою якого керівник може примусити підлеглих виконувати роботу, спрямовану на досягнення цілей організації.

Інший дослідник К. Хейлс вважає таку концепцію суперечливою і пропонує модель, що містить чотири джерела влади в управлінні:

- 1) ресурси фізичної влади або можливість вплинути на індивідів;
- 2) ресурси економічної влади;
- 3) ресурси влади знань (адміністративні, технічні);
- 4) ресурси нормативної влади або обмежені й бажані ідеї, переконання, цінності та вплив [10].

У цій моделі виділяється відмінність особистих і інституційних джерел влади. Джерелом будь-якої влади, зокрема в управлінні, є реальний вплив однієї частини явища на іншу, що свідчить про виникнення владних відносин.

Владні відносини – можливість однієї частини панувати над іншою, впливати на неї, здійснювати свою волю у взаємодії.

Керівник може впливати на підлеглих різними способами. У зв'язку з цим вирізняють три основні форми влади: утилітарну, авторитарно-нормативну і об'єднану.

Утилітарна влада – це вплив за допомогою сильних мотивів. Виконавець завдання знає: виконавши «щось», отримає «це».

Авторитарно-нормативна влада – законна. Виконавець вірить, що той, хто впливає, має право віддавати накази, а його обов'язок – чітко їх виконувати.

Об'єднана – влада групи. Ця влада величезна й часто несвідома. Норми встановлюються групами. Тому наша поведінка має відповідати нормі й культурі організації.

У всіх випадках, коли ми маємо справу з владою, маємо на увазі ступінь впливу керівника на підлеглого. Вплив – це поведінка одного індивіда, яка вносить зміни в поведінку іншого.

Відомий фахівець із психології управління Л. Е. Орбан-Лембрик зазначає, що джерелом будь-якої влади, зокрема й управлінської діяльності, є реальний вплив однієї частини явища на інші. На її думку, щоб владні відносини виникли, вплив повинний відбутися або визріти. Такий психологічний механізм утвердження влади в управлінні. Він формувався упродовж багатьох тисячоліть [11].

Тому сутність особистості керівника у процесі впливу на підлеглих, управління організацією найповніше розкривається через його ставлення до співробітників і персоналу, що особливо помітно під час аналізу безпосередньої їх участі у спільних діях.

Необхідно зазначити, що на взаємовплив керівника з підлеглими впливає особистий авторитет керівника. Авторитет характеризуєть-

ся громадським визнанням особистості, оцінкою групи її суб'єктивних якостей та їх відповідності об'єктивній ситуації в управлінському процесі. Серед важливих складових авторитету керівника потрібно назвати довіру, повагу до нього з боку інших людей, що виникають через переконання в наявності у керівника певних заслуг, впевненості у тому, що він діє професійно, наділений відчуттям симпатії до персоналу, виявляє щирість, порядність і водночас вимогливість у вирішенні поставлених завдань. На нашу думку, в цьому контексті доцільно підкреслити таке: за відсутності довіри підлеглих до керівника всі дії його здаються непрофесійними.

Отже, авторитет (лат. *autoritas* – вплив, влада) – це вплив індивіда, заснований на займаній ним посаді; визнання за індивідом права на ухвалення відповідального рішення в умовах спільної діяльності [9].

Психологічним підґрунтям авторитету керівника є його компетентність, діловитість, ділова коректність тощо. Значну роль при цьому виконують значущість його посади і можливості, які вона надає. Авторитет характеризують широта (кількісна ознака – сфера впливу, кількість осіб групи, залучених до взаємин), глибина (якісна ознака – авторитет посади, авторитет особистості, види діяльності, які охоплює авторитет), стабільність (часова характеристика). Основними компонентами структури авторитету керівника є глибокі професійні знання, морально-психологічні якості та стиль управління. Визнання керівника значною мірою забезпечують його особистісні можливості та якості.

Утвердженню авторитету керівника сприяють здатність адаптуватися до ситуації управління, надійність, рішучість, наполегливість, впевненість у собі, стійкість до стресу, готовність брати на себе відповідальність, дипломатичність, організованість, винахідливість, практично-психологічний розум, психологічний такт, енергійність, перспективність мислення, вміння ухвалювати творчі рішення в ризикових ситуаціях, схильність до інтуїтивного передбачення, концентрація уваги на розв'язанні проблем, а не на виявленні винуватців, тощо [5].

Для успішного здійснення управлінських функцій керівник не обов'язково повинен мати всі ці якості водночас. Але певний їх мінімум необхідний. До них насамперед належать високий рівень енергії, готовність брати на себе відповідальність, увага до соціальних ситуацій. Ефективний керівник мусить відчувати потребу впливати на людей і досягати обраних цілей. Вирішальним моментом у формуванні авторитету керівника є не тільки об'єктивна цінність його якостей і властивостей, а й суб'єктивне сприйняття їх підлеглими [3, с. 77–87].

Керівник, який тільки що призначений на посаду, часто не має особистого авторитету, а гарантована посадою влада дає йому силу

лише на початку діяльності. Далі має тривати формування авторитету, підґрунтям для якого можуть стати властивості, якості керівника, які за рівнем свого розвитку переважають такі ж якості інших людей. Тобто в основі авторитету є і громадське визнання особистості керівника, оцінення групою його суб'єктивних якостей, їх відповідності об'єктивній ситуації в управлінському процесі. За таких обставин поєднуються моральна, формальна (посадова) і функціональна (ділова, професійна) основи влади. Однак зводити владу лише до авторитету не можна, оскільки методи здійснення влади (насильство, переконання, примус) перебувають поза межами авторитету. Наприклад, підкорення для авторитету необов'язкове, а для влади воно конче необхідне [2].

Серед важливих складових авторитету – довіра, повага інших людей до керівника, передумовою яких є переконаність у наявності в керівника заслуг, упевненість, що він діє професійно, наділений відчуттям емпатії до персоналу, виявляє щирість, порядність і водночас вимогливість у розв'язанні обраних завдань. За відсутності довіри всі дії керівника здаються непрофесійними, такими, що не заслуговують на увагу, їх піддають сумніву. Дії авторитетного керівника можуть здаватися правильними навіть тоді, коли вони з позиції моралі або професіоналізму небездоганні [5].

Влада авторитету може мати реальне і формальне визнання. Реальний авторитет з погляду міцності влади вищий, ніж формальний. Наділеного ним керівника підлеглі сприймають без найменшого сумніву, його накази мають велику переконливу силу, а це позбавляє людей від розмірковувань щодо правильності управлінського рішення, розв'язання конфліктної ситуації тощо.

Влада авторитету, яка не потребує формального підсилення, є найдосконалішою формою управління. В сучасних умовах поширений і формалізований авторитет – підкріплена правом влада керівника. Однак в обох випадках застосування влади керівника є ефективним, якщо людина визнає її джерело законним (легітимним) і прийнятним. Влада керівника тим ефективніша, чим вищий його авторитет і чим більшими моральними і матеріальними можливостями управлінець наділений. Але повністю звести управління до влади неможливо.

Управління є значно ширшою формою організації поведінки людей, воно ефективне за умови врахування в його рішеннях потенціалу об'єкта, а також середовища, в якому об'єкт управління може оптимально виявити свої можливості.

Психологічний характер впливу керівника має на меті зміну поведінки працівника. Коли керівник скаржиться на недостатню впливовість, він має на увазі, що його погляди, почуття, зауваження і пропозиції не завжди підтримують інші люди [12].

Отже, процес соціально-психологічного впливу пов'язаний із проблемою ефективного керівництва. Реальне визнання керівник здобуває в результаті добросовісної і наполегливої праці. Є і штучні прийоми здобуття авторитету, хоч насправді це – псевдоавторитет, який має такі види:

- «авторитет» пригнічення (прагнення керівника демонстрацією переваги у правах, погроз скористатися владою, тримати підлеглих у постійній напрузі);

- «авторитет» резонерства (керівник вважає, що постійні повчальні бесіди посилюють його вплив на людей);

- «авторитет» педантизму (схильність керівника до суцільного контролю, дріб'язковості);

- «авторитет» підкупу (винагорода за працю безпосередньо залежить від особистих примх керівника, що породжує особисту відданість підлеглих керівникові);

- «авторитет» відстані (намагання керівника дистанціюватися від підлеглих, що, на його думку, має посилити вплив на них);

- «авторитет» доброти (неправильне розуміння сутності доброти до підлеглих за низької вимогливості);

- «авторитет» чванства (зверхність, роздута пихатість, надмірне захоплення владою) [8].

За ситуації, коли керівник недостатньо впливовий, можемо мати справу з чинниками, які не сприяють ефективному керівництву. Крім того, певні дії керівника призводять до швидких і безпосередніх результатів, вплив інших управлінських дій виявляється тільки з часом. Як видно, проблема полягає у тому, що впливовість в управлінській діяльності – це категорія інтегральна, яка охоплює і особистісні характеристики керівника, і особливості зовнішнього середовища. Деякі дії керівника призводять до швидких і безпосередніх результатів, інші виявляються тільки з часом. Аналіз причин свідчить, що впливовість в управлінській діяльності є інтегральною категорією, яка поєднує й як особистісні характеристики керівника, і особливості зовнішнього середовища.

Тому у взаєминах керівника з працівниками вирішальне значення має його авторитет. Авторитет керівника – це загально визнаний неформальний вплив його на підлеглих, що ґрунтується на знаннях, моральних якостях, досвіді; це форма здійснення влади. Джерелами авторитету керівника є посадовий статус і завойований престиж. Доповнюючи один одного, вони створюють передумови для нормального функціонування організації. Посадовий авторитет визначається системою субординації в структурах управління, наданими повноваженнями щодо прийняття управлінських рішень і виконання їх підлеглими,

зокрема й із застосуванням методів примусу. Він є правовою передумовою утвердження авторитету керівника [3, с. 77–87].

Отже, реальною умовою створення авторитету є правильний стиль спілкування з підлеглими й колегами, який обумовлює доброзичливу реакцію підлеглих на атрибути соціального статусу: необхідність виконання функціональних обов'язків знаходить розуміння, методи діяльності – схвалення, а особистісні якості – повагу. Загалом розгляд проблеми управлінського впливу керівника як прояв його влади та авторитету вказує на те, що нове бачення системи управління дедалі більше ґрунтується на визнанні пріоритету особистості та її ролі в управлінні.

Як і будь-яка діяльність, вплив керівника на підлеглих активізується певними мотивами, має певні цілі та призводить до певних результатів. До основних форм управлінського впливу входять: наказ; розпорядження; указівка; інструктаж; рекомендація; заклик; бесіда.

Розглянемо одну з найважливіших форм управлінського впливу керівника, якою є видача наказів (розпоряджень). Найчастіше керівникам не вистачає почуття впевненості. Вони знають, що необхідно робити, однак їм не вистачає здатностей і навичок досягти якісного виконання всіх своїх розпоряджень. Це спричиняє в них постійне відчуття невідповідності своєму місцю [4].

Розрізняють такі варіанти віддавання наказів і розпоряджень:

«Незрозумілий наказ». Він характеризується нечіткістю, неконкретністю, розмитістю вимог і, як правило, майже не має шансів призвести до позитивних результатів.

«Наказ-угода». Керівник закликає до логіки, почуття особистої зацікавленості або лояльності підлеглого. Цей метод може бути ефективним, якщо він удадо застосований, і підлеглий розуміє, чому йому необхідно змінити свою поведінку, виконати щось. Однак він корисний тільки тоді, коли підлеглий розділяє переконання та цінності керівника й організації в цілому.

«Наказ-погроза». Цей метод заснований на тому припущенні, що страх іноді є достатнім мотивом і упродовж короткого часу ефективний. Однак почуття образи може підсилитись і вплинути на самопочуття як керівника, так і підлеглого, може призвести до конфліктів. Він ефективний лише в екстремальних ситуаціях, які вимагають швидких дій.

«Наказ-прохання». Керівник намагається закликати до кращих почуттів підлеглого й забезпечити собі співчуття. Цей метод обґрунтований та ефективний за умови, що між керівником і підлеглим існує особлива довіра у відносинах.

«Наказ-підкуп». Керівник може надати своєму підлеглому якісь переваги, якщо він певним чином змінить свою поведінку, свої дії чи

буде виконувати що-небудь. У деяких ситуаціях підкуп як метод діє, однак його застосування має в собі небажані наслідки для керівника. Цей метод розділяє та протиставляє підлеглих, змушує їх надалі чекати ще більших поступок.

«Наказ – категорична вимога». Керівник використовує правила та вимоги звичайної субординації, щоби змусити підлеглого виконати певне завдання. Він у категоричній і лаконічній формі віддає розпорядження, що не обумовлює ні заперечень, ні двозначностей. Цей підхід не занадто оригінальний, але його перевагами є простота, чіткість, відсутність безлічі тлумачень [8].

Будь-який із варіантів віддавання розпоряджень і наказів ефективний лише в конкретній ситуації, за вирішення конкретних завдань і стосовно конкретного підлеглого.

Висновок. Отже, загалом розгляд проблеми управлінського впливу керівника як прояв його влади та авторитету вказує на те, що нове бачення системи управління, розроблення оптимальних підходів до управлінської діяльності дедалі більше ґрунтується на визнанні пріоритету особистості та її ролі в управлінні. Саме особистісний чинник є тією психологічною компонентою, що вносить індивідуальне «забарвлення» в управлінську діяльність. Зміни в управлінні зумовили зміни нормативних вимог до керівників, їх професійної компетенції, здатності орієнтуватися у зростаючих інформаційних потоках, уміння ефективно використовувати засоби ділового спілкування, створювати працездатний колектив та ін. Це, своєю чергою, вимагає дослідницької уваги до психологічних аспектів роботи з управлінським персоналом.

Перспективним та актуальним напрямом подальшої наукової роботи в цій сфері є здійснення емпіричного дослідження з метою з'ясування структурного впливу керівника на підлеглих, крізь призму його влади та авторитету.

1. Берн Е. Лідер і група: Про структуру і динаміку організацій і груп / Е. Берн; пер. з англ. – К.: Літур, 2001. – 320 с.

2. Вернер З. Керувати без конфліктів / З. Вернер, Л. Ланг. – М.: Економіка, 2000. – 335 с.

3. Волков І. П. При особистому авторитеті керівника / І. П. Волков // Соціальна психологія особистості; за ред А. А. Бодалева. – Л.: Знання, 2004. – С. 77–87.

4. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади: навч. посібник / за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 164с.

5. Джон Максвелл. 21 обов'язкове качество лидера / Максвелл Джон. – Мн.: ПОПУРРИ, 2004. – 119 с.

6. Доценко Є. А. Психологія маніпуляції / Є. А. Доценко. – М.: Изд-во МГУ, 2006. – 98 с.

7. Дукер П. Ефективний керівник / П. Дукер. – М.: Економіка, 2004. – 257 с.
8. Ковальов А. Г. Колектив і соціально-психологічні проблеми керівництва / А. Г. Ковальов. – М.: Політвидав, 2009. – 275 с.
9. Короткий психологічний словник / за ред. В. Петровського. – М.: Педагогіка, 2000. – 412 с.
10. Куліков В. М. Методи управління / В. М. Куліков. – К.: МАУП, 2007. – 157 с.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: навч. посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 400 с.
12. Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти; за наук. ред. Л. М. Карамушки. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
13. Шейнов В. П. Как управлять другими, как управлять собой / В. П. Шейнов. – Мн.: Амалфея, 2006. – 211 с.

Баранюк Н. И., Гоца В. М. Влияние руководителя на подчиненных как проявление его власти и авторитета

Осуществлен теоретический анализ проблемы влияния руководителя на подчиненных. Определены психологические особенности власти и авторитета руководителя и очерчено специфику их влияния на уровень межличностных отношений в коллективе. Освещены основные формы воздействия руководителя на подчиненных.

Ключевые слова: *руководитель, подчиненные, влияние, власть, авторитет.*

Baranyuk N. I., Goza V. M. Influence of the chief on the subordinates as manifestation of his power and authority

The theoretical analysis of the influence of the chief on subordinates are carried out in the article. Psychological characteristics of the power and authority of the chief are analyzed and the specifics of their influence on the level of interpersonal relationships within the staff are outlined. The basic shapes of the chief influence on subordinates are covered in the work.

Key words: *supervisor, subordinates, influence, power, authority.*

Стаття надійшла 16 грудня 2013 р.

ПОНЯТТЯ АДАПТАЦІЇ У СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Здійснено теоретичний аналіз розуміння змісту, сутності та чинників адаптації у різних підходах. Окреслено основні види адаптації. Встановлено сутнісні характеристики сучасного розуміння феномена адаптації.

Ключові слова: адаптація, підходи до дослідження адаптації, сутність, зміст, рівні, види адаптації.

Постановка проблеми. Сучасний рівень науки постійно змінюється, підвищується. Так, щороку з'являються нові дослідження, що зумовлено необхідністю постійного прогресу суспільства. Не залишилась осторонь й психологія, що доволі швидкими темпами розвивається. Психологія вирізняється тим, що фактично стосується всіх сфер людського буття. Її називають наукою XXI століття.

Серед питань, які досліджує психологія, на особливу увагу заслуговує проблема адаптації, суть якої полягає у визначенні успішності, надійності, стабільності людини у різних сферах її діяльності. Вивчаючи літературні джерела з проблеми психологічної адаптації, ми помітили неузгодженість понять у цій галузі, що ускладнює здійснення досліджень і подальший розвиток теорії. У зв'язку з цим виникає необхідність чіткого аналізу місця та ролі основних категорій поняттєвого апарату теорії психологічної адаптації.

Стан дослідження. Вивченню адаптації присвячено незліченну кількість досліджень і теоретичного (Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтєв, Г. О. Балл, Ж. Піаже, Г. Сельє, О. Ф. Лазурський, С. Л. Рубінштейн та ін.), й практичного спрямування (В. А. Енгельгард, М. Г. Кджанян, Б. Д. Паригін, Л. Г. Почебут, В. А. Чикер та ін.).

За останні 10–15 років здійснено низку досліджень, що поглибили, розширили та дещо урізноманітнили знання з цього питання. Економіко-соціальні аспекти адаптації вивчали: Н. І. Татарнікова, Н. В. Рябцева, О. М. Бондаренко, А. С. Саєнко, С. Ф. Зражевський, А. В. Камбур, питання адаптації до навчально-виховного процесу і учнів (студентів), і вчителів (педагогів) у різних її аспектах дослідили Т. А. Кухарчук, Б. А. Рудов, М. Г. Горліченко, Ю. О. Бохонкова, С. М. Хатунцева, С. М. Кулик, Л. П. Хахула, І. І. Бойко, В. А. Скрипник, І. І. Бондаренко, В. М. Павлушенко та багато інших. Крім того, є низка досліджень особливостей адаптації у діяльності в особливих умовах (Н. А. Агаєв, В. М. Невмержицький, І. В. Каськов, В. Д. Кислий,

О. Р. Охременко), адаптації особистості після відбуття покарання у місцях позбавлення волі (Б. М. Телефанко, В. В. Проскура). Також питаннями адаптації працівників до умов професійної діяльності цікавились Ву Тхієу Занг, А. А. Согорін, В. В. Шкурко. У цих напрямках використовувалися різні тлумачення поняття «адаптація».

З огляду на різноманітність підходів до вивчення адаптації, є необхідність періодичного аналізу її сутності та змісту як категорії психологічної науки, що дасть змогу зрозуміти сучасний стан дослідження питання, його особливості та визначити шляхи подальшого розвитку. Також заслуговує на увагу проблема занадто широкого тлумачення явища адаптації.

Тому **метою** цього наукового пошуку є здійснення теоретичного аналізу нових тлумачень сутності та змісту поняття «адаптація» у різних підходах відповідно до суспільної дійсності.

Виклад основних положень. Адаптація є однією з найважливіших наукових проблем. Це підтверджує те, що ще 1865 року вперше постало в науковому світі питання щодо адаптації. Так, тоді Г. Ауберт увів термін «адаптація», який розпочав використовуватися у літературі. Спочатку під адаптацією розуміли зміну чутливості аналізаторів під впливом пристосування органів чуттів до діючих подразників [15, с. 45]. Вказане свідчить про те, що до зародження наукової психології, питання про актуальність адаптації вивчали провідні фізіологи того часу. Й не дивно, що внаслідок майже 150-річної історії дослідження вказане питання набуло широкого й ґрунтовного вивчення.

Більшість дослідників адаптації погоджуються з тим, що адаптація – це доволі складний феномен. Так, адаптацію у широкому значенні трактують:

- як процес пристосування індивідуальних та особистісних якостей до життя та діяльності людини в умовах, що змінюються;
- як активну взаємодію особистості та середовища залежно від ступеня її активності;
- як перетворення середовища згідно з потребами, цінностями й ідеалами особистості, або як переваги залежності особистості від середовища;
- як зміни, що супроводжують на рівні психічної регуляції, становлення (та відновлення), збереження динамічної рівноваги у системі «суб'єкт праці – професійне середовище» [8; 12; 14].

Одночасно широта досліджень набула такого розмаху, що сформувалися принципово різні підходи до вивчення цього питання. Так, останні теоретичні дослідження вказують на значну розбіжність у поглядах щодо виокремлення наукових підходів. Тому існує необхідність короткого узагальнення останніх теоретичних досліджень.

С. М. Кулик, яка здійснила аналіз підходів дослідження адаптації, вирізняє такі основні підходи: *біофізіологічний, психологічний, інформаційно-комунікативний* [7, с. 98]. Ці напрями представлені у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ АДАПТАЦІЇ

№ з/п	Напрями та підходи у вивченні адаптації	Суть підходу	Вид адаптації, що досліджується
1	Біолого-фізіологічний підхід	Пристосування та активне підтримання необхідного рівня відповідності будови організму до внутрішніх та зовнішніх змін, що виникають під впливом середовища біологічних, хімічних, екологічних, фізіологічних (температурі, атмосферному тиску, освітленню, та ін.) факторів.	біологічна, фізіологічна, анатомічна, медичинська, екологічна, ергономічна
2	Психологічний підхід	Формування індивідуального стилю діяльності. Діалектична єдність діяльнісних і соціально-психологічних відношень суб'єктів адаптації і соціального середовища. Входження людини у систему внутрішньо-групових відносин і пристосування до них. Вироблення зразків мислення й поведінки, які відображають систему цінностей і норм конкретного виробничого колективу. Придбання, закріплення й розвиток умінь і навичок міжособистісного спілкування у такому колективі.	психологічна, соціальна, соціально-психологічна, особистісна, професійна
3	Інформаційно-комунікативний підхід	Зміна структури або функції системи та керуючих впливів на основі одержаних даних і поточної інформації з метою досягнення оптимального стану при недостатній апріорної інформації або змінених умовах діяльності. Пошук, сприйняття й переробка інформації у контактах.	взаємна адаптація психосемантичних систем

Підхід В. Д. Кислого дуже схожий з позицією О. О. Теличкіна, який розрізняє три основні напрями дослідження проблеми адаптації,

кожен із яких лежить в області психофізіології. Він вирізняє: а) клініко-психологічні дослідження стресу (адаптація вивчається поза контекстом конкретної предметної діяльності); б) вивчення реакцій конкретних органів та психічних процесів на робоче навантаження або на несприятливі умови діяльності (шум, гіпоксія, тиск); в) комплексне вивчення психічного і фізіологічного стану індивіда в процесі адаптації [6, с. 45].

О. М. Галус у своїй докторській дисертації виокремив такі підходи у поясненні (дослідженні) механізмів адаптації:

– *організоцентричний*, де одиницею еволюції є окремий індивід, а відбору відводиться незначна роль, еволюційний розвиток зовсім заперечувався. Ця концепція еволюції породила помилкові уявлення про перебіг філогенетичних адаптацій, що відбувається шляхом функціонального пристосування або в результаті психічних реакцій індивідів і цілеспрямованості еволюційного процесу загалом;

– *популяційноцентричний* (популяція розглядалася як система взаємопов'язаних індивідів, де вирішальну роль виконує обмін генетичною інформацією між індивідами і внутріпопуляційний добір). Необхідно вказати, що саме генетична інформація забезпечує адаптацію наступних поколінь, яка набута їх пращурами;

– *біоцентричний*. Його сутністю (змістом) є здатність біосистеми до саморегулювання, де проявляється динамічна суперечність понять: причина і наслідок, випадкове і необхідне, внутрішнє і зовнішнє. Так, внутрішні процеси біосистем спрямовані на стабілізацію внутрішнього середовища (гомеостаз) й на неперервну його модуляцію до потреб;

– *медико-фізіологічний*, згідно з яким існує адаптація, яка набувається за індивідуального життя (онтогенезу). Ця адаптація формується в процесі взаємодії з довкіллям і нерідко забезпечується глибокими структурними змінами організму. Набуті в житті зміни не передаються спадково, вони нашаровуються на спадковій ознаки організму, і в сукупності з ними формується індивідуальний облік;

– ще один такий, який учений чітко не визначив, але охарактеризував як соціологічний підхід, оскільки вказав, що адаптація є процесом «входження», «вживання» людського індивіда в деяку цілісну систему соціальних зв'язків [5, с. 26].

О. М. Галус спирається на бачення О. Г. Мороза та вказує, що адаптація відбувається на двох рівнях: перший (нижчий) – у сфері відносин «організм – природне середовище» (характеризується біологічними закономірностями, проте знаходиться під впливом соціальних умов, котрі не регулюють стосунків між людським організмом і при-

родним середовищем, але модифікують істотні закономірності цієї взаємодії) і другий (вищий) – у сфері відносин «особистість – соціальне середовище» (характеризується взаємовідносинами особистості й соціуму і відрізняється від біологічної адаптації) [5, с. 38].

На основі викладеного доцільно здійснити узагальнення. Так, ми вважаємо, що найбільш ґрунтовним, прагматичним і систематизованим є бачення виокремлених наукових підходів С. М. Кулик. Інші результати теоретичного дослідження наукових підходів відображають тільки окремі аспекти адаптації та представлені у С. М. Кулик.

Розподіл цих підходів доцільний тільки з теоретичної точки зору. А практично реальна взаємодія якостей здійснюється одночасно, на трьох рівнях. Тому під час розгляду цих рівнів адаптації треба дотримуватися погляду на них як на взаємодіючі підсистеми відповідних підпросторів характеристик особистості, що знаходяться у відносинах гнучкої ієрархії.

За результатами теоретичного дослідження можна встановити такі підходи до вивчення адаптації:

системний – порушив чимало питань, розв'язання яких неможливе з позицій елементцентризму, який призводить до спрощених трактувань. На основі низки досліджень і визначень вважається, що головна властивість біологічних саморегулюючих систем виявляється в їх здатності до гнучкої поведінки у середовищі. Для таких систем характерні невизначеність (неповний детермінізм) і надмірність [11].

Концепція системності трудової діяльності людини розглядає процеси адаптації не лише на індивідуальному рівні, але й на вищих рівнях, включаючи антропобіоценоз, біосферу, ноосферу [4].

Діяльнісний підхід виражає діалектичну взаємодію адаптанта із середовищем адаптації, що виступає як причина появи адаптивної потреби. Тут адаптація розглядається як пристосування до змінних чинників зовнішнього середовища, рідше до себе, що пояснюється труднощами вивчення адаптації у внутріособистісному просторі людини [1].

Концептуальні засади означених підходів особливо застосовуються у дослідженні процесу адаптації людини до ризиконебезпечних професій та розроблення на їх основі методів і прийомів оптимізації цього процесу.

З позиції філософії, соціології, політології, психології і педагогіки сутність адаптації не відсторонює біологічні і фізіологічні форми пристосування, а видозмінює і опосередковує їх від природного пристосування «індивід – природне середовище» до соціального пристосування «особистість – соціальне середовище». Зміни, які супроводжують процес адаптації, пронизують усі рівні організму від молекулярної

до психологічної регуляції. Соціальні чинники впливають на поведінку людини через «внутрішні умови», тобто через індивідуальні особливості, які створюються за участю зовнішніх умов. На думку Г. І. Царгородцевої, для людини немає такого середовища, вплив якого не опосередковувався б соціальними чинниками [9]. Тому у широкому розумінні процес адаптації прирівнюють до процесу соціалізації, розглядаючи його, зокрема, як:

- єдиний процес взаємодії особистості і суспільства;
- частину процесу соціалізації, що виникає на різних її етапах;
- один із основних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості.

С. Є. Шишов і І. Г. Агапов, розглядаючи здатність і готовність молоді до продуктивної взаємодії зі суспільством, розрізняють поняття «адаптація», «соціалізація» та «інтеграція», під якими розуміють: соціальна адаптація – перший рівень взаємодії, що характеризується пристосуванням людини до нових умов змінного соціуму; соціалізація – другий, вищий рівень взаємодії, що характеризується ефективним освоєнням соціальних ролей і культурних норм та успішним функціонуванням молоді у суспільстві; інтеграція (в соціум) – третій, найвищий рівень взаємодії, що характеризується успішністю і творчою активністю молоді з перетворення суспільства відповідно до загальнолюдських цінностей [13, с. 11].

На думку П. С. Кузнецова, якщо соціалізація є історично детермінованим напрямом розвитку особистості, то її можна розуміти як одну із форм прояву адаптації. Соціалізація – це форма розвитку особистості, яка через суспільно-історичний характер найбільше обумовлена процесом адаптації. Чимало учених вважають, що соціалізація становить той же процес адаптації, тільки в такому випадку відбувається певне відхилення від психофізіологічних і біологічних властивостей особистості зосереджується увага на соціальних властивостях, яких вона набуває під впливом соціуму. Розбіжності в позиціях обох груп спричинені порівнянням обсягів цих понять. Але характер взаємовідносин між адаптацією і соціалізацією складніший [4].

М. П. Лукашевич акцентує, що «соціалізація – це тривалий, безперервний процес входження особистості у суспільство загалом, через набуття соціального досвіду людства, тоді як адаптація пов'язана зі змінами середовища і триває до моменту досягнення вільного функціонування в середовищі; процес уходження особистості в конкретну соціальну спільноту через засвоєння соціального досвіду цієї спільноти й використання нагромадженого соціального досвіду» [8, с. 79]. Зазначене розуміння взаємозв'язків і взаємопереходів процесів адаптації та соці-

лізації є основою *адаптивно-розвивальної концепції соціалізації*, що спирається на взаємодію біологічного, психологічного та соціального механізмів адаптації.

Процес адаптації особистості у *соціальній психології* розглядається як механізм урівноважування особистості та соціуму. Соціально-психологічна адаптація особистості досліджувалася у працях О. І. Зотової, Б. П. Паригіна та ін. Соціально-психологічний аспект адаптації пов'язаний з труднощами засвоєння нових соціальних норм, установлення і підтримування певного соціального статусу в малій групі. У соціально-психологічній адаптації розділяють поняття «приспосовування» і власне «адаптація»; спостерігається тенденція руху від пасивного пристосування до побудови системи продуктивної взаємодії особистості і середовища, особистості і діяльності. Пристосування є елементом процесу адаптації і відображає форму первинної взаємодії суб'єкта із об'єктами адаптації і через них із середовищем. Саме тому у соціальній психології виділяють два види адаптації, які пов'язані між собою і впливають одна на одну:

професійна адаптація (визначений рівень оволодіння професійними навичками й уміннями, формування професійно необхідних якостей особистості, розвиток стійкого позитивного інтересу і відношення до обраної спеціальності). Н. Г. Ничкало розглядає професійну адаптацію особистості як різновид соціальної в єдності ціннісно-нормативних, психофізіологічних, діяльнісних і соціально-психологічних аспектів, які взаємопов'язані [10] і визначає чотири основні етапи адаптації людини до професійної діяльності, зокрема:

1 етап – формування базового психофізичного, морального та інтелектуального потенціалу, необхідного для ефективної професійної діяльності; профорієнтацію учнів, молоді; допрофесійну підготовку. 2 етап – пошук найприйнятніших робочих місць з урахуванням особистісного трудового потенціалу і кон'юнктури на ринку праці; професійний відбір працедавцями претендентів на певні робочі місця; укладання трудової угоди, що регламентує умови праці на робочому місці. На 3 етапі здійснюється входження в колектив, пристосування до режиму, організації праці, соціально-психологічних взаємин у групі; оволодіння професійними навичками, характерними для певної установи; інтеріоризація культур і норм організації. 4 етап – горизонтальна та вертикальна мобільність усередині підприємства, між підприємствами і професіями; входження адаптанта у систему неперервного професійного зростання та професійної творчості);

соціально-психологічна адаптація (залучення працівника у систему взаємин, що характеризують конкретну групу, до людей та коле-

ктиву (акомодація та асиміляція організаційних умов, форм і відношень у певному організаційному середовищі)) [1].

В адаптаційному процесі, що протікає доволі успішно, виокремлюють таку психічну властивість особистості, як адаптованість. На думку О. Г. Маклакова, адаптованість трактується як рівень фактичного пристосування людини, її соціального статусу і самовідчуття – задоволеності чи незадоволеності собою і своїм життям [9, с. 22]. Людина може бути гармонійною й адаптованою або дисгармонійною і дезадаптованою. Дезадаптація – завжди психосоматична та протікає в трьох формах: невротичній, агресивно-протестній і капітулятивно-депресивній.

Ф. Б. Березін та ін. диференціюють психологічну і психофізіологічну адаптацію. Вони розглядають ефективну психологічну адаптацію як одну з передумов успішної професійної діяльності [3].

Щодо деяких теоретичних моментів питання рівнів адаптації, то Г. Хелсон, намагаючись зрозуміти природу активності, зважав на те, що людина, прагнучи до чогось,удовольняється не досягненням стану рівноваги, а досягненням більшої різноманітності та інтенсивності задоволень, пов'язаних із вищим рівнем пристосування. Він висунув *теорію рівнів адаптації* (рівень адаптації є початком відліку, до якого належать градієнти стимулювання. Чим стрімкіший градієнт, тим більший вплив стимулу на організм і тим більша реакція на нього) [12].

Висновки. Здійснений теоретичний аналіз останніх досліджень й основних підходів до дослідження змісту, сутності адаптації у різних її розуміннях дав змогу встановити, що:

1) сучасне розуміння сутності адаптації у науковій літературі можна викласти так: це процес бажаного або вимушеного входження до будь-якої сфери діяльності особистості, успішність якого залежить від ступеня узгодженості умов з можливостями організму та психіки людини;

2) змістовим наповненням адаптації є поетапне набуття узгодженості між середовищем (біофізичним і суспільним) та особистістю із застосуванням взаємного певного впливу;

3) ефективність процесу адаптації значною мірою залежить від взаємозалежності та взаємодоповнюваності біофізіологічних особливостей адаптанта, екологічних обставин у країні, психічних властивостей працівника, його психічного стану, психологічних реакцій на стреси, особливостей професійної діяльності, кваліфікації та культури людини, технологічного, науково-інформаційного розвитку суспільства.

Подальших наукових досліджень потребує вивчення проблеми впливу умов середовища, оптимізації входження особистості у

професію та успішного функціонування в ній через розроблення шляхів пришвидшеної соціалізації, узгодження обґрунтованих шляхів і засобів оптимізації адаптації.

1. Андреева Д. А. О понятии адаптации: исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе / Д. А. Андреева // Человек и общество. Проблемы интеллектуального и культурного развития студенчества. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – Вып. 13. – С. 62–69.

2. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л.: Наука, 1988. – 270 с.

3. Березин Ф. Б. Психофизиологические, психологические и социальные предпосылки адаптации человека в условиях Севера и критерии оценки / Ф. Б. Березин // Адаптация человека в различных климатогеографических и производственных условиях. – Новосибирск, 1981. – Т. 2. – С. 30–31.

4. Бернштейн Н. А. Биомеханика и физиология движений: избр. психол. труды / Николай Александрович Бернштейн. – М.: Академия пед. и социальн. наук, 1997. – 608 с. – (Психологи Отечества).

5. Галус О. М. Педагогічне управління адаптацією майбутніх учителів у системі ступеневої освіти: дис... д-ра пед. наук: 13.00.06 / О. М. Галус. – 2009. – 125 с.

6. Кислий В. Д. Особливості соціально-психологічної адаптації офіцерів-випускників до діяльності в особливих умовах: дис. канд. психол. наук: 19.00.09 / В. Д. Кислий. – Харківський військовий ун-т. – Х., 2003. – 118 с.

7. Кулик С. М. Психологічні особливості управління професійною адаптацією вчителів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / С. М. Кулик; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 140 с.

8. Лукашевич Н. П. Социология воспитания: краткий курс лекций / Николай Павлович Лукашевич. – К.: МАУП, 1996. – 180 с.

9. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 16–24.

10. Ничкало Н. Г. Адаптація професійна / Н. Г. Ничкало // Енциклопедія сучасної України. – К.: Держ. голов. підприємство респ. ВО, 2001. – Т. 1: «А». – С. 179–180.

11. Солодухова О. Г. Становлення особистості вчителя у процесі професійної адаптації. Монографія / О. Г. Солодухова. – Донецьк: ТОВ «Лебідь», 1996. – 176 с.

12. Философские проблемы теории адаптации / под ред. Г. И. Царегородцева. – М.: Мысль, 1975. – 277 с.

13. Шишов С. Е. Компетентностный подход к образованию как необходимость / С. Е. Шишов, И. Г. Агапов // Мир образования – образование в мире. – 2001. – № 4. – С. 8–19.

14. Эшби У. Р. Конструкция мозга. Происхождение адаптивного поведения / У. Росс Эшби. – М.: МГУ, 1962. – 399 с.

15. Aubert H. Physiologie der Netzhout / H. Aubert. – Breslau, 1865. – 113 s.

Блаживский Н. И. Понятие адаптации в современной научной литературе

Осуществлен теоретический анализ понимания содержания, сущности и факторов адаптации в разных подходах. Очерчены основные виды адаптации. Установлены сущностные характеристики современного понимания феномену адаптации.

Ключевые слова: адаптация, подходы к исследованию адаптации, сущность, содержание, уровни, виды адаптации.

Blazhivskiy M. I. Modern understanding of the notion «adaptation» in scientific literature

The theoretical analysis of understanding of maintenance, essence and factors of adaptation in different approaches is carried out. The basic types of adaptation are outlined. Essence descriptions of the modern understanding to the phenomenon of adaptation are set.

Key words: adaptation, approaches to the research of adaptation, essence, maintenance, levels, types of adaptation.

Стаття надійшла 30 грудня 2013 р.

УДК 316.624.3 (316.343.656)

О. М. Лозинський

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ У ФОРМУВАННІ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА АБСОЛЮТИЗМУ

Проаналізовано психологічний вплив політичної корупції на формування феодальних відносин та абсолютизму у середньому та пізньому Середньовіччі. Зауважено, що саме політична корупція стала засобом руйнування приватновласницької системи економічних відносин і формування феодальних відносин, а згодом абсолютизму.

Ключові слова: політична корупція, тиранія, феодальні відносини, абсолютизм, політичний підкуп, томізм.

Постановка проблеми. У Середньовічній історії європейських народів явище політичної корупції стало засобом остаточного знищення громадянського статусу та економічних основ автономності для більшості населення та запровадження феодальних відносин. Першим етапом у трансформації суспільних стосунків була зміна власності на землю: втративши право власності, колишні селяни-землевласники

перетворились на орендарів землі, а згодом – на кріпаків. Такі реформи вплинули на менталітет населення державних утворень Європи. З одного боку, переважна кількість людей не лише формально-юридично втратила власність, їх безправний та безвласницький соціальний статус спричиняв докорінні особистісно-психологічні деформації (формував кріпацько-підданський менталітет). З іншого боку, нечисленна верства крупних власників (феодала, єпископи) та політичних фігур (імператори, монархи, Папи) формували специфічну владну психологічну ідентичність. У Середньовіччі окрему соціальну роль, на думку представників історичної школи в економічній теорії (Вернер Зомбарт та ін.), розпочинають виконувати представники кримінальних груп (пірати, розбійники, спекулянти) [5].

Стан дослідження. Слово «corruptio» (corruptum) етимологічно означало псувати, вимотувати, розбещувати, задобрювати подарунками, підкуповувати, схилити до злочину. У римському праві воно узагальнено означало діяльність групи осіб, спрямовану на порушення принципів здійснення судочинства або керування суспільством [1].

Проблема впливу корупції на розвиток суспільств цікавили багатьох мислителів: від Сократа, Платона, Арістотеля – до Макіавеллі, філософів-утопістів, прагматиків та ін. Окремі спостереження щодо наслідків політичної корупції в історичному контексті знаходимо в працях В. Вундта, Г. Лебона, Г. Тарда, А. Адлера, К.-Г. Юнга, Е. Фромма, Т. Адорно, В. С. Макарчука [10], Ю. В. Кузовкова [6], І. Лесні [8] та ін. Дослідники зважили на те, що політична корупція має глибокі історичні та психологічні коріння, вона впродовж історії впливала на суспільну психологію та розвиток народів. Зрозуміти політичну корупцію як явище сьогодення можливо за детального вивчення її історичного генезису.

Історико-психологічні дослідження політичної корупції дають конкретно-історичні приклади того, якими засобами політична корупція оволодівала суспільством, як змінювала світогляд і ціннісні орієнтації людей, якими засобами політичну корупцію намагалися приборкувати і що з цього вийшло.

Метою статті є аналіз психологічного впливу політичної корупції на формування феодалних відносин у середньому та пізньому Середньовіччі (Візантія, Франкська держава), а також на формування абсолютизму в Європі на прикладі Франції та Англії.

Виклад основних положень. Політична корупція – стратегія дій політичних і посадових осіб та груп, спрямована на концентрацію влади та монополізацію економічних ресурсів. На ціннісному рівні політична корупція зазвичай нищила досі існуючі соціально прийнятні норми і нав'язувала населенню «нові» правила життя.

Корупція у Візантії. Аналізуючи історію Візантії, дослідники зазначають, що імператори Константин (313–337 р. н. е.) та Феодосій (379–395 р. н. е.) започаткували формування феодальних відносин: ними на державному рівні було заборонено селянам покидати землю своїх господарів, а ремісникам залишати міста та корпорації.

Найбільшого впливу Візантія досягла за правління Юстиніана I (527–565 рр. н. е.), котрий у внутрішній політиці централізував владу (законодавчо закріпив необмежену владу імператора), обмежив владу сенаторської аристократії, зміцнив правове становище християнської церкви, мав право відпускати на волю рабів, а в зовнішній політиці перетворив Візантію на наймогутнішу державу того часу, що підпорядкувала собі Балкани, Малу Азію, Сірію, Єгипет, Карфаген, південь Іспанії, Італійський півострів.

Поряд з успіхами при Юстиніані I розпочались масові голодомори, громадянські заворушення, а також епідемії чуми. Дослідники припускають, що ці лиха не були стихійні, а стали наслідком цілеспрямованих дій влади і корумпованої олігархії, котра скупила місця в сенаті, державній раді, хабарами купувала лояльність військового керівництва, тримала контроль над економікою, морською та сухопутною торгівлею (зокрема, продуктами харчування).

Попри так звану кодифікацію римського права, здійснену при Юстиніані I, цей монарх остаточно зруйнував у Візантії передумови правової держави. Олігархія цілковито підпорядкувала систему судочинства: посади в судах і судові рішення продавались практично неприховано.

Під приводом знищення релігійних ересей Юстиніан I пограбував церковні коштовності в Сирії, Палестині, Греції, Малій Азії, а майно сотень тисяч репресованих перейшло в державну власність.

В економічній сфері було створено монополію на продаж хліба і товарів щоденного вжитку (ліквідовано продаж дешевих сортів хліба, відмінено державну харчову допомогу біднякам). Влада занастила інфраструктуру водопостачання в Константинополі та інших містах (населення переживало нестачу води) та відмінила платню лікарям. Така політика спричинила спалахи голоду, а згодом епідемій чуми та масовий голодомор. Лише під час голоду 542 р. загинула половина мешканців Константинополя.

Тиранію Юстиніан I вміло прикривав лицемірним виданням «благих» законів та указів, в яких високопарними словами забороняв монополії, засуджував корупцію, напучував чиновників, як вони повинні поводитись. Насправді імператор оточив себе кримінальними високопосадовцями, насаджував монополії, торгував посадами, сприяв

уникненню від відповідальності за скоєні злочини найвищих функціонерів влади і війська, з метою економії поставляв армії зіпсуті харчі.

Після правління Юстиніана I роль олігархії зростає. Її значущість збільшувалась під час зміни імператорів: новий монарх у IV–VI ст. мав бути затверджений сенатом, армією, підтриманий народом. Лише з VII ст. процедуру затвердження було ліквідовано і владу у Візантії монархи почали передавати у спадок, або ж здобувати силою. Наступним кроком зміцнення позицій олігархії стало утвердження на імператорському престолі своїх ставлеників і знищення опозиційної партії прасинів (що представляла інтереси середнього класу – ремісників, торговців).

Політична корупція спричинила не лише моральну, але й інтелектуальну деградацію візантійського суспільства. Не залишилося аристократичних людей, на більш як сторіччя завмерло літературне і художнє життя, посади в державному апараті займали неписьменні й часто аморальні особи. Корупційні методи олігархічної та чиновницької верхівки Візантії спричинили у VII ст. громадянські бунти на всій території держави. Нестабільністю скористались араби (від'єднали території Сирії, Палестини, Єгипту, Північної Африки, Півдня Іспанії), слов'янські завойовники, авари.

Катаклізми VII–VIII ст. пройшли під гаслом експропріації великої приватної власності, терору щодо олігархів і корумпованих верхів, ґрунтовних реформ соціального укладу та економіки. Впродовж VII ст. у латифундистів відбирали землі і передавали общинам, котрі сплачували податки, а під час війни мали надсилати до війська певну кількість воїнів у повному озброєнні. Це відвернуло на кількасот років занепад Візантії.

В економіці було реформовано ремісничу та сільськогосподарську галузі. Запроваджено професійні корпорації (цехи), що мало з метою зменшення корупції від підпорядкування виробників і торговців олігархічним групам. Цехи повинні були діяти згідно зі встановленими правилами, спрямованими на унеможливлення спекуляцій: заборонялось притримувати товари для створення штучного дефіциту і підвищення цін, торгівлі заборонено виходити за межі встановленої торгової націнки на товари. Ці заходи знизили рівень корупції у Візантії, стабілізували ціни, зробили стабільним постачання населення продуктами харчування. Держава до X ст. захищала професійні корпорації перед заможними людьми, на два століття встановивши бар'єр перед формуванням феодалських відносин [3; 4].

Надмірне державне регулювання та зрівнювання мало негативний бік: приватна ініціатива у Візантії не мала підтримки ні в сільсь-

кому господарстві, ні в ремісництві; не з'являлось ні наукових, ні технічних інновацій; суспільство припинило розвиватися. В західноєвропейських країнах з X–XII ст. невід'ємним елементом будь-якого містечка був повітряний млин (запозичений з Персії), натомість у Візантії зерно продовжували молоти, використовуючи силу коней чи биків, що обертали жорна. Економіці не давали розвиватись державні заборони на розвиток приватної власності. Це спричинило економічне відставання від інших держав.

Імператори, що правили в Візантії впродовж 900–1025 рр., намагались завадити скуповуванню селянських земель, конфісковували власність магнатів. Однак зовнішні напади на Візантію впродовж X–XI ст. та економічний занепад більшості селянських та ремісничих господарств і цехів послабили владу імператорів. Це спричинило більшу автономію фінансової олігархії, котра перетворювалась на феодалів. Наступним їх кроком було часткове перебирання права збору податків, здійснення судочинства та озброєння власними військами.

Обмежити зростання могутності феодалів спробував імператор Андронік I Комнін (1183–1185), однак унаслідок змови його було усунуто від влади. Остаточно похитнули Візантію походи хрестоносців (у 1095 р. благословив папа Урбан II), що завершилися захопленням і пограбуванням Константинополя (1202–1204). Візантія перетворилася на Латинську імперію, в якій занепадала економіка, ослабла армія та центральна влада, розпочались внутрішні суперечності.

Неймовірно зростання політичної корупції в X–XII ст., як стверджують дослідники, було притаманне не лише для Візантії. Явище політичної корупції охопило більшість держав, котрі провадили морську і річкову торгівлю (Хазарський Кагант, Київську Русь, країни Скандинавії, Середземномор'я, Середньої Азії), підштовхнувши їх до громадянських заворушень, голодоморів, епідемій, війн, релігійної ненависті й сотень тисяч винищених людей [0].

Корупція у формуванні феодалізму та абсолютизму в Європейських державах. Упродовж перших століть нової ери Західна Римська імперія зазнавала інтенсивного тиску з боку різних народів – германських племен, вестготів, вандалів, гунів, саксів, англів, аварів, слов'янських племен, арабів. Врешті 476 р. у результаті державного перевороту був убитий останній імператор Ромул Августул, після чого територія Західної Римської імперії була підпорядкована Візантії.

На кінець V ст. на території колишньої Західної Римської імперії утворилося декілька держав, найстійкішою з яких виявилась Франкська монархічна держава (займала територію теперішньої Франції). У політичному управлінні головну роль виконував король, народні

збори не мали впливу, народне ополчення було замінене регулярною армією. Дружинники у випадку захоплення нових територій отримували від короля титули і землі. Швидкими темпами більшість орних земель перейшла у власність знаті, тому домінуючими стають феодалні відносини. Безземельні люди змушені були проситись до власників, щоб ті виділили їм для прожиття землю, або якесь ремесло [9].

Процес закріпачення зі стихійного перетворився у системний – із застосуванням адміністративного примусу. Одним із засобів забрати землю у селян було введення військової повинності для усіх, хто мав у власності землю. Ухилення від військової повинності каралось великим штрафом. Уникнути військової служби можна було, передавши «добровільно» новому власнику (графу) свій маєток і отримати його в оренду з обов'язком сплачувати оброк. Втративши землю, селяни втратили свободу: з VIII ст. селянам і ремісникам було заборонено переходити від одного феодала до іншого. Феодалі перебрали від короля адміністративну та судову владу на своїй території. У VIII ст. після смерті Карла Великого величезна територія Франкської держави розпалася на окремі герцогства, з яких сформувались Франція, Англія, Німеччина, Іспанія, Італія та інші держави.

У міжнародній політиці у пізньому Середньовіччі, крім окремих держав, неабияку роль розпочинає виконувати Католицька церква. Папа Римський отримав значний вплив, оскільки мав право коронувати королів та імператорів, втручався у внутрішню політику держав, отримував землі та гроші від монархів за підтримку у їх конфліктах із феодалною опозицією.

Корупція у тогочасному теологічному сенсі визнавалася гріхом, спокусою, зваблюванням диявола («гріх є беззаконня» (Апостол Іоанн)). Однак у Середньовічній Європі практика представників церкви часто не збігалася з основами християнського віровчення і була пронизана корупцією. Це виявлялось, зокрема, у торгівлі індульгенціями, продажу церковних санів, інквізиції (XIII–XVIII ст.). Корупційна сутність інквізиції суперечила християнському віровченню про прощення, навернення заблудших душ, милосердя. Вона стала зручним механізмом знищення не лише ідейних опонентів (єретиків, «чаклунів»), але виразників та учасників антифеодалних рухів, прихильників Реформації, гуманізму, вільнодумства, носіїв ідей Просвітництва [12].

Пізнє Середньовіччя започаткувало релігійно-політичну доктрину Томи Аквінського (1225–1274) – томізм. Його політичні погляди сформувались у контексті боротьби світської монархічної та церковної (папської) влади. Попри те, що Аквінський заперечував соціальну рівність, однак метою держави в томізмі було досягнення загального блага,

забезпечення умов для розумного та гідного життя людей. Мислитель обґрунтовував погляди про законність тираноборства, утверджував право людей не коритися деспотичній владі, що зловживає своїм становищем: якщо цивільні закони, накази чи вимоги суперечать божественному, природному, моральному праву, то вони нікчемні. Люди не зобов'язані виконувати протиправні закони та накази. Оскільки державна влада належить певним особам (володарям) лише на тій підставі, що громадяни довіряють їм, тому, коли зловживаннями тиранів і деспотів цю довіру знищено, люди мають законне право повалити тиранію [11].

У майбутні століття доктрину Т. Аквінського було спотворено через цілеспрямоване замовчування ідеї про тираноборство та акцентування тези про «божественне походження державної влади», обґрутовуючи абсолютизм чи олігархію. Феодально-олігархічні необмежені корупційні зловживання спричинили у пізньому Середньовіччі та ранньому Відродженні ідеалізацію ідей монархічного абсолютизму (просвічена монархія), теоретичне обґрунтування якого запропонували Ніколо Макіавеллі (1469–1527) і Томас Гоббс (1588–1679) [2]. Головними перешкодами для втілення абсолютизму була церковна влада римських пап і феодально-земельна олігархія. У реальності абсолютизм у Європейських державах вилився у зрощення спадкової монархії з олігархією та підпорядкуванні церковної влади світській у їх тиску на суспільства.

Франція. Наприкінці IX ст. територія Франції була поділена на герцогства. Влада короля була слабкою, його обирали на з'їзді духовних і світських феодалів. Обраний 987 р. король Гуго Капета та його спадкоємці укріплювали королівську владу завдяки: формуванню королівської Ради (входили віддані монарху керівники армії, державної канцелярії, королівського суду); адміністративній реформі (адміністративні та суддівські повноваження в графствах було передано королівським намісникам); забороні на війну між феодалами (дозволявся лише судовий спосіб урегулювання суперечок); введенню подушного податку (для фінансування королівської армії); грошовій реформі; підпорядкуванню нових територій (завойованих, збанкрутілих землевласників) королю. Це утверджувало становище короля в державі.

Спровокований невдоволеннями феодалами конфлікт із Римським папою французькі королі (як от Людовік IX, 1226–1270) вирішували завдяки політичним підкупам (політичним хабарам): одне з французьких графств було подароване Ватикану, що забезпечило королям невтручання з боку Святішого престолу у внутрішню політику Франції. Для зміцнення позицій у внутрішній політиці французькі королі (зокрема Філіпп IV) вдавались також до тактики політичних підкупів:

утворили представницький орган Генеральні штати для посилення впливу нової верстви – буржуазії, що допомогла монархам подолати бунти низів і запровадити абсолютизм [6].

Англія. Історія формування абсолютизму в Англії відрізняється від описаної ситуації у Франції. Абсолютизм тут розпочався внаслідок завоювання Англії герцогом Вільгельмом I Завойовником, у результаті чого англосаксонська знать була знищена, а монарх монополізував головні важелі впливу та власність на землю у державі. За розпорядженням монарха земля перейшла до його володіння, підданам надавалось право лише брати землю в користування. Все населення потрапило у безпосередню васальну залежність від короля (всупереч феодальному правилу «васал мого васала – не мій васал», що діяв у материковій Європі) і змушене було 1086 р. присягнути на вірність монарху. Подальші кроки для централізації влади англійськими королями були такі: передано адміністративне, податкове, судове управління в графствах королівським намісникам (шерифам); створено королівську раду; відновлено органи місцевого самоврядування (для обмеження впливу місцевих баронів); створено суди королівської курії (для розгляду спорів між вільними людьми); створено в графствах прототип прокуратури для розслідування кримінальних справ проти «королівського миру»; створено військове ополчення (підпорядковане королю та шерифам); накладено податок на баронів в обмін на відмову нести військову службу (гроші йшли на утримання королівської армії).

Перешкодами для запровадження абсолютизму в Англії залишалась, крім земельних феодалів, Католицька церква. Внаслідок конфлікту з Ватиканом із приводу призначення єпископів король Іоанн Безземельний (1199–1216) був позбавлений корони та обкладений щорічним податком. Цим принизливим і хитким становищем короля скористались барони, рицарство, вільне селянство, міське самоврядування. Для захисту своїх прав було ухвалено 1215 р. Велику хартію вольностей (згодом піддана анафемі папою Інокентієм III), у 1258 р. скликано парламент (більшість місць отримала феодална аристократія), на деякий час відмінено податки на користь короля. Англійські монархи лише через сторіччя змогли відновити свій вплив у державі завдяки конфлікту з папою Григорієм XI з приводу ідеї про незалежність британського духовенства від Ватикану. Парламент підтримав короля та утворив англіканську церкву (1365 р.), передавши їй у користування все майно і землі, що досі були у підпорядкуванні Ватикану. Для укріплення абсолютизму англійські монархи (Генріх VIII,) підпорядкували церковну владу королю (1534 р.), в обмін за що значна частина єпископів отримали збільшення політичних прав (стали членами палати лордів у парламенті).

Ці радикальні політично-релігійні зміни мали сумні наслідки для багатьох людей, безпосередньо від них постраждав англійський письменник, філософ, державний діяч Томас Мор (1478–1535), який через відмову скласти присягу на вірність монархові був ув'язнений і страчений.

Англійський абсолютизм, попри негативні явища, мав чимало позитивних наслідків. Було збережено органи самоврядування, королівську армію було оснащено найсучаснішими на той час технологіями (арбалети, згодом мушкети). Потенціал дворянства було спрямовано у сферу промисловості й торгівлі, що сприяло економічному зростанню Англії. Не було нездоланої перешкоди для заможних представників буржуазії отримати дворянські титули, чим було ліквідовано ворожнечу між цими двома верствами [2; 4; 6; 9].

Висновки. Здійснений історико-психологічний аналіз політичної корупції дає можливість виявити її роль у політичних процесах у середньому та пізньому Середньовіччі. Політична корупція забезпечувала перерозподіл власності та влади, суттєво впливала на політичну мотивацію головних політичних гравців, формувала притаманну їм соціально-майновому статусу ідентичність. У Середньовічній Візантії політична корупція мала вкрай негативні наслідки, що виявилось: у знищенні опозиційних політичних партій; системному хабарництві в судах, армії; пограбуванні майна десятків тисяч людей завдяки оголошенню їх еретиками; введенню монополії на життєво важливі для існування населення ресурси (хліб, товари щоденного вжитку), чим були спровоковані масові голодомори, епідемії чуми. Влада та економічні ресурси в державі були узурповані нечисленним колом осіб – олігархією та імператорами. Такі обставини спричинили масові заворушення, інтелектуальний занепад, а згодом технічну відсталість Візантії порівняно з навколишніми державами.

У пізньому Середньовіччі (на етапі утвердження абсолютизму в державах Європи) значущу роль у міжнародній політиці виконувала Католицька церква завдяки авторитету та монополії на коронування. Практика політичних підкупів (політичне хабарництво) була для монархів засобом залучення союзників на свій бік. Французькі монархи завдяки політичним хабарам забезпечували легітимність своєму правлінню з боку Ватикану. Англійські монархи нарощували свій вплив унаслідок політичних та економічних поступок на користь новоствореної Англійської церкви та економічно впливових представників буржуазії.

Політична корупція мала значний психологічний вплив на масову психологію. Завдяки монополізації економічних і політичних ресурсів носії влади нав'язували населенню (що втратило власність) підданську (рабську, кріпацьку) ідентичність. Попри домінуючі негативні

соціальні тенденції, у пізньому Середньовіччі виникла релігійна доктрина томізму, що обґрунтовувала ідею тираноборства (право на повалення тиранії), непокори людей владі, котра своєю реальною політикою суперечить божественному, природному, моральному праву. Саме ці ідеї Т. Аквінського були через п'ять століть розвинуті ліберальними мислителями епохи Просвітництва.

Перспективи дослідження. Історико-психологічні дослідження політичної корупції доцільно продовжувати і щодо інших історичних епох – Нового та Новітнього часу.

1. Арутюнян Б. К вопросу понимания коррупционного поведения / Б. Арутюнян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ctgc.am/store/files/db_fellows/article%201.pdf

2. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 2001.

3. История средних веков. В 2-х т. Т.1: учеб. для вузов по спец. «История» / Л. М. Брагина, Ю. М. Сапрыкин, А. С. Чистозвонов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова. – М.: Высш. школа., 1991. – 400 с.

4. История средних веков. В 2-х т. Т. 2: учеб. для вузов по спец. «История» / Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова. – М.: Высш. школа., 1990. – 495 с.

5. Зомбарт В. Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт // Пер. с нем.; Ин-т социологии. – М.: Наука, 2005. – 443 с.

6. Кузовков Ю. В. Мировая история коррупции. В 2 томах / Ю. В. Кузовков. – М.: Анима-Пресс, 2010. – Т.1. — 137 с.

7. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко; за ред. Б. Д. Лановика. – 7-ме вид. – К.: Вікар, 2005. – 485 с.

8. Лесны И. О недугах сильных мира сего. Исторические очерки. (Властелины мира глазами невролога). пер. с чеш. и вступит. статья Н. Я. Купцовой. – Прага: Графити, 1990. – 182 с.

9. Лісовицький В. М. Історія економічних вчень: навчальний посібник / В. М. Лісовицький. – К.: «Центр навчальної літератури», 2004. – 220 с.

10. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – Вид. 6-те, доп. / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – 624 с.

11. Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел; пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука. – К.: Основи, 1995. – 759 с.

12. Свята Інквізиція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Свята_Инквизиция

Лозинский О. М. Психологические средства политической коррупции в формировании феодальных отношений и абсолютизма

Проанализировано психологическое воздействие политической коррупции на формирование феодальных отношений и абсолютизма в среднем и

позднем Средневековье. Обращено внимание на то, что именно политическая коррупция стала средством разрушения частнособственнической системы экономических отношений и формирования феодальных отношений, а впоследствии абсолютизма.

Ключевые слова: политическая коррупция, тиранья, феодальные отношения, абсолютизм, политический подкуп, томизм.

Lozynskyi O. M. Psychological means of political corruption in the formation of feudalism and absolutism

The psychological impact of political corruption on the formation of feudal relations and absolutism in the middle and late Middle Ages is analyzed. It is noted that the political corruption has become a means of destruction of private economic relations and the formation of feudal relations and later absolutism.

Key words: political corruption, tyranny, feudal relations, absolutism, political bribery, Thomism.

Стаття надійшла 27 грудня 2013 р.

УДК 159.9.07

**Н. М. Майорчак,
Н. М. Мозола**

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ФОРМУВАННЯ КАР'ЄРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ
У МЕНЕДЖЕРІВ НИЗОВОЇ ЛАНКИ**

Висвітлено проблему психологічних особливостей формування та прояву кар'єрних орієнтацій в контексті професійної діяльності менеджерів низової ланки. Розкрито поняття «кар'єрні орієнтації» і варіативність їх типів. Визначено основні відмінності прояву кар'єрних орієнтацій в гендерному аспекті. Встановлено детермінанти та чинники впливу на формування провідних типів кар'єрних орієнтацій: установки, ціннісні орієнтації, особистісна та професійна спрямованість особистості.

Ключові слова: кар'єра, кар'єрні орієнтації, професійні орієнтації, психологічні фактори впливу на формування кар'єрних орієнтацій, менеджери низової ланки.

Постановка проблеми. Зважаючи на особливості розвитку особистості в умовах сучасної політичної та соціально-економічної ситуації, актуальними для психологічної науки стають проблеми, пов'язані з формуванням і розвитком кар'єри, оскільки саме це надає можливість реалізації власних здібностей, творчого потенціалу та можливос-

тей. Саме взаємозв'язки між особистістю, професією і кар'єрою відображаються в кар'єрних орієнтаціях. Кар'єрні орієнтації, маючи низький ступінь усвідомленості й актуалізуючись у ситуації вибору, впливають на вибір професійної діяльності й місця роботи. Є чимало досліджень, які пов'язують формування кар'єрних орієнтацій із професійною мотивацією, здібностями та психологічним типом особистості, проте недостатньо розкрито саме вплив на формування кар'єрних орієнтацій таких психологічних факторів, як цінності особистості, установки та переконання.

Стан дослідження. У контексті цього напрямку досліджень окреслено фундаментальні положення системного підходу до становлення особистості (Б. Г. Ананьєв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко); роботи, які розкривають особливості здійснення професійної кар'єри персоналом організацій, підготовлені західними (Дж. Гордон, Л. Джуелл, С. Драйвер, Д. М. Каммероу, Х. Д. Кауфман, Р. Кеттелл, К. Е. Крам, Д. С'юпер, Д. Т. Халл), російськими (О. Г. Молл, В. А. Поляков, Л. Г. Почебут, Г. М. Толстая, А. А. Ушаков, В. А. Чикер) та українськими (О. І. Бондарчук, М. С. Лукашевич, О. П. Щотка) вченими; роботи, які відображають психологічні особливості кар'єрних орієнтацій, виконані західними (Д. М. Каммероу, Е. Шейн), російськими (Л. Г. Почебут, В. А. Чикер) та українськими (Л. М. Карамушка, В. П. Чернявська) дослідниками.

Отже, існує чимало накопиченого матеріалу щодо вивчення проблеми формування кар'єрних орієнтацій особистості, розкрито важливість своєчасної діагностики та формування відповідних кар'єрних орієнтацій та професійних вподобань, проте недостатньо вивченим залишається питання психологічних особливостей формування кар'єрних орієнтацій, а саме – дослідження детермінант і чинників впливу, які виникають у формуванні кожної кар'єрної орієнтації. Важливо зазначити, що дослідження особливостей кар'єрних орієнтацій у менеджерів низової ланки практично відсутні.

Мета статті – визначити психологічні чинники впливу на формування кар'єрних орієнтацій у менеджерів низової ланки; з'ясувати відмінності прояву кар'єрних орієнтацій в гендерному аспекті.

Виклад основних положень. Кар'єрні орієнтації – це елемент Я-концепції особистості. Вони містять уявлення про свої здібності, ціннісні орієнтації, мотиви, потреби людини, що входять до просування в професійній діяльності [3]. Кар'єрні орієнтації виникають у процесі соціалізації як результат накопичення досвіду розвитку кар'єри, вони стійкі і можуть залишатися стабільними упродовж тривалого часу. Кар'єра у системі конкурентоздатності спеціаліста – це складний

об'єкт наукового аналізу, який стосується комплексних, міждисциплінарних категорій і вимагає застосування різних підходів, особливо соціально-психологічного [9].

Поняття кар'єрної орієнтації, незважаючи на більш ніж 30-річний термін дослідження, для вітчизняної науки є новим, вимагає додаткового вивчення в різних сферах праці [8]. 1957 року А. В. Голднер вперше запропонував дихотомію кар'єрних орієнтацій: організаційна – професійна [6]. Передбачалося, що особи з організаторською кар'єрною орієнтацією спрямовані на рух в організації службовими сходинками, а особи з професійною кар'єрною орієнтацією – на визнання їх дій і здібностей колегами по роботі [7]. Автором найбільш повної класифікації кар'єрних орієнтацій є Е. Шейн, в якій виокремлено 9 основних типів кар'єрних орієнтацій [10]:

– *професійна компетентність*. Ця орієнтація пов'язана з наявністю здібностей і талантів у певній сфері (наукові дослідження, технічне проектування, фінансовий аналіз). Людина з такою орієнтацією хоче бути майстром у своїй справі, вона особливо щаслива, коли досягає успіху в професійній сфері, але швидко втрачає інтерес до роботи, яка не дозволяє розвивати свої здібності;

– *менеджмент*. У цьому випадку неабияке значення мають орієнтація особи на інтеграцію зусиль інших людей, повнота відповідальності за результат. З віком і досвідом роботи ця кар'єрна орієнтація міцніє [11];

– *автономія (незалежність)*. Виражена потреба все робити по-своєму: самому вирішувати коли, над чим і скільки працювати. Така людина не хоче підкорятися правилам організації (робоче місце, час, одяг). Вона може працювати в організації, яка забезпечує достатній ступінь свободи, але не відчуватиме зобов'язання або відданість організації і відкидатиме будь-які спроби обмежити її автономію;

– *стабільність роботи*. Ця кар'єрна орієнтація обумовлена потребою в безпеці стабільності для того, щоб майбутні життєві події були передбачені. Стабільність місця роботи передбачає пошук роботи в такій організації, яка забезпечує певний термін служби, має хорошу репутацію;

– *стабільність місця проживання*. Люди цього типу, орієнтовані на стабільність місця проживання, зв'язують себе з географічним регіоном, «пускаючи коріння»;

– *служіння*. Основними цінностями у цій орієнтації є робота з людьми, служіння людству, допомога людям, бажання зробити світ кращим тощо. Людина з такою орієнтацією має нагоду продовжувати працювати в цьому напрямі, навіть якщо їй доведеться змінити місце роботи;

– *виклик*. Основні цінності у кар'єрній орієнтації цього типу – конкуренція, перемога інших, подолання перешкод, вирішення складних завдань. Людина орієнтована на те, щоб кидати виклик. Соціальна ситуація найчастіше розглядається з позиції «виграшу–програшу». Процес боротьби і перемога більш важливі для людини, ніж конкретна сфера діяльності або кваліфікація;

– *інтеграція стилів життя*. Людина орієнтована на інтеграцію різних аспектів способу життя. Вона не хоче, щоб в її житті домінувала тільки сім'я, або кар'єра, або саморозвиток;

– *підприємництво*. Людина з такою кар'єрною орієнтацією прагне створювати щось нове, вона хоче долати перешкоди, готова до ризику. Вона не бажає працювати на інших, а, хоче мати свою марку, свою справу, своє фінансове багатство [1].

У контексті формування власної кар'єри є чимало відмінностей між чоловіками та жінками. Гендерні дослідження наочно продемонстрували статеві відмінності інтересів, устремлінь, професійних виборів і типів кар'єр, кар'єрних досягнень, поведінки на роботі, поєднання професійних з іншими життєвими ролями [2]. Деякі вчені виділяють низку специфічних відмінностей щодо кар'єрних орієнтацій в гендерному аспекті:

1) реалізація в професії є нормою та вимогою для чоловіків, а першочерговою сферою реалізації жінок є сімейні стосунки та виконання ролі матері;

2) суб'єктивна перспектива професійної самореалізації, кар'єрні домагання й стратегії будуються чоловіками відповідно до гендерних норм успішності високого статусу, твердості та анти жіночності поведінки. Це призводить до побудови негнучких й непродуктивних кар'єрних стратегій, в яких переважає орієнтація на об'єктивні показники кар'єри й недооцінюється важливість її суб'єктивного компоненту [5];

3) перспективам професійної самореалізації жінок притаманна орієнтація на суб'єктивний компонент кар'єрного просування й нижчий, порівняно із чоловіками, рівень сформованості уявлення про бажані кар'єрні досягнення [4];

4) перспективи кар'єрної самореалізації чоловіків краще усвідомлювані й характеризуються вищим, порівняно з жінками, рівнем суб'єктивності;

5) чоловікам притаманний вищий рівень кар'єрних домагань у межах об'єктивного компонента кар'єри;

6) статевою ролі стереотипи впливають на нижчий рівень кар'єрних домагань у жінок.

Зміст та особливості професійної діяльності менеджерів низової ланки можна розкрити через основні завдання, а саме: безпосередня

організація та координація виконання конкретних робіт, керівництво виконавцями робіт, контроль за використанням ресурсів, мотивація підлеглих, звітування щодо виконаних робіт і використаних ресурсів перед вищим керівництвом. У діяльності менеджерів низової ланки основне місце посідає координація діяльності щодо здійснення виконавчих робіт.

З метою визначення основних чинників впливу на формування кар'єрних орієнтацій менеджерами низової ланки нами проведено емпіричне дослідження, на основі застосування таких методів: теоретичний аналіз наукових робіт, тестування, анкетування, статистичні методи обробки даних (кореляційний аналіз і порівняння середніх значень) та методик: методика «Якоря кар'єри» Е. Шейна (адаптація В. О. Чикер й В.Е. Винокурової), методика «Визначення професійної орієнтації», методика Смекала-Кучера, методика визначення установок особистості Ф. Потьомкіна, тест Альберта Єлліса, тест САТ: автори Ю. Е. Альошина, Л. Я. Гозман, М. В. Загіка і М. В. Кроз (самоактуалізаційний тест). Об'єктом дослідження виступали кар'єрні орієнтації у менеджерів низової ланки. Предметом дослідження виступали психологічні особливості та фактори впливу на формування кар'єрних орієнтацій у менеджерів низової ланки. Вибірка становить 78 осіб (менеджерів низової ланки), із них 48 жінок і 30 чоловіків. Вибірка характеризується наявністю різного віку у досліджуваних, віковий діапазон – від 21 до 35 років.

На основі здійсненого кореляційного аналізу отримані прямі та обернені кореляційні взаємозв'язки між шкалами згаданих методик. Ці взаємозв'язки дають змогу визначити чинники впливу на формування кар'єрних орієнтацій. За кар'єрною орієнтацією підприємництва встановлено наявність статистично значущих прямих кореляційних взаємозв'язків між шкалою підприємництва та установкою катастрофізації ($r = 0,89$, при $p < 0,01$); установкою альтруїзму ($r = 0,3$, при $p < 0,01$). За кар'єрною орієнтацією автономії встановлено наявність статистично значущого прямого кореляційного взаємозв'язку між шкалою автономії та орієнтацією на себе ($r = 0,81$, при $p < 0,01$). За кар'єрною орієнтацією стабільності місця проживання встановлено наявність статистично значущого прямого кореляційного взаємозв'язку між шкалою стабільності місця проживання та установкою егоїзму ($r = 0,3$, при $p < 0,01$) та обернені кореляційні взаємозв'язки між шкалою стабільності місця проживання та установкою катастрофізації ($r = -0,52$, при $p < 0,01$); ціннісними орієнтаціями ($r = -0,54$, при $p < 0,01$); орієнтацією на офіційну субординацію ($r = -0,2$, при $p < 0,05$). За кар'єрною орієнтацією інтеграції стилів життя встановлено наявність статистично зна-

чушого прямого кореляційного взаємозв'язку між шкалою інтеграції стилів життя та установкою егоїзму ($r = 0,33$, при $p < 0,01$) та обернені кореляційні взаємозв'язки між шкалою інтеграції стилів життя та ціннісними орієнтаціями ($r = -0,55$, при $p < 0,01$); установкою катастрофізації ($r = -0,55$, при $p < 0,01$). За кар'єрною орієнтацією професійної компетентності встановлено наявність статистично значущих прямих кореляційних взаємозв'язків між шкалою професійної компетентності та уявленням про природу людини ($r = 0,92$, при $p < 0,01$); пізнавальними потребами ($r = 0,93$, при $p < 0,01$) та обернені кореляційні взаємозв'язки між шкалою професійної компетентності та ціннісними орієнтаціями ($r = -0,22$, при $p < 0,05$); орієнтацією на взаємодію ($r = -0,23$, при $p < 0,05$). За кар'єрною орієнтацією служіння встановлено наявність статистично значущих прямих кореляційних взаємозв'язків між шкалою служіння та ціннісними орієнтаціями ($r = 0,26$, при $p < 0,05$); установкою альтруїзму ($r = 0,56$, при $p < 0,01$) та обернений кореляційний взаємозв'язок між шкалою служіння та установкою егоїзму ($r = -0,45$, при $p < 0,01$). За кар'єрною орієнтацією менеджменту встановлено наявність статистично значущого прямого кореляційного взаємозв'язку між шкалою менеджменту та орієнтацією на себе ($r = 0,29$, при $p < 0,01$) та обернений кореляційний взаємозв'язок між шкалою менеджменту та орієнтацією на взаємодію ($r = -0,3$, при $p < 0,01$). За кар'єрною орієнтацією виклику встановлено наявність статистично значущих прямих кореляційних взаємозв'язків між шкалою виклику та ціннісними орієнтаціями ($r = 0,81$, при $p < 0,01$); установкою альтруїзму ($r = 0,23$, при $p < 0,05$); установкою катастрофізації ($r = 0,78$, при $p < 0,01$) та обернений кореляційний взаємозв'язок між шкалою виклику та установкою егоїзму ($r = -0,24$, при $p < 0,05$). З огляду на ці взаємозв'язки, окреслені чинники впливу на формування провідних кар'єрних орієнтацій: підприємництво – установка катастрофізації, ціннісні орієнтації, установка альтруїзму; менеджмент – орієнтація на себе; служіння – установка альтруїзму, ціннісні орієнтації; виклик – установка катастрофізації, ціннісні орієнтації, установка альтруїзму; автономія – орієнтація на себе; стабільність місця проживання – установка егоїзму; професійна компетентність – пізнавальні потреби, уявлення про природу людини; інтеграція стилів життя – установка егоїзму.

На основі здійсненого порівняння середніх значень за критерієм статті отримані такі відмінності щодо рівня прояву кар'єрних орієнтацій. Підприємництво (8,7 балів) та орієнтація виклику (9,2 бали) переважає у чоловіків, що може пояснюватись більшою схильністю чоловіків ризикувати в професійній сфері. У жінок більшою мірою переважає орієнтація інтеграції стилів життя (9,2 бали), стабільності місця прожи-

вання (9,2 бали) та стабільності місця роботи (5,3 бали), що може відобразитись у першочерговому бажанні жінки поєднати сімейне життя та кар'єру. Загалом у чоловіків вищі показники за шкалами: підприємництва, виклику, служіння, автономності, а у жінок вищі показники за шкалами: інтеграції стилів життя, стабільності місця роботи, стабільності місця проживання, менеджменту, професійної компетентності.

Висновки. Отже, кар'єрні орієнтації – це елемент Я-концепції особистості, який містить уявлення особистості про свої здібності, ціннісні орієнтації, мотиви, потреби, що входять до просування в професійній діяльності. Кар'єрні орієнтації відмінні у чоловіків і жінок, проявляються у орієнтації на суб'єктивний компонент кар'єрного просування у жінок та об'єктивний компонент – у чоловіків. Відповідно до здійсненого емпіричного дослідження нами встановлені чинники впливу на формування кар'єрних орієнтацій (цінностей, установок егоїзму – альтруїзму, установки катастрофізації, орієнтації на себе, пізнавальні потреби, уявлення про природу людини), а також встановлені відмінності в контексті прояву кар'єрних орієнтацій в гендерному аспекті (у чоловіків вищі показники за шкалами: підприємництва, виклику, служіння, автономності, а у жінок – вищі показники за шкалами: інтеграції стилів життя, стабільності місця роботи, стабільності місця проживання, менеджменту, професійної компетентності).

Перспективою подальшого дослідження є вивчення варіативності факторів впливу на виникнення, формування та прояв кар'єрних орієнтацій менеджерами вищої та середньої ланки, а також рядових працівників у професійному середовищі.

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.

2. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – 320 с.

3. Борисова Е. М. Профессиональное самоопределение: личностный аспект: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Е. М. Борисова. – М., 1995. – 411 с.

4. Головнева И. В. Социально-психологические особенности установок и карьерных ориентаций женщин-руководителей / И. В. Головнева // Право і безпека. – 2006. – № 52. – 152. – 155 с.

5. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Организационное поведение: хрестоматия. – Самара: Бахрах-М, 2006. – С. 699–707.

6. Кирт Н. Л. Динамика представлений о профессиональной карьере психологов образования в процессе профессионального самоопределения: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Н. Л. Кирт. – М., 2000. – 158 с.

7. Корнієнко І. Професійні орієнтації в системі життєвих стратегій старшокласника / І. Корнієнко // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 5. – 35–38 с.

8. Махмудов Л. Ш. Карьерная ориентация граждан / Л. Ш. Махмудов. – Саратов, 2004. – 85 с.
9. Почебут Л. Г. Психологические аспекты индивидуальной карьеры / Л. Г. Почебут, В. А. Чикер // Организационное поведение: хрестоматия. – Самара: Бахрах-М, 2006. – С. 722–732.
10. Shein E. H. Career Anchors. San Diego, Calif.: University Associates, 1990. – 34–76 p.
11. Schein E. H. Career dynamics. Reading, Ma.: Addison-Wesley, 1978. – 56 p.

Майорчак Н. М., Мозола Н. М. Психология формирования карьерных ориентаций у менеджеров низкого уровня

Освещается проблема психологических особенностей формирования и проявления карьерных ориентаций в контексте профессиональной деятельности менеджеров низкого уровня. Раскрыто понятие «карьерные ориентации» и вариативность их типов. Определены основные отличия проявления карьерных ориентаций в гендерном аспекте. Установлены детерминанты и факторы влияния на формирование ведущих типов карьерных ориентаций: установки, ценностные ориентации, личностная и профессиональная направленность личности.

Ключевые слова: карьера, карьерные ориентации, профессиональные ориентации, психологические факторы влияния на формирование карьерных ориентации, менеджеры низкого уровня.

Mayorchak N. M., Mozola N. M. Psychological aspects of career orientations of lower-level managers

The article highlights the problem of psychological characteristics of developing and manifestation of career orientations within the context of professional activity of the lower-level managers. The notion of “career orientations” and variability of their types are discussed. The main differences in the manifestation of career orientations in terms of gender aspect are analyzed. Determinants and factors that influence the formation of the leading types of career motivations, attitudes and values, personal and professional orientations of the individual are described.

Key words: career, career orientations, professional orientations, psychological factors that influence the formation of career orientations, managers of lower level.

Стаття надійшла 5 грудня 2013 р.

ВПЛИВ СТРЕСУ СЬОГОДЕННЯ НА ПЛАНУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Розглянуто основні підходи до пристосування сучасної молоді до непевності та змінності сьогодення. Як основні чинники, які модифікують прийняття зміни, виокремлено сфери інтересів, способи бачення особистого майбутнього та ціннісні орієнтації молодих осіб. На емпіричному рівні стресові переживання були переважно пов'язані із важливими подіями, які передбачалися у майбутньому, цінностями саморегуляції, відкритості на зміни та гедонізму.

Ключові слова: зміна, прийняття зміни, стрес сьогодення, бачення майбутнього, ієрархія цінностей, сфера інтересів.

Постановка проблеми. Розглядаючи процес адаптації до сучасних стресових умов, психологи зробили висновок, що на різних етапах перцепції зміни особистість по-різному реагує.

М. Фішбен і І. Айзен [3], досліджуючи проблематику процесу зміни людських переконань, установили, що люди часто змінюють свої твердження та життєві переконання під впливом зовнішньої інформації, джерелом котрої є навколишнє соціальне довкілля. Ця гіпотеза була експериментально підтверджена і для переконань стосовно іншої людини, і щодо суджень про зовнішній світ. Однією з найефективніших стратегій адаптації до зміни автори вважають активну участь у ній та підприємливість, котра полягає у тому, що особа постійно перебуває у стані пошуку та здобуття нової інформації, а тож порівнянні цієї інформації з існуючими переконаннями. У результаті такого порівняння, на думку вчених, особа має вибір між двома альтернативами: залишити все, як було, чи вибрати нове, тобто здійснити зміну. Умовами, що сприяють зміні, можуть бути високо-мотиваційні чинники, коли особа розуміє, навіщо їй зміна і усвідомлює потребу її здійснення, а також певна міра контролю над інформацією, котра описує та засвідчує зміну.

Стан дослідження. Основні наукові дослідження з проблематики наукової статті здійснювали у психології прийняття та пристосування до змінності довкілля М. Фішбен і І. Айзен, Д. Вільямс, Дж. Фішер, У. Бек [3; 8; 4; 1]. Загальні аспекти планування майбутнього молоддю вивчали Х. СвідаЗенба, Т. Левовицький, В. Сікорський [7; 5; 6]. Особливості ціннісних орієнтацій сучасної молоді з'ясовували А. Цудовська, Е. Замойська, В. Сікорський [2; 7; 6].

Метою статті є вивчення особливостей прийняття та адаптації до стресової змінності довкілля у сучасної молоді та чинників, які допомагають ефективно пристосуватися до змін, зокрема способів бачення майбутнього та ціннісних орієнтацій.

Вклад основних положень. Д. Вільямс вважає, що не кожна життєва зміна повинна переходити через тривалий процес адаптації до неї. Зміни, котрі пов'язані зі зміною зовнішнього довкілля, або ж зі зміною життєвої ролі особи у повсякденному житті чи серед її соціального оточення, обумовлюють реконструювання бачення власної особи та навколишнього світу, можуть потребувати адаптації та пристосування до них особистості. Учений також окреслює умови, котрі допомагають результативно пристосуватися до життєвих змін. До них належать: економічна безпека, емоційна безпека, задовільний стан здоров'я, попередній досвід та вміння результативно і позитивно адаптуватися до змін, сприятлива робоча атмосфера, та підтримка процесів перецепції й адаптації до змін, людиною, що їх переживає [8].

Дж. Фішер [4], аналізуючи процес пристосування людини до змін, зробив висновок, що людина, приймаючи зміни, переживає емоційний ряд, що побудований за принципом кривої. На початковому етапі особа переживає тривогу та страх втрати контролю над подіями, що відбуваються у її житті, їй складно побудувати візію свого особистого майбутнього на основі змінності довкілля. Пізніше особа (другий етап), з якою трапилася зміна, розпочинає усвідомлювати, що способи розуміння дійсності припиняють функціонувати, а впроваджуються нові, досі невідомі. Розпочинаються процеси нового бачення власного майбутнього, у якому нам вдасться все побудувати на якісно кращому рівні. Тоді переживаємо почуття щастя, через віру в те, що вдасться все виправити та змінити старі, недосконалі способи функціонування.

Після встановлення нових планів стосовно майбутнього особа розпочинає діяти у нових змінених умовах, застосовує уже відомі часткові дії, що мали колись позитивні наслідки, вважаючи, що і в нових умовах вони будуть ефективні, що становить третій етап пристосування до зміни.

Часто подібні дії не приносять очікуваних наслідків, оскільки умови змінності вимагають від нас певних коливань у діяльності, тобто застосування різних, інколи навіть кардинально відмінних стратегій діяльності. За таких обставин, особа, що переживає зміну, відчуває страх та відчай. Такі емоції можуть викликати переоцінку зміни як загрози. Людина усвідомлює, що нові обставини можуть радикально змінити її життя. Відбувається особисте розуміння того, що нічого не можна повернути назад. Після чого людина, що переживає зміну, час-

то відчуває провину за те, що їй не вдалося зреалізувати свої плани на майбутнє та очікування стосовно нового життя. Відбувається повернення до минулого з його певними і зрозумілими укладами та правилами, котрих вже не можна повернути. Таке почуття провини може супроводжуватися депресивними переживаннями. Особа вже не впевнена, яким буде її майбутнє і які події трапляться у ньому, переживається відсутність мотивації і своєрідний хаос життєвих планів, відсутні системність і чіткість у тому, як потрібно діяти у ситуації, аби щось змінити. Після цього етапу прийняття та переживання зміни можливі два варіанти розвитку подій.

Перший – негативне сприйняття та прийняття зміни. Негативні емоції, які описані вище, призводять до виникнення розчарування. Людина починає думати, що її цінності, переконання та здобутки не є комплементарними зі змінністю довкілля. Особа розпочинає оцінювати ситуацію зміни як ворожу, не сприятливу для неї, відокремлюється від неї і не робить нічого, щоб її змінити.

Друге вирішення – позитивне. Шукаючи способи подолання депресії, особа змінює власну оцінку ситуації з позитивної на негативну, починає бачити та розуміти позитивні оптимістичні аспекти зміни, що відбувається. Особа заново формує бачення свого майбутнього, яке б відповідало актуальним обставинам. Опісля, реалізуючи нові плани, котрі приносять позитивні бажані наслідки, оцінює ситуацію зміни як продуктивну [4].

У ситуації змінності зовнішнього довкілля актуальне питання планування свого майбутнього у молодому віці, якими будуть ці плани: тривалими чи короткостроковими, структурними чи хаотичними.

Сучасна молодь переважно не задумується над тим, яким буде їхнє майбутнє. Умови сьогодення, у яких все змінюється дуже швидко, не дають можливості побудувати плани на далеку перспективу. Оскільки не має впевненості стосовно планів на завтрашній день, то не можливо конструювати плани на прийдешні роки. Такі обставини сьогодення спричиняють відмову від створення планів, вони розпочинають втрачати свій сенс [1].

З іншого боку, планування майбутнього є природним і закономірним процесом для молоді і надає часткове почуття впевненості у завтрашньому дні. Часто у відповідь на запитання: «Якими є Твої плани на майбутнє?» молода людина відповідає: «Не знаю», «Ніколи про це не замислювався(лась)», «Не хочу про це думати» [7]. Тобто можна тільки спробувати скласти плани на майбутнє, котре не віддале у часі і пов'язане з конкретними людьми чи місцем.

З огляду на перелічені обставини, варто зауважити, що спосіб життя сучасної молоді має свою логіку і не є тотальним безладом. Мо-

лоді особи статраються планувати своє майбутнє у короткостроковій перспективі, також ці плани можна змінити, вони існують у декількох варіантах однієї і тієї ж події. Можливо, коли бачення майбутнього не є чітким і структурованим, то те, що план не буде зреалізованим, не викликає стрес, а стає тільки стимулом для складання інших планів, у ще більш короткостроковій перспективі і з більшою еластичністю.

Т. Левовицький вважає, що життєві плани варто окреслювати як сукупність цілей кожної людини, з урахуванням засобів для їх реалізації. Автор прирівнює плани майбутнього життя сучасної молоді до проектування особистого бачення майбутнього. Молодь уявляє, яким буде їхнє майбутнє, а опісля перебудовує це бачення у життєві плани створюючи власну життєву концепцію. При цьому відмінні середовища, де домінують різні цінності, можуть вибудовувати дуже різні цілі та життєві плани. Важливе значення надається сферам інтересів молоді, що може надавати багато інформації про їх майбутні прагнення [5].

В. Сікорський [6], з огляду на результати власних досліджень сфер інтересів і цінностей сучасної молоді, зробив висновок, що в основному більшість молодих людей прагне запланувати своє життя на високому матеріальному рівні, при цьому рівнозначно високо ціниться і сімейне життя. Багато уваги присвячується соціальним зв'язкам і міжособистісній комунікації: бажаною є наявність великої кількості колег і друзів. Водночас вартісною є міра розвитку особистого, вміння. Щоб досягнути описаних рівнів та цілей, молоді особи планують працювати, докладати сили і реалізовувати свої вміння на практиці. Прагнуть не втрачати свій вільний час, люблять структурувати власне життя відповідно до укладених планів.

Цінною для молодого покоління є освіта та здобуті знання. Молоді люди прагнуть обирати професії, основою для яких є високий рівень освіти. Популярним серед молоді також є продовження здобування знань після завершення навчання у ВНЗ, набуття нових додаткових, практичних умінь або ж другої вищої освіти. Молодь прагне бути схожою до інтелектуального, освіченого, розумного і рішучого героя, який ввічливо поводить себе і має широкий світогляд, амбітний (Sikorki, 1999).

Сферою, яка завжди була сталою та незмінною для молоді, є її цінності. А. Цудовська [2] стверджує, що найважливіший вплив на формування та вибір молоді людиною власного життєвого шляху, ієрархії цінностей та способу формування цієї ієрархії має соціальне довкілля. Одним із найважливіших чинників під час утворення такої ієрархії молоді людиною є її творча спрямованість на розвиток власного Я та навколишнього світу. Причиною цього може бути те, що

сучасні змінні умови суспільства спрямовані на становлення особистості, яка зможе створити себе сама.

Цінності – це та сфера, котру можна оберезити від майбутніх змін і залишити цілісною як основу власного Я, оскільки рішення про зміну тієї чи іншої цінності залежить від конкретного рішення кожної людини. Про цінності можна дискутувати з іншими, проте не кожен змінює свої цінності після таких дискусій. Можливо, що відсутність упевненості у зовнішньому довкіллі є причиною зміцнення цінностей, котрими керується людина [7; 9]. Цінності виконують захистну функцію для людини, захищають її перед розгубленістю серед непевностей сьогодення. Стають монолітичними і консервативними, запевнюючи стабільний простір у житті, до якого можна завжди повернутися, як до джерела. Деякі цінності молоді можуть бути навіть більш консервативні ніж ті, які були у їхніх батьків, і на рівні, де неможливо їх обговорювати та корегувати. Гіпотетично так молодь запевняється у почутті безпеки та контролю над певною частиною свого життя.

Робоча гіпотеза дослідження полягала у припущеннях, що сучасна молодь, котра передбачає у житті переживання вагомої кількості стресових подій, передбачатиме у своєму майбутньому позитивні події. Переживання та передбачання стресових подій у особистому житті буде пов'язаним із ціннісними орієнтаціями, зокрема із вектором цінностей відкритості до змін. Існуватиме зв'язок між стресом сьогодення і стресом майбутнього та передбаченням позитивних подій у власному майбутньому.

У дослідженні взяли участь 92 респонденти – студенти Львівського національного університету ім. Івана Франка: 47 – напряму психологія, 19 – хімічного факультету, 26 – прикладної математики. 75% (69 осіб) – жінки, 25% (23 особи) – чоловіки. Вік досліджуваних – від 19 до 38 років ($M=21,2$, $SD= 2,05$).

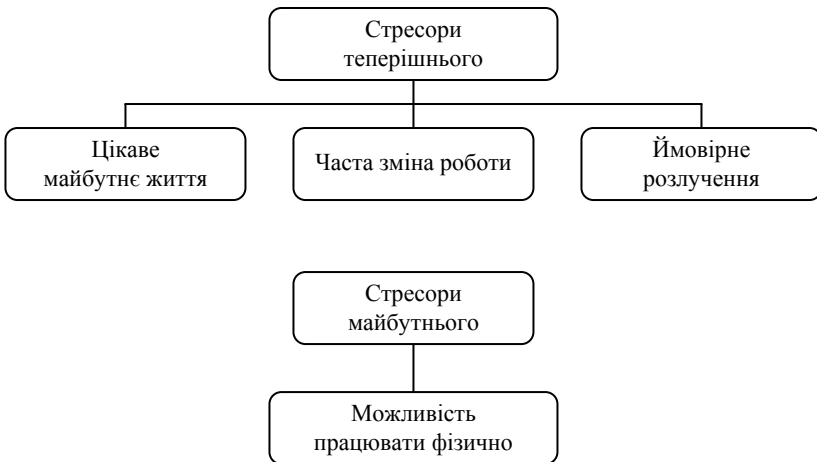
У дослідженні застосовано такі методики: Особистісних портретів С. Шварца з метою вивчення ціннісних орієнтацій, визначення стресостійкості та соціальної адаптації Т. Х. Холмса та Р. Х. Рахе, власну методику «Шкала бачення власного майбутнього». Під час виконання змодифікованої методики досліджувані повинні були зазначити стресові події, що можуть відбутися з ними у поточному році, та стресові події, котрі трапляться з ними у наступному році. Методика Особистісних портретів С. Шварца з метою вивчення ціннісних орієнтацій в оригінальній версії містить 40 тверджень, які описують десять базових цінностей. Шкала «Бачення власного майбутнього» складалася із 25 подій, котрі потрібно було оцінити з точки зору їх позитивності-негативності та достовірності-недостовірності.

Дослідження проводилося у групах по 20–30 осіб. Робота у кожній групі тривала 1,5 години.

Відповідно до висвітлених теоретичних постулатів перевірмо на емпіричному рівні, як непевні стресові умови сьогодення впливатимуть на способи бачення власного майбутнього та цінності молодих осіб.

Стресори, які спостерігалися у теперішньому часі, виявилися кореляційно позитивно пов'язаними з цікавим майбутнім життям ($r = 0,135$; $p=0,05$), частою зміною роботи ($r = 0,146$; $p=0,05$), ймовірним розлученням ($r = 0,160$; $p=0,05$) та наявністю боргів, які буде складно повернути ($r = 0,179$; $p=0,01$). Виявлено креляційний зв'язок поміж стресорами, котрі людина передбачає у своєму майбутньому, та можливістю працювати фізично у майбутньому ($r = 0,202$; $p=0,01$) (див. Рис. 1).

Рис. 1. Кореляційні плеяди стресорів сьогодення і майбутнього та передбачуваних подій

На основі цих часткових результатів можна стверджувати, що оцінка наявних і передбачення майбутніх стресорих подій у житті було пов'язана з аналізом непевних подій з майбутнього, котрі були у більшості цікаві та приємні або ж, на противагу, дратівливими та складними.

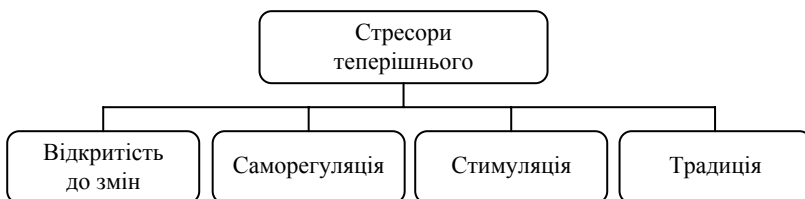

Рис. 2 Кореляційні плеяди стресорів сьогодення та ціннісних орієнтацій

Щодо пов'язаностей ціннісних орієнтацій зі стресорами, які переживаються і передбачаються у майбутньому, то в основному вектор цінностей гедонізму, стимуляції, саморегулювання був пов'язаний кореляційно позитивно з кількістю стресорів, що переживаються у цей момент ($r = 0,255$; $p=0,01$). Зокрема рівень стресу, що переживається у цей час, виявився позитивно пов'язаний з відкритістю до змін ($r = 0,259$; $p=0,01$), стимуляцією ($r = 0,214$; $p=0,01$), саморегулюванням ($r = 0,167$; $p=0,01$), а негативно – з традиційними цінностями ($r = 0,127$; $p=0,05$) (див. Рис. 2).

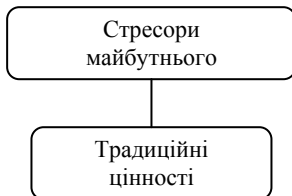

Рис. 3. Кореляційні плеяди стресорів майбутнього та ціннісних орієнтацій

Кількість стресорів, що можуть трапитися у найближчому майбутньому, не залежала від ієрархії цінностей. Виявлено тільки один кореляційний зв'язок між кількістю передбачуваного стресу та традиційними цінностями ($r = 0,128$; $p=0,05$) (див. Рис. 3).

Висновки. Молоді люди, що характеризувалися позитивним ставленням до непевності зовнішнього світу, сприймали стресори, які передбачалися у майбутньому, в основному як приємно сприятливі до діяльності у подальшому. Загалом стресори теперішнього та майбутнього сприймалися та оцінювалися як щось таке, що можна перемогти, в результаті якого настає розвиток особистості та суспільства у цілому.

Перспектива подальших наукових досліджень полягає у поглибленні емпіричного вивчення показників рівня стресових переживань для різноманітних професійних категорій. Також важливе значення може мати вивчення взаємозв'язку психологічного стресу, пов'язаного з непевністю умов сьогодення та основних особистісних патернів сучасної молоді.

1. Beck U. Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności / U. Beck. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR., 2002. – 373 с.

2. Cudowska A. Orientacje życiowe współczesnych studentów / A. Cudowska. – Białystok: Trans Humana, 1997. – 248 с

3. Fishbein M. Belief, attitude, intention and behavior: an introduction to theory and research / M. Fishbein, I. Ajzen. – New-York: Press., 1975. – 472 с

4. Fisher J. M. A Time for change, Human Resource Development International vol 8:2 (2005), pp. 257 – 264, Taylor & Francis John Fisher, Process of Personal Transition, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bjclearn.org/CLLbursts/?p=3578>

5. Lewowicki T. (1989). Aspiracje – podstawowe pojęcia i informacje o badaniach własnych / T. Lewowicki. – W: T. Lewowicki (red) Aspiracje młodzieży uczącej się (studium ostrołęckie). Warszawa: Wiedza powszechna, 1989. – 355 с

6. Sikorski W. Aspiracje młodzieży uczącej się i ich tło rozwojowe / W. Sikorski. – Opole., 1999. – 251 с

7. Świda Ziemia H. Młodzi w nowym świecie / H. Świda Ziemia. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. – 421 с

8. Williams D. Surviving and thriving: how transition psychology may apply to mass traumas and changes / Dai Williams. – 80 Min / 70 MB. – 1 електрон. опт. диск (CDROM). – Систем. вимоги: Pentium; 32 Mb RAM; Windows 95,98, 2000, XP; MS Word 97-2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eoslifework.co.uk/pdfs/Surviving%20and%20thriving%20Synopsis%20Oct%202010.pdf>

9. Zamojska E. Kulturowa tożsamość młodzieży. Studium empiryczne. Z badań nad młodzieżą ze szkół średnich. WSE UAM: Poznań-Toruń, 1998. – 511 с.

Орышын Л. С. Влияние актуального уровня стресса на планирования будущего и ценностные ориентации современной молодежи

Рассмотрено основные подходы относительно адаптации современной молодежи к изменяемости настоящего. Как основные факторы, которые модифицируют принятие изменения, выделены сферы интересов, способы видения личного будущего и ценностные ориентации молодёжи. На эмпирическом уровне стрессовые переживания были преимущественно связанными с захватывающими событиями, которые предусматривались в будущем, ценностями саморегуляции, открытости до изменений и гедонизма.

Ключевые слова: изменение, принятие изменения, актуальный уровень стресса, видение будущего, иерархия ценностей, сфера интересов.

Oryshchyn L. S. Influence of the stress actual level on future planning and valuable orientations for modern youth

The article deals with the main approaches for modern youth adaptation to present changes. The basic modifying change factors acceptance are the interests sphere, personal future visions and predicting and values orientations of the youth. At empirical level stressful experiences were mainly correlated with fascinating future events, values of self-control, openness for changes and hedonism.

Key words: *change, change acceptance, actual level of the stress, future vision, values hierarchy, interests sphere*

Стаття надійшла 20 грудня 2013 р.

УДК 159.9

Н. М. Семенів

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ
ДО ВИРІШЕННЯ ЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТІВ
У ПЛОЩИНІ ПРАКТИКИ СУЧАСНИХ
МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИН**

Розглянуто сучасні методи вирішення міжетнічних конфліктів на рівні міжособистісних комунікацій, можливість їх застосування у практиці дослідження міжетнічних взаємин.

Ключові слова: *етнічні взаємини, міжетнічна напруга, вирішення конфліктів.*

Постановка проблеми. Нинішній етап розвитку людства характеризується безліччю тенденцій, серед яких можна вирізнити дві основні – інтеграційну і дезінтеграційну. Інтеграційні процеси у світі відбуваються у світі, проникаючи глибше у пласти людського буття, охоплюючи нові регіони проживання людей. Діалог і взаємозалежність культур, соціально-економічних систем, економічної та духовної сфери суспільства стає істотним чинником життя сучасної людини. Необхідність включення в процеси інтеграції диктується і умовами сучасного виробництва, і нагальною актуальністю проблем, що мають глобальний характер.

Динаміка суспільного розвитку не вичерпується тенденцією до інтеграції. Повноцінні відносини між соціальними системами або між різними культурами завжди мають певну специфіку. Адекватне сприйняття іншого історичного досвіду вимагає від суб'єкта суспіль-

них відносин, соціальної системи чи нації більш глибокого розуміння закономірностей власного досвіду, його своєрідності.

Міжетнічні відносини виступають різновидом соціальних відносин. Розробка проблематики соціальних, зокрема міжетнічних, відносин у цілому і конфліктної стадії їх розвитку зокрема є важливою і актуальною з двох причин. По-перше, через її практичне та прикладне значення. По-друге, через перспективну можливість вивчення соціальних і міжетнічних відносин у більш проблемному і методологічному контексті шляхом аналізу екстремальних варіантів їх розвитку.

Становлення незалежної Української держави призвело до зміни в суспільних зв'язках, зокрема щодо міжетнічної взаємодії. Етнічно неоднорідне українське суспільство містить потенційно небезпечні елементи взаємовідносин між окремими етнічними спільнотами. Механізми раннього прогнозування етноконфліктних ситуацій та розробка моделі виникнення та поширення етноконфлікту дозволять ефективно запобігати кризовим станам міжетнічних взаємин із небезпечними наслідками.

Стан дослідження. Із другої половини вісімдесятих і особливо в дев'яності роки провідним предметом дослідження закордонної етноконфліктології стала проблема подолання соціальних конфліктів, їх урегулювання й вирішення. До таких робіт треба належать праці Е. Азара, Дж. Александера, Ф. Дюкса, Дж. Коуклі, Б. Оліарі, Р. Макгаррі, М. Рабі, Л. Рангараджана, Дж. Річардсона, М. Росса, Дж. Ротмана, Дж. Рубіна, К. Руперсінгхе, Т. Саати, Дж. Толанда й ін. Отож, сучасні закордонні роботи з етноконфліктології мають насамперед прикладний характер, і етап її розвитку в 1990-і роки можна позначити як прикладний, або технологічний.

Вітчизняна етнічна конфліктологія сформувалася з декількох інтелектуальних потоків, що існували до кінця 1980-х рр. По-перше, це група істориків і етнографів, які вивчали етнічні конфлікти і працювали чималий обсяг емпіричних знань про етнічні, етнорасові і етноконфесійні конфлікти в різних країнах світу. Йдеться про роботи Ю. В. Бромлея, Е. А. Веселкіна, Л. М. Дробіжевої, І. І. Жигалова, В. І. Козлова, С. Я. Козлова, А. П. Корольової, М. Е. Крамарової, Е. М. Логінової, С. В. Михайлова, Ю. С. Оганисяна, М. І. Семиряги, В. А. Тишкова, С. А. Токарева, Н. Н. Чебоксарова й ін.

По-друге, це численний контингент фахівців у сфері національних відносин радянського періоду, які вивчали етнічні конфлікти через різке наростання етнічної напруженості й актуалізації багатьох раніше латентних етнічних конфліктів у нашій країні. Це насамперед наукові досягнення Г. Агаєва, Ю. В. Арутюняна, Е. А. Баграмова, Т. Ю. Бур-

мистрової, М. Н. Губогло, Ю. Д. Дешерієва, В. Ф. Губіна, М. С. Джу- нусова, М. І. Ісаєва, К. Х. Хана-зарова й інших. Чимало радянських учених у межах наявної тоді «ідеологічної ніші» намагалися виявити й проаналізувати суперечності в національно-етнічному житті Радянського Союзу, розробляли пропозиції з поліпшення клімату міжнаціональ- них відносин у країні, знали закордонні дослідження у сфері етніч- ної й етнорасової конфліктології. Роботи цієї групи вчених були ідео- логізовані, однак було б неправильно заперечувати у них наявність позитивного змісту.

Представники психологічного наукового співтовариства вклю- чали в об'єкт своїх досліджень психологію національних відносин, і якщо ще не мали можливості вивчати психологію реальних етнічних конфліктів у нашій країні, то, принаймні, виявляли й описували супе- речливі механізми психології міжгрупових, зокрема міжетнічних, від- носин. У цьому аспекті треба насамперед виокремити роботи В. С. Агєєва, Г. М. Андрєєвої, І. С. Кона, С. К. Рощина, Г. У. Солдато- вої, В. А. Сосніна, П. Н. Шихірева, А. К. Уледова й ін. У пострадянсь- кий період чимало представників психологічного знання в етнології зробили значний внесок у розвиток етнічної конфліктології, у дослі- дження динаміки етнічних конфліктів, розроблення заходів зі знижен- ня етноконфліктної напруги й постконфліктної реабілітації.

Низка етнопсихологічних робіт щодо особливостей розвитку міжетнічних взаємин була створена російськими науковцями упро- довж 90-х років. Зокрема, це праці Ю. П. Платонова, Л. Г. Почєбут (1993), А. О. Бороноєва, В. Н. Павленко (1994), Е. А. Саракєєва, В. С. Крисько (1996), Н. М. Лебєдевої (1997), Т. Г. Стефаненко (1999).

Сфера урегулювання етнічних конфліктів є сферою наукових інтересів багатьох дослідників (J. Lukens 1979; K. O'Sullivan, 1994; G. C. Williams, 1992; C. Zullo, 1999; C. Moore, 2003; B. Schmelzle, 2006; M. Lerma, 2006; J. Coakley, 2009 та ін.). В. Schmelzle вважає, що об- ласть сучасних практичних досліджень повинна бути зосереджена на проблемі управління етнічним конфліктом, на організаційних процесах здійснення міжетнічного і крос-культурного діалогу та її вивченні (Schmelzle, 2006).

Мета статті – визначити ступінь розробленості поняття методів управління конфліктами в полі міжетнічних взаємин форми їх викори- стання в наукових етноконфліктологічних розробках, проаналізувати основні методи управління конфліктами на міжособистісному рівні та ступінь їх придатності у сучасних психологічних дослідженнях міже- тнічних взаємин.

Виклад основних положень. У конфліктній обстановці у міже- тнічних взаєминах виявляються так звані «універсальні ознаки», за

якими можливо передбачити міжетнічні конфлікти або початок збройної боротьби. Серед «універсальних ознак» можна відзначити такі: демографічний ріст, вимоги державної автономії, якими володіла та або інша етнічна група в минулому, «шлейф» подій, обтяжених історією, розвинена інфраструктура, рецидив міжетнічних конфліктів. «Універсальні ознаки» представлені у вигляді семи основних факторів, за якими можна прогнозувати зростання міжетнічної напруженості.

Фактор 1. Група, що входить до етнічних або релігійних меншин, вимагає більшої автономії, ніж має зараз. У більшості випадків ці претензії вирішуються політичними і економічними методами.

Фактор 2. Ризик початку військових дій підвищується майже на 60 % у тому випадку, якщо меншість колись мала власну державність. Немає значення, коли і де існувало це державне утворення, яким чином воно було створено, яка форма правління була використана, з яких причин втратило незалежність. Ще більш небезпечно, якщо втрата незалежності відбулася у порівняно недавньому минулому.

Фактор 3. Що вище організованість груп, які виступають за незалежність, то більше шансів, що вони розпочнуть збройну боротьбу. Ризик збільшується на 83% порівняно з невдало організованими сепаратистами.

Фактор 4. Що успішніша в регіоні, що претендує на самовизначення, справа з інфраструктурою та інформаційними технологіями, то більше шансів, що почнуться бойові дії. Якщо певна етнічна група знаходиться в юрисдикції однієї держави і проживає на компактній території, то фактор зв'язку особливу роль не виконує. Але його значення зростає багаторазово, якщо етнічна чи релігійна група «поділена» між двома або більше державами.

Фактор 5. Що вищий рівень народжуваності в етнічній або релігійній групі, то більше вона схильна розпочинати війну за самовизначення. Низький рівень народжуваності може бути компенсований припливом великої кількості мігрантів і т. д.

Фактор 6. Парадоксально, але чим менше та чи інша етнічна чи релігійна група зазнавала репресій і дискримінації з боку центрального уряду, то більше шансів, що вона розпочне збройну боротьбу. Цікаво, що більшість груп, що виступають за самовизначення, нині діють у демократичних державах. Окрім того, розмови про незалежність починалися лише після того, як країна змінювала форму правління.

Фактор 7. Початок військових дій значно більш імовірний, якщо колись представники цієї релігійної чи етнічної групи вже вели подібну боротьбу (Gurr, 1971).

Найбільш відомі нині такі міжнародні проекти, спрямовані на підтримку гармонії в питаннях міжетнічних відносин: декларація

«Пошук точок дотику» (Search for Common Ground, USA), декларація «Насіння Миру» (Seeds of Peace, USA), «Проект Громадських переговорів» (Public Conversations Project, USA), проект «Міжнародна тривога» (International Alert, UK), «Віденські партнери управління конфліктом» (Vienna Conflict Management Partners, Austria). Проте методи, що застосовуються в межах таких проектів, на думку професора J. Coakley, не завжди є розумними і сприяють вирішенню конфліктної ситуації. Як доказ своєї точки зору, автор наводить типологію відомих дій, які застосовувалися в сучасних умовах в різних країнах з метою врегулювання конфліктів на етнічному ґрунті: локалізація, акомодация, асиміляція, акультурація, переселення представників етносу на іншу територію, переміщення етнічних кордонів (Coakley, 2009).

В. О'Leary зазначає, що в науковій літературі з управління етнічними конфліктами тривають суперечки між прихильниками інтеграції та акомодатії. Ті, хто підтримують ідею інтеграції, пропонують створити модель неупередженої національної держави як способу управління існуючою етнічною різноманітністю. Інший бік наполягає на самоврядуванні, тобто поділі політичної влади між різними етнічними та національними групами. Прихильники акомодатії вважають важливим визнати можливість розширення етнічних відмінностей і рекомендують різноманітний набір інструментів для досягнення обраної мети: багатонаціональний федералізм, децентралізація в межах унітарної держави, правовий плюралізм, а також інші форми нетериторіальних прав меншин (мовних прав, релігійних прав, освіти), включаючи законодавчі квоти.

Інтеграціоністи пропонують альтернативні стратегії, метою яких є «розмити і подолати» існуючі етнічні розбіжності. В. О'Leary розробив класифікацію методів регуляції етнічних конфліктів, які застосовуються в сучасному політичному просторі. Запропонована ним модель ґрунтується на домінуючих у сучасному суспільстві підходах, що рівномірно розділені між прихильниками інтеграції, з одного боку, і акомодатії – з іншого.

Як і раніше, серед практичних засобів врегулювання конфліктів, значна увага приділяється принципам вирішення міжетнічних конфліктів і процесу врегулювання міжетнічних конфліктів на увазі використання комплексу різноманітних технік. Одна з найпоширеніших і ефективних –техніка ведення переговорів (J. Burton, F. Dukes, B. Isajiw, R. Fisher, W. Ury, J. McGarry, M. Johns, B. O'Leary, P. Kimmel, J. Z. Rubin, D. M. Taylor, C. Moore, K. O'Sullivan, 1994 ; G. C. Williams, 1992; C. Zullo, 1999 та ін.). Поняття «переговори» означає не тільки і не стільки процес, спрямований на вирішення конкретної проблеми у взаєминах, а більш всеосяжний процес, спрямований на вирішення

низки певних проблем і припускає зміну установок, норм, відносин сторін (Isajiw, 2000).

Це розуміння переговорів як техніки врегулювання конфліктів узгоджується з думкою J. Burton і F. Dukes, вирізняє поняття «врегулювання конфлікту» («conflict settlement») і «вирішення конфлікту» («conflict resolution»). Під врегулюванням конфлікту, мається на увазі досягнення раціонального або юридичного компромісу щодо конкретної проблеми. Під вирішенням конфлікту розуміється така зміна у взаєминах конфліктуючих сторін, яка дозволяє усунути причини, що призвели до конфлікту. В основі передумов врегулювання конфліктів – вісім потреб, які становлять базу «теорія потреб людини» (Burton, Dukes, 1990).

G. C. Williams також акцентує на процедурних і емоційних складових переговорного процесу. Основну увагу автор приділяє проблемі визначення культурного контексту. Учений зазначає, що також необхідно визначити, чий культурний контекст домінує в розробці процедури переговорів (Williams, 1992). Згідно з концепцією С. Мооре, люди мають основні потреби, які виявляються в процесі комунікаційного обміну. Важливо забезпечити процедурою проведення розуміння того, що процес є справедливим, чесним, дозволяє висловлювати свою думку, яка не сприйматиметься упередженою. Емоційне задоволення виявляється в тому, що люди повинні відчувати себе комфортно щодо інших учасників переговорів. Людям необхідно відчувати, що їх уважно слухали, визнавали і поважали їхню думку, були терпимі до відмінних поглядів і підходів щодо предмета переговорів (Moore, 2003).

У роботах J. McGarry, B. O'Leary, Brendan розвивається думка про різне розуміння складових етнічного конфлікту. Учені зазначають, що доцільно розділяти процес врегулювання етнічних конфліктів на дві основні частини: конфлікт-управління і конфлікт-припинення, звертаючи особливу увагу на їх відмінності.

На думку M. Deutsch, конфлікт виникає тоді, коли діяльність однієї зі сторін несумісна з діяльністю іншої (Deutsch, 1973). Конфлікт може проявлятися від форми розбіжностей до війни. Успішне ведення переговорів полягає у «вирішенні конфлікту» і передбачає дотримання певних правил і використання конкретних технік. M. Deutsch наводить деякі з таких технік: активне слухання; розуміння цілей іншої сторони; розрізнення потреб і позицій; контроль над агресією; використання займенника «Я» частіше ніж «Ви» або «Ти»; переформулювання проблем з метою пошуку спільних для сторін підстав. M. Deutsch зауважує, що саме собою знання цих технік не є запорукою успішного проведення переговорів, для досягнення позитивного результату необхідна постійна і велика практика застосування означених методик. За умови достатньої майстерності, перелічені техніки можуть застосову-

ватися в ситуаціях вирішення найрізноманітніших конфліктів, зокрема міжетнічних (Deutsch, 1973).

R. Fisher, творець теорії Гарвардського переговорного проекту, розрізняє два підходи: позиційний і інтерес-орієнтований. Підхід, орієнтований на інтерес, охоплює такі питання: безпека, повага, економічний добробут, почуття належності, визнання і контроль над своїм життям, у той час як підхід, орієнтований на позицію, визначатиметься як вирішення одного з цих питань. Успішне урегулювання конфліктних ситуацій передбачає дотримання певних гуманістичних і демократичних принципів (Fisher, Ury, 1991).

В. Isajiw, розвиваючи теорію законної влади держави, наводить два основні принципи, або, за словами автора, «метапринципи», дотримання яких сприяє успішному веденню переговорів і вирішенню етнічного конфлікту, – принцип законної влади держави і принцип визнання ідентичності. Успішне вирішення етнічного конфлікту, на думку вченого, можливе в тому випадку, коли держава демонструє жорстку політику, але дотримується демократичних і принципів захисту прав людини. Однак, як зазначає В. Isajiw, «слід пам'ятати, що чим довше триває процес протистояння і чим більше в нього залучаються радикальні групи, тим більше радикалізм для них стає способом життя, і тим складніше досягти згоди для урегулювання конфліктної ситуації» (Isajiw, 2000). Отже, в ситуації будь-якого етнічного конфлікту бажано розпочати переговори якомога швидше. Це, хоч і не гарантує позитивного налагодження ситуації, проте значно підвищує шанси його досягнення.

Принцип визнання ідентичності має на увазі можливість спілкування на рівних, визнання за кожним учасником переговорів його права на унікальність. Основна проблема полягає в тому, що в міжетнічних відносинах поки ще не відображається ідея визнання унікальності та взаємоповаги етнічних спільнот.

Дотримання принципу визнання ідентичності є необхідною умовою успішного вирішення етнічних конфліктів. Застосування цього принципу вимагає, по-перше, знання особливостей культури етнічної групи, її історії, культури, звичаїв і релігії, обізнаності щодо основних проблем населення тощо; по-друге, глибокого розуміння природи етнічності та культури як соціальних і соціально-психологічних феноменів (Kimmel, 2006).

А. А. Hamad, співробітник Центру стратегічних досліджень в Об'єднаних Арабських Еміратах, наукові інтереси якого охоплюють питання урегулювання міжетнічних конфліктів. Дослідник стверджує, що відбулося спотворення розуміння терміна «управління конфліктами». Сучасне застосування цього терміна передбачає, що міжетнічні конфлікти виникають внаслідок відмінності цінностей та інтересів, а їх вивчення надто обмежується. Важливо, – на думку ученого, розрізнити

два принципові підходи, що намітилися у врегулюванні етнічних конфліктів, – управління і припинення конфлікту. Загальноприйнятими методами у вирішенні конфлікту є послідовні дії, що розглядаються як «кроки»: запобігання конфлікту, врегулювання конфлікту, управління конфліктом, вирішення конфлікту, трансформація конфлікту. Управління конфліктом має бути спрямоване на обмеження та запобігання насильства в майбутньому, заохочення позитивної поведінкової зміни учасників сторін. Основне розуміння управління етнічними конфліктами не повинно бути обмежене рішенням, призупиненням або їх завершенням (Hamad, 2005).

Висновки. Міжетнічні відносини визначаються наявністю або відсутністю етнічних конфліктів, які висвітлюють всі аспекти взаємин між різними етнічними групами. Поняття «етнічний конфлікт» розуміється в широкому сенсі як конкуренція між групами – від реального протистояння за володіння обмеженими ресурсами до соціальної конкуренції.

Процес врегулювання міжетнічних конфліктів передбачає використання комплексу різноманітних технік. Однією з найпоширеніших і ефективних є техніка ведення переговорів. Сучасне вивчення міжетнічних стосунків переважно сфокусовано на галузі вивчення сучасної організації, позначаючи такі проблеми, як інтегрування організаційних процесів в етнічну динаміку, використання етнічного потенціалу, організаційна культура та соціальні ролі та функції.

Перспективним і актуальним напрямом є вивчення міжетнічних відносин як «соціального капіталу» етнічної групи, заснованого на внутрішніх і зовнішніх зв'язках членів такої групи. У вивченні міжетнічних відносин як галузі наукового знання виявлено розрив між теоретичним описом міжетнічних відносин і їх прикладним практичним вирішенням.

Подальші напрями досліджень передбачають вивчення, систематизацію та аналіз соціопсихологічних причин, умов перебігу, особливостей та психологічних наслідків міжнаціональних конфліктів, що виникали в Україні та світі упродовж останніх століть. Створена на основі фактичного матеріалу, цілісна модель міжетнічного конфлікту, яка описує формування, розвитку та загострення міжетнічного конфлікту, дасть можливість у подальших дослідженнях стати фактичним матеріалом під час формування теоретичних основ психологічних засобів попередження і врегулювання міжетнічних конфліктів.

---

1. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростельна. – Симферополь, 2003. – 359 с.

2. Коваль О. А. Міжетнічні конфлікти у контексті національної безпеки України: теоретичні аспекти / О. А. Коваль // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3–4.

3. Іжнін І. Етнічний конфлікт і проблеми втручання / Ігор Іжнін // Вісник Львівського університету, 2001. – Вип. 4. – С. 16–23.
4. Стефаненко Т. Г. Етнопсихологія / Т. Г. Стефаненко. – М.: Інститут психології РАН, 1999. – 320 с.
5. Солдатова Г. У. Психологія міжетнічної напруженості / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
6. Гнатенко П. И. Идентичность: Философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К., 1999. – 465 с.
7. Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм // Социологический журнал. – 2003. – № 3. – С. 118–121.
8. Brown Michael E., Owen R. Cote, Jr., Sean M. Lynn-Jones. Nationalism and Ethnic Conflict – Revised Edition: An International Security Reader. – Cambridge, Mass.: MIT Press. – September, 2001.
9. Foa U. G., Foa E. B. Societal structures of the mind. Springfield, 1974. Folberg and Taylor, Mediation: A Comprehensive Guide to Resolving Conflict without Litigation, Jossey. – Bass, San Francisco. 1984. – 179 p.
10. Goffman E. Stigma: Notes on the management of spoiled identity / E. Goffman. – N.Y., 1963. – 340 p.
11. Hazan C., Shaver P. R. Romantic love conceptualized as an attachment process // Journal of Personality and Social Psychology. 1987. – Vol. 52. – P. 511–524.
12. Kelley H. H., Thibaut G. W. Interpersonal Relations. A Theory of independence. – N.Y., 1978. – 177 p.
13. Noiriel G. État, nation et immigration. Vers une histoire du pouvoir / G. Noiriel. – Paris: Belin, 2001. – 400 p.
14. Sjeff Ederveen, Paul Dekker, Albert van der Horst. Destination Europe. Immigration and Integration in the European Union. – Amsterdam, 2000. – 270 p.
15. William T. Johnsen Pandora's Box Reopened: Ethnic Conflict in Europe and Its Implications / T. William // Strategic Studies. – December, 1999. – 250 p.

Семенов Н. М. Методологические подходы к решению этнических конфликтов в сфере практики современных межэтнических отношений

Рассмотрены современные методы решения межэтнических конфликтов на уровне межличностных коммуникаций, возможность их применения в практике исследования межэтнических отношений.

Ключевые слова: этнические взаимоотношения, межэтническое напряжение, урегулирование конфликтов.

Semeniv N. M. Methodological approaches to solve ethnic conflicts in the plane of the practice modern ethnic relations

The article deals with the modern methods of solving ethnic conflicts at the level of the interpersonal communication, the possibility of their application in practice study of the interethnic relations.

Key words: ethnic relations, ethnic tension, resolution of the conflict.

Стаття надійшла 23 грудня 2013 р.

НАШІ АВТОРИ

- Александров Д. О.** професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент
- Андрушко Л. М.** кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри українознавства Львівського державного університету внутрішніх справ
- Баранюк Н. І.** викладач кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Бамбурак Н. М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Борисюк О. М.** викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Блажівський М. І.** викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Будагьянц Л. М.** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук НУОУ імені Івана Черняховського
- Венчик О. В.** викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Васільєва А. В.** магістр психології
- Гоза В. М.** магістр психології
- Гуменюк Л. Й.** кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Єсімов С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ
- Жидецький Ю. Ц.** кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

- Зубрицька-Макота І. В.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Калька Н. М.** доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Карпенко В. В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Карпенко Н. А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ
- Козирєв М. П.** кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Кісіль З. Р.** декан факультету психології Навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор
- Климків Р. І.** здобувач кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Кузик О. М.** студентка 4-го курсу факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Кіт В. В.** студентка 6-го курсу факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Кудрик Л. Г.** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри життєвих компетентностей Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Лозинський О. М.	старший викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
Легендзевич Г. Я.	викладач кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
Майорчак Н. М.	викладач кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
Мозола Н. М.	магістр психології
Матеюк О. А.	доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
Малинович Л. М.	викладач кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
Марчук А. В.	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
Матійків І. М.	кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу практичної психології Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти НАПН України
Наугольник Л. Б.	кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
Орищия Л. С.	викладач кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
Осьодло В. І.	доктор психологічних наук, доцент, начальник кафедри суспільних наук НУОУ імені Івана Черняхівського
Петришин В. В.	викладач кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
Семенів Н. М.	кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

Сурмяк Ю. Р.

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

Христук О. Л.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

Ясінський В. П.

старший викладач кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

З М І С Т

Розділ I АКТУАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бамбурак Н. М. Аналіз наукових досліджень процесу ресоціалізації звільненого правопорушника	3
Зубрицька-Макота І. В., Христюк О. Л. Суїцид як крайня форма психологічного неприйняття себе: допомога психологу діагностувати проблему	13
Калька Н. М., Васільєва О. В. Психологічні особливості деструктивного впливу сім'ї на соціалізацію дитини	21
Климків Р. І. Соціальна активність у структурі просоціальних взаємин осіб, які відбувають покарання із випробуванням	31
Марчук А. В., Кузик О. М. Психолого-педагогічні основи та особливості соціальної роботи з різними типами сімей	39
Осьодло В. І., Будагьянц Л. М. Виклики «арабської весни»: соціально-психологічний та соціально-політичний аналіз	48

Розділ II ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС

Александров Д. О. Особливості дослідження структурних компонентів особистості працівника ОВС	58
Борисюк О. М. Характеристика професійної компетентності офіцерів ОВС	67
Єсімов С. С. Психологічна взаємодія співробітників патрульної служби транспортної міліції з пасажирами	77
Кісіль З. Р. Історіографія проблеми дослідження професійної деформації працівників органів внутрішніх справ України як наукова парадигма	85
Ковалів М. В. Окремі аспекти розвитку регулятивної компетентності співробітників органів внутрішніх справ України	94
Наугольник Л. Б., Кіт В. В. Індивідуальні відмінності у реагуванні на стрес керівниками оvs	102

**Розділ III
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР
ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ**

Жидецький Ю. Ц. Психолого-педагогічні аспекти формування критичного мислення студентів	111
Малинович Л. М., Легендзевич Г. Я. Вплив інтерактивних технологій навчання на особистість майбутнього фахівця	121
Матеюк О. А. Психологічні особливості професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці	131
Матійків І. М. Емоційні уміння майбутнього фахівця професій типу «людина – людина»: результати експериментального дослідження	141
Петришин В. В. Формування професійно значущих якостей студентів-психологів	149
Сурмяк Ю. Р., Кудрик Л. Г. Правосвідомості студентської молоді психолого-педагогічні компоненти формування	161

**Розділ IV
КРЕАТИВНІСТЬ І КОМУНІКАЦІЯ –
ВАЖЛИВІ ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ**

Гуменюк Л. Й. Мережевий тролінг як вид комунікативної поведінки	172
Венцик О. В. Креативність як процесуальна характеристика творчого мислення	181
Карпенко Н. А. Психологічний зміст і структура творчого потенціалу особистості	190
Козирев М. П. Комунікативні бар'єри спілкування та шляхи їх подолання	201

**Розділ V
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ
ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Андрушко Л. М., Ясінський В. П. Вплив червоного кольору на психосоматику людини	212
Баранюк Н. І., Гоца В. М. Вплив керівника на підлеглих як прояв його влади та авторитету	223

Блажівський М. І. Поняття адаптації у сучасній науковій літературі	233
Лозинський О. М. Психологічні засоби політичної корупції у формуванні феодальних відносин та абсолютизму	242
Майорчак Н. М., Мозола Н. М. Психологічні аспекти формування кар'єрних орієнтацій у менеджерів низової ланки	252
Орищин Л. С. Вплив стресу сьогодення на планування майбутнього та ціннісні орієнтації сучасної молоді	260
Семенів Н. М. Методологічні підходи до вирішення етнічних конфліктів у площині практики сучасних міжетнічних взаємин	268
НАШІ АВТОРИ	277

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел I АКТУАЛЬНЫЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Бамбурак Н. М. Анализ научных исследований процесса ресоциализации освобожденного правонарушителя	3
Зубрицкая-Макота И. В., Христук О. Л. Суицид как крайняя форма психологического неприятия себя: помощь психологу диагностировать проблему	13
Калька Н. Н., Васильева А. В. Психологические особенности деструктивного влияния семьи на социализацию ребёнка	21
Клымкив Р. И. Социальная активность в структуре просоциальных взаимоотношений лиц, отбывающих наказание с испытанием	31
Марчук А. В., Кузык О. Н. Психолого-педагогические основы и особенности социальной работы с разными типами семей	39
Осьодло В. И., Будагьянц Л. М. Вызовы «арабской весны»: социально-психологический и социально-политический анализ	48

Раздел II ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ ОВД

Александров Д. А. Особенности исследования структурных компонентов личности сотрудника ОВД	58
Борисюк О. Н. Характеристика профессиональной компетентности офицеров ОВД	67
Есимов С. С. Психологическое взаимодействие сотрудников патрульной службы транспортной милиции с пассажирами	77
Кисиль З. Р. Историография проблемы исследования профессиональной деформации работников органов внутренних дел Украины как научная парадигма	85
Ковалив М. В. Отдельные аспекты развития регулятивной компетентности сотрудников органов внутренних дел Украины	94
Наугольник Л. Б., Кит В. В. Индивидуальные различия реагирования на стресс руководителями ОВД	102

Раздел III
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА

Жидецкий Ю. Ц. Психолого-педагогические аспекты формирования критического мышления студентов	111
Малинович Л. М., Легендзевич Г. Я. Влияние интерактивных технологий обучения на личность будущего специалиста	121
Матеюк О. А. Психологические особенности профессиональной идентичности будущих субъектов труда	131
Матийкив И. Н. Эмоциональные умения будущего специалиста профессий типа «человек – человек»: результаты экспериментального исследования	141
Петрышын В. В. Формирование профессионально значимых качеств студентов-психологов	149
Сурмяк Ю. Р., Кудрык Л. Г. Психолого-педагогические компоненты формирования правосознания студенческой молодежи	161

Раздел IV
КРЕАТИВНОСТЬ И КОММУНИКАЦИЯ –
ВАЖНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Гуменюк Л. И. Сетевой троллинг как вид коммуникативного поведения	172
Венчик А. В. Креативность как процессуальная характеристика творческого мышления	181
Карпенко Н. А. Психологическое содержание и структура творческого потенциала личности	190
Козырев Н. П. Коммуникативные барьеры общения и пути их преодоления	201

Раздел V
ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЕ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Андрушко Л. Н., Ясинский В. П. Влияние красного цвета на психику и физиологические функции человека	212
Баранюк Н. И., Гоца В. М. Влияние руководителя на подчиненных как проявление его власти и авторитета	223
Блаживский Н. И. Понятие адаптации в современной научной литературе	233

Лозынский О. М. Психологические средства политической коррупции в формировании феодальных отношений и абсолютизма	242
Майорчак Н. М., Мозола Н. М. Психология формирования карьерных ориентаций у менеджеров низкого уровня	252
Орышын Л. С. Влияние актуального уровня стресса на планирования будущего и ценностные ориентации современной молодежи	260
Семенов Н. М. Методологические подходы к решению этнических конфликтов в сфере практики современных межэтнических отношений	268
НАШИ АВТОРЫ	277

CONTENTS

Chapter I ACTUAL SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Bamburak N. M. The scientific analysis of resocialization delinquent	3
Zubritska-Makota I. V., Hrystuk O. L. Suicide as an extreme form of psychological rejection of yourself: help diagnose the problem	13
Kal'ka N. N., Vasil'eva A. V. The psychological features of destructive effect of the family on the child's socialization	21
Klymkiv R. I. Social activity in the structure of prosocial relations of individuals who serve a probation sentence	31
Marchuk A. V., Kuzyk O. M. Psychological and pedagogical foundations and peculiarities of social work with different types of families	39
Osodlo V. I., Budahyants L. M. Challenges of the «Arab Spring»: the socio-psychological and socio-political analysis	48

Chapter II PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PROFESSIONAL ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Aleksandrov D. O. The research peculiarities of the structural components of a law-enforcement worker's personality	58
Borysjuk O. M. Characteristics of the professional competence of the police officers	67
Yesimov S. S. Psychological interaction between the staff traffic police patrol and passengers	77
Kisil Z. R. Historiography of research of professional deformation of police officers of Ukraine as a scientific paradigm	85
Kovaliv M. V. Some aspects of the regulatory competence development of the enforcement staff of Ukraine	94
Nauholnyk L. B., Kit V. V. Individual differences in response to stress of heads of police	102

**Chapter III
PSYCHOLOGICAL DIMENSION
OF PEDAGOGICAL SKILLS**

Zhydetskyy Yu. C. Psychological and pedagogical aspects of formation of student's critical thinking formation	111
Malynovych L. M., Lehendzevych G. Ya. The impact of interactive teaching technologies on the personality of future specialists	121
Mateyuk O. A. Psychological characteristics of professional identity of the future subjects of labour	131
Matiykyiv I. M. Emotional ability of a future specialist of «human-human» type professions: results of experimental study	141
Petryshyn V. V. Formation of professionally significant qualities of psychology students	149
Surmyak Yu. R., Kudryk L. G. Psychological and educational components of the formation of students' legal awareness	161

**Chapter IV
CREATIVITY AND COMMUNICATION
AS IMPORTANT PSYCHOLOGICAL PROBLEMS**

Gumeniuk L. Y. Network trolling as a form of communicative behavior	172
Ventsyk O. V. Creativity as a procedural characteristics of creative thinking	181
Karpenko N. A. Psychological content and structure of creative potential of a personality	190
Kozyrev M. P. Communication barriers and the ways of their overcoming	201

**Chapter V
GENERAL THEORETICAL
PSYCHOLOGICAL RESEARCH**

Andrushko L. M., Yasynskiy V. P. Influence of red colour on psyche and physiological functions of a person	212
Baranyuk N. I., Goza V. M. Influence of the chief on the subordinates as manifestation of his power and authority	223
Blazhivskiy M. I. Modern understanding of the notion «adaptation» in scientific literature	233

Lozynskyi O. M. Psychological means of political corruption in the formation of feudalism and absolutism	242
Mayorchak N. M., Mozola N. M. Psychological aspects of career orientations of lower-level managers	252
Oryshchyn L. S. Influence of the stress actual level on future planning and valuable orientations for modern youth	260
Semeniv N. M. Methodological approaches to solve ethnic conflicts in the plane of the practice modern ethnic relations	268
OUR AUTHORS	277

**Вимоги до оформлення та подання статей у Науковий вісник
Львівського державного університету внутрішніх справ,
згідно з Положенням про організацію редакційно-видавничої роботи
Львівського державного університету внутрішніх справ,
затвердженим наказом № 447 від 29 грудня 2011 р.**

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому публікуються матеріали й результати теоретичних та експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників, здобувачів, ад'юнктів, аспірантів університету.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших вищих навчальних закладів МВС і МОН України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право на публікацію в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник видається у трьох серіях – юридичній, економічній і психологічній.

Вимоги до статей

До публікації приймаються рукописи наукових статей, що **відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.**

Рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, **мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я, по батькові автора та назву статті українською, російською, англійською мовами;
- анотації статті українською, російською та англійською (не менше 500 знаків);
- ключові слова українською, російською, англійською;
- такі структурні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

Мета статті і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення.

Стан дослідження. Охоплює аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор; виокремлюються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена стаття. Цьому слід приділити належну увагу, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

Виклад основних положень. Ця частина у рукописі охоплює майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень. Під час такого аналізу, зазвичай, вказуються підходи інших дослідників, тому важливо належно їх цитувати, зазна-

чаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обґрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

Список використаних джерел подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний через 1,5 інтервала і віддрукований на папері формату 210x297,5 мм (А4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків.

Рукопис має бути підписаний автором.

Стаття подається зі супровідними документами:

– для авторів без наукового ступеня – із завіреною позитивною рецензією фахівця з науковим ступенем і витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідкою про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

– електронним варіантом статті;

– для авторів, які не є працівниками ЛьвДУВС, – квитанцією про оплату публікації на розрахунковий рахунок університету:

Код ЄДРПОУ **08571995**

МФО **825014**

ГУДКСУ у Львівській області

р/р **31255201100729**

Вартість: 25,04 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць.

Примітка:

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог і суттєвими мовностилістичними огріхами, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей або відхилити їх від опублікування.

Телефон для довідок:

Відповідальний секретар –

Козирєв Микола Петрович: тел. моб. +380 (98) 319 55 92.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія психологічна

Випуск 1

Редактор

А. С. Кузьмич

Редактор текстів англійською

І. Ю. Сковронська

Комп'ютерна верстка

М. В. Вульчин

Друк

Н. Я. Ганущак

Підписано до друку 24.06.2014 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 16,98.

Тираж 100 прим. Зам. 42-14.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.